

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ІМ. Т.Г.ШЕВЧЕНКА
НАН УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА * КОЛЕКЦІЯ

М.ХВИЛЬОВИЙ

* * *

САНАТОРІЙНА ЗОНА

Повісті, оповідання, роман

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2010

Серія «Українська література. Колекція»
заснована у 2008 році

Текст друкується за виданнями:

Хвильовий М. Твори: У 2 т. — К.: Дніпро, 1990;

Хвильовий М. Новели. Оповідання.

Повість про санаторійну зону. Вальдшнепи: Роман.

Поетичні твори. Памфлети. — К.: Наук. думка, 1995

Художник-оформлювач

Б. П. Бублик

Передмова, примітки

М. Г. Жулинського

Редколегія серії

С.А. Гальченко, к.ф.н.; *В.Г. Дончик*, чл.-кор. НАН України, д.ф.н;

М.Г. Жулинський, акад. НАН України, д.ф.н. (голова);

Є.К. Нахлік, к.ф.н.; *М.М. Сулима*, чл.-кор. НАН України, д.ф.н.;

Л.В. Ушкалов, д.ф.н., проф.; *Я.В. Цимбал*, к.ф.н.

РОМАНТИК «В ДІАДЕМІ ЧЕРВОНОГО СТРАЖДАННЯ»

Червоного кольору романтик революції Микола Хвильовий не любив. «Підвівся день... Пролляв червоною фарбою на сірий тоскний краєвид. Чи кров'ю може? Може кров'ю?»¹ Червоний збуджував, тривожив сумління, навіював настрої тривоги, душевного неспокою, відроджував пережиті сцени жорстокої вакханалії насильства, густі запахи крові й смерті. «В літарях червоних відблиски крові — це юнача кров — моя» (1, 89).

Любив синій колір, блакитний, голубий. «Туди, в блакитні гарячі грози, стрілою натовп — летів». Там, де «проросла блакить», світло, простір, душевна рівновага і гармонія, надій безмежжя, вічність. Душа митця прагне гармонії світу, його ідеал — той душевний настрій, коли «міріади міріадів голубих метеликів над гармонією моєї душі» (1, 301), «гармонія істоти» і поривання образним словом «осідлати» голубий вітер творчого самозвершення: «З тобою, вітре, побіжу в діадемі червоного страждання» (1, 91).

Той світ, у якому живе письменник, не прагне гармонії — він жорстокий і абсурдний, ворожий творчій особистості, яка вимушена або славити його, або бунтувати проти нього, або від нього відчужуватися і неминуче втрачати особисту і творчу свободу.

А втрата творчої свободи для Миколи Хвильового означала смерть.

...13 травня 1933 року Микола Хвильовий запросив до себе в квартиру в письменницькому будинку «Слово» своїх друзів-письменників Майка Йогансена, Миколу Куліша, Григорія Епіка, Івана Дніпровського, Івана Сенченка, Юрія Смолича начебто для читання нових розділів роману «Іраїда». Пили чай, говорили, господар узяв гітару і почав співати, декламувати «Беси» О. Пушкіна. Раптом виїшов в іншу кімнату. Пролунав постріл.

Дехто із письменників, зокрема Юрій Смолич, устиг прочитати залишену на столі передсмертну записку:

¹ *Хвильовий Микола. Твори: У 2 т. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — С. 79 (далі посилання в тексті).*

Арешт Ялового — це розстріл
цілої Генерації За що?

За те, що ми були найщирішими
комуністами? Нічого не розумію,
За Генерацію Ялового відповідаю
перш за все я, Микола Хвильовий
«Отже», як говорить Семенко...
ясно.

Сьогодні прекрасний соняшний день.

Як я люблю життя — ви й не
уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте,
Як я був закоханий в це число?

Страшенно боляче.

Хай живе комунізм.

Хай живе соціалістичне будівництво.

Хай живе комуністична партія.

Р. С. Все, в тому числі й авторські права, передаю Любові Уман-
цевій. Дуже прошу товаришів допомогти їй і моїй матері.

13/V-1933 р.

Микола Хвильовий.

Та була на столі ще одна передсмертна записка, яку швидко,
як і першу, прибрали до рук органи ОДПУ. Адресована вона донь-
ці дружини письменника Любові Григорівні Уманцевій, якій він
заповідав усе своє майно та авторські права. Про цей лист батька
Любов Уманцева дізналася лише 13 грудня 1988 р. — через 55 років,
коли прибула до Києва на вечір, присвячений 95-річчю з дня наро-
дження Миколи Хвильового, який організував Інститут літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Золотий мій Любисток,
пробач мене, моя голубонько сизокрила за все.

Свій нескінченний роман, між іншим, вчора я знищив не тому,
що не хотів, щоб він був надрукований, а тому, що треба було себе
переконати: знищив — значить уже знайшов у собі силу волі зробити
те, що я сьогодні роблю.

Прощай, мій золотий Любисток.

Твій батько М. Хвильовий

13/V-1933 р.

Харків.

...Ніяк не міг наважитися колишній секретар ЦК Компартії Ук-
раїни з ідеології, академік АН УРСР Федір Данилович Овчаренко
прийти на вечір пам'яті Миколи Хвильового і зачитати там пе-

редсмертні записки письменника. Із книги спогадів «Розповіді про неспокій немає кінця» Юрія Смолича я довідався, що Федір Данилович на настійливі прохання Юрія Корнійовича таки запросив за дорученням Першого секретаря ЦК Компартії України Петра Шелеста у КДБ України ці передсмертні листи Миколи Хвильового і ознайомив автора спогаду із «цими записками». Логічно було передбачити, що свідомий український вчений-інтелектуал Федір Овчаренко міг зробити і для себе копії цих записок. І правда, секретар ЦК Компартії не дозволив Юрію Смоличу зняти копію передсмертного листа, але для власного архіву це зробив.

Кілька разів я розмовляв із Федором Даниловичем, переконуючи його особисто зачитати ці останні листи Миколи Хвильового в присутності його доньки, яка на наше запрошення прибула із глибинки Росії — із Свердловська.

Вражена почутим до глибини душі, Любов Григорівна звертається з листом до Федора Даниловича з проханням надіслати їй копії передсмертних звернень Миколи Хвильового: «13 травня 1933 року. Я страшенно переживала смерть свого учителя і друга — Григоровича. Мене відвезли до міста Золочева в стані близькому до втрати розуму (без мови). В тому ж травні я вперше почула про два листи, що залишив нам Григорович. Один лист до мене. Пройшло чимало років, але для мене, як вчора... І ось раптом 13 грудня 1988 року я почула ці листи, які Ви зачитували на ювілейному вечорі!

Важко собі уявити, що я пережила!!! ... Що сказати, я чула тільки «позовні» — любисток, милий, «золотий» (якщо не помиляюсь).

З того часу як я покинула Київ, я без сну (ось і зараз три години ночі), як натягнута струна...

Прошу ще раз мене вибачити. Мені треба прочитати ці листи, доки я ще живу!! 17 червня 1989 р. у мене ювілей — 75 років. Почала потроху писати спогади та все зупинилося»¹.

Федір Овчаренко надсилає Любові Уманцевій обидва листи-копії і дає високу оцінку Миколі Хвильовому — письменникові та українському патріотові: «Людина, яка в листі до доньки виявляє стільки життєлюбства, ширості і віри в майбутнє, яку сталінщина загнала у безвихідь, перед такою людиною ми схиляємо голову і віддаємо йому шану, свою любов і надію на справедливе повернення українському народові»².

Арешт найближчого друга Михайла Ялового (Юліана Шпола) був останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння Миколи Хвильового. За цим арештом письменник вбачав, як написав він у передсмертному листі, «розстріл цілої Генерації...» На трагічний

¹ Овчаренко Ф. Д. Спогади. — К.: Оріяни, 2000. — С. 281—282.

² Там само. — С. 282.

день 13 травня поет, прозаїк, драматург, перший президент Вільної Академії Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ), талановитий організатор видавничої справи і літературного життя Михайло Яловий був уже за ґратами. Його буде звинувачено в шпигунстві на користь Польщі, в підготовці замаху на Першого секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева, в «шумськімі» і засуджено на 10 років виправно-трудових таборів. Вини Михайло Яловий не визнав, відбував заслання на Соловках, де і був розстріляний 3 листопада 1937 року разом з великою групою української інтелігенції «на честь» 20-ї річниці більшовицького жовтневого перевороту¹. Микола Хвильовий ніжно любив свого талановитого друга, якого так зворушливо вітав у «Вступній новелі»: «Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Я — вірю!» (1, 124).

В що так натхненно вірив цей романтик і мрійник, який «з висоти свого незрівнянного нахабства плював демонстративно «на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку»? В те, що йому судилося довге творче життя і доля забезпечить «зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років («я думаю прожити сто п'ятдесят»)? (1, 122).

Вірив у життя, у безсмертя творчого слова, яке володіє магією особливого впливу на людину і суспільство:

«Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово!» (1, 123).

Митець сподівався цим магічним словом наблизити реалізацію своєї високої віри — майбутню «загірну комуну», гармонійно облаштований для людини світ: «Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти» (1, 123).

Він і помер, свідомо обравши улюблене число 13 — число свого дня народження, в яке був закоханий, але яке в народі вважалось нещасливим. Помер заради життя своїх друзів і колег, над головами більшості яких уже нависла сталінська сокира терору. Та прагнення Миколи Хвильового викличним самогубством застерегти терористичний режим від «розстрілу цілої Генерації», цим останнім у житті вчинком підсилити трагічне звучання стану української літератури і мистецтва не зупинило криваву вакханалію.

Мужність Миколи Хвильового вражає. Самогубство талановитого художника слова, лідера літературного процесу, пристрасного полеміста розвіяло будь-які ілюзії щодо свободи художньої творчості та переконало багатьох-багатьох, що в нестерпно важкій атмосфері насильства над творчою та суспільною свободою сподіватися на те, що ця країна уникне прірви кривавого термідора, нема надій.

Процеси деіндивідуалізації людини, її внутрішнього роздвоєння, втрати перспективи буття, зумовлені декретивним контролюванням

¹ Див. детальніше: *Шпол Юліан*. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 2007.

її суспільної поведінки, способу мислення, ціннісних орієнтацій, набувають загрозливих масштабів. Наростає спекулятивне жонглювання цитатами з праць Маркса — Леніна — Сталіна з метою теоретичних обґрунтувань концепції побудови соціалізму за казарменими принципами Троцького і Сталіна, поступово обмежується шляхом централізації діяльності творчих спілок, організацій і об'єднань, посилюється партійний контроль і цензура, згортається українізація, руйнується історично-культурна спадкоємність, яка тільки почала відроджуватися... Національне самоусвідомлення української людини загальмовується, духовне обличчя нації так і не змогло увиразнитися. Теза Миколи Хвильового про орієнтацію на «психологічну Європу» і про необхідність певного відсторонення від літератури російської з метою вироблення власного національного шляху розвитку літератури і мистецтва була піддана нещадній партійній критиці, визнана ідеологічно шкідливою, політично помилковою.

Чи був Микола Хвильовий «найщирішим комуністом»? У його розумінні — так. Був українським комуністом, вірніше соціалістом за переконаннями, який виношував, утверджував зброєю і словом ідеали соціальної рівності, національної справедливості, гармонійної світобудови, «світової пролетарської революції», переконував читача, що чує, як «по нашій республіці ходить комуна, урочисто переходить з оселі в оселю і несе щастя»...

Як його манила і заворожувала революція — ця досвітня симфонія, яка натхненно зазивала романтичного юнака у «замрійну далеку далину», як ідеали свободи, рівності та справедливості нарощували його творчу енергію і вона буквально вибухала символічно-алегоричними образами!

Ми захлинули простір,
і подих вітру (зі сходу вітру)
погладив нам долоні
(А вам?..
Ах; бризни кров, бо
ми є ви із іншим
змістом!).
Так знайте —
біля жердин горить мета,
як діамант в гушавині темряви.
Тримаймо стяг міцніш
індустрії — комуни!
Не проза це, а пісня відродження! (1, 99)

Така епатажно різка, «вирощена» на індустріальній лексиці поезія «першого поета-робітника на Україні» (Майк Йогансен) з'являється у спільній збірці поезій «2» (1922) Миколи Хвильового і Валер'яна Поліщука.

«Аз єсмь робітник...» — презентує себе автор вірша «Досвітні симфонії». Крім вірша «Досвітні симфонії», Микола Хвильовий є автором поеми «В електричний вік» (1921), збірок поезій «Молодість» (1921) і «Досвітні симфонії» (1922).

Микола Хвильовий разом зі своїми талановитими друзями Володимиром Сосюрою і Михайлом (Майком) Йогансенем реалізує в поетичних формах положення «Універсалу до робітництва і пролетарських мистців українських»¹, який передбачав започаткування «ери творчої пролетарської поезії справжнього майбутнього».

Микола Хвильовий натхненно експериментує, досягаючи особливого звукового нарощення експресії завдяки майстерному інтонаційному тонуванню складу, вміло використовує алегорії, асонанси, асоціації, наголоси... Водночас поет застосовує і традиційну народну образність, ліричну мелодику національної пісенної творчості, поетичні форми і засоби із творчого арсеналу Шевченка і Франка... Все так, як було заявлено в «Універсалі до робітництва і пролетарських мистців українських»:

«Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва. Формуємо загони. Організовуємо регулярну армію мистецтв пролетаріату.

Наші лави крилаті спаюватимемо дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки — Шевченко і Франко»².

Поеми, вірші Миколи Хвильового друкуються поряд із поетичними творами Павла Тичини, Валер'яна Поліщука, Михайля Семенка, Володимира Сосюри, Майка Йогансена... На сторінках «Шляхів мистецтва» за 1921 рік «Поема моєї сестри» Миколи Хвильового поруч із поемою «В космічному оркестрі» Павла Тичини, ритмованим романом Валер'яна Поліщука «Ярина Курнатовська», «Каблепоемою за океан» Михайля Семенка та поемою «Навколо» Володимира Сосюри... Він — провідний поет епохи напружених творчих пошуків нових образно-виражальних засобів і художніх форм. «М. Хвильовий, крім того, що він поет — як слід тому бути — з повним розумінням науки поезики, ще й іде своїм шляхом, яким до нього не йшов ніхто ні в російській, ні в українській літературі, — це справжній і оригінальний майстер»³, — переконаний автор статті «Елементарні закони версифікації (віршування)» Майк Йогансен.

Двадцятивосьмилітній слюсар Микола Хвильовий публікується в альманахах «Штабель», «На сполох», в збірнику «Жовтень», у журналі «Шляхи мистецтва», видає першу поетичну збірку «Молодість»

¹ Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури. — Х., 1928. — Т. 2. — С. 65.

² «Жовтень». Збірник. Листопад 1921 р.

³ «Шляхи мистецтва», 1921 р.

і як поет-робітник огортається літературною славою. Здавалося б, саме поетичний талант і буде розвивати Хвильовий, зважаючи на успіх його двох збірок поезій — «Молодість» та «Досвітні симфонії». Але поета захоплює проза, передусім жанр новели, імпресіоністський етюд, лірична елегія, романтична фреска, «найжачені» сатиричними та іронічними «голками» оповідання і повість...

Перша книга прози «Сині етюди», яка з'явилася друком у 1923 році, підняла високу хвилю читацьких захоплень і сколихнула вражливу на новаторські пошуки критику. Симптоматично, що обережний у сприйнятті творчих експериментів досвідчений літературознавець Михайло Могиланський високо оцінить цей прозовий дебют: «Один із найталановитіших пролетарських поетів М. Хвильовий явився зараз новатором у галузі художньої прози у своїх свіжих і сильних "Синіх етюдах"»...¹

Захоплювала і вражала романтична експресивність стилю прозаїка, емоційна чутливість образного мислення до відтворення почуттів, переживань, думань, якими була наповнена «буремна доба горожанських воєн», нестримне поривання передати у системі художніх образів «запах епохи», віра в ідейно-естетичну «сію слова як ефективного засобу вдосконалення світу. Микола Хвильовий сподівався, що його слово, гаряче від співпереживання долі революції як жертвовного очищення від гріховності, зла і фальші, наповнить суспільні настрої і почуття вітальною силою і допоможе завершити цю кардинальну ломку людини і світу гармонізацією стосунків між особистістю і навколишньою дійсністю. Та спричинена революцією і громадянською війною деформація особи досягла критичної межі, за якою чорніло провалля моральної і духовної деградації. Проте письменник ще не втрачає надії на слово, ще намагається втримати людину на краю прірви міфотворчим стимулюванням її уяви, фантазії і заманюванням у світ мрії, в блакитні далі «загірної комуни», «азіатського Ренесансу», «Раю земного».

Постреволюційна деформація особистості внаслідок руйнування традиційних цінностей породжувала, і на це чутливо зреагував Микола Хвильовий, нові конфлікти між людиною і владою. Революція — це кардинальне соціальне зрушення, відповідальність за яке взяла на себе як ініціатор та її здійснювач більшовицька влада, затьмарена фізичними і моральними стражданнями мільйонів. Багато із тих рядових «муралів революції», якими є жінки у новелах «Кіт у чоботях» і «На глухім шляху», є насправді жертвами революції, хоча й не усвідомлюють до кінця своєї зайвості в умовах переможного владарювання цинічної більшовицької еліти. Їм судилося заблукати на «глухім шляху», зникнути «у глухих нетрах рес-

¹ Книга і революція. — 1923. — № 4 (28). — С. 74.

публіки», непомітно, без особливого визнання їхніх революційних заслуг, відбудовувати мурашиною працею те, що вони руйнували, перебудовували насильством і кров'ю. А письменникові так хотілося вишити романтичним золотом благородство і жертвність жінки в ім'я революційних ідеалів! Автор новели «Кіт у чоботях» вважав, що йому вдалося проспівати «степову бур'янову пісню цим сіреним муралям» (1, 155), бо справді він їх любив, таких непомітних, але таких жертвних, натхнених вірою у відновлення гармонії між людьми. Адже й сам письменник, який із 1916 року перебував на фронтах Першої світової війни, воював на чолі організованого ним загону проти петлюрівців, гетьманців, дроздовців і пов'язав у 1919 році себе членством у комуністичній партії більшовиків, пройшов із цими «муралями» «з краю в край нашу запашну червількову революцію» (1, 155), бачив сам, як «ходить "кіт у чоботях" по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте».

У дивовижно-хімерно-фантастичних «Арабесках» Микола Хвильовий зробив оригінальне «вкраплення» під назвою «Деталь із моєї біографії». В уяві письменника зринають спогади-рефлексії, напів-реальні образи, ремінісценції, асоціації — відкривається «легко-синя даль надзвичайного минулого», в якому присутній спокусник його майбутньої матері, яка начебто «на другий день *умерла*», батько, який любив полювати на вальдшнепів, мовчазна, таємнича Марія, Маріам, сіроока гаряча, юна, м'ятежна наречена, в яку романтично закоханий цей безумний романтик...

Насправді мати письменника, Єлизавета Іванівна Тарасенко, пережила його смерть і смерть другого сина Олександра, батько, вчитель Григорій Олександрович, який полишив сім'ю, і матері довелося самій виховувати п'ятеро дітей, захопив найстаршого сина Миколу і книгами, і мисливством...

Микола Григорович Фітільов (справжнє прізвище письменника) народився 13 грудня 1893 року в селищі Тростянець на Харківщині (тепер райцентр Сумської області). Закінчує початкову школу в Калантаєві, продовжує навчання в Богодухівській гімназії, екстерном складає іспити й одержує гімназійний диплом. Працює на різних посадах у селах, босякує, воює, закохується...

На жаль, свою автобіографію Микола Хвильовий не завершив. Невідомою залишається й доля особистого архіву письменника. Є свідчення, що Микола Хвильовий ввечері 2 травня 1933 року передав на збереження тодішньому керуючому справами Ради Народних Комісарів УРСР Олексієві Михайловичу Кисельову валізу, в якій були рукописи, щоденник за 10 років, листи, фотографії... Згодом Олексій Кисельов був репресований.

Дві пристрасті володіли романтичною натурою Миколи Хвильового: індивідуальною енергією таких, як він, м'ятежних комунарів,

злютованих у «залізне, кам'яне — ми», відновити порушену революцією рівновагу світу і промчатися «феєрверками гіперболізму крізь темряву буденщини» (1, 317) — пізнати «силу безсмертного слова», магію його перетворення в непереможну, всесильну енергію.

Та ще в поемі «В електричний вік», а це 1921 рік, молодий поет-робітник, поет-комуніст в мажорну мелодію вкраплює трагічну ноту:

І молився я:
Отче наш — електричної системи віку!
На твоїх крицевих віях
Запеклася майбутня сльоза (1, 81).

Ця сльоза забринить на віях молодії, закоханої в комуніста Мишка дівчини, трагедія якої коріниться не лише в зраді самовпевненого будівничого комуни, але й «установленням власті» («Життя»).

Ця сльоза прощення своїх фанатичних синів матір'ю-вдовою, яка сприйняла революцію як «божественний бальзам», бо вона обнадіяла поверненням Остапа та Андрія додому («Мати»). Вернулися вони, ожорсточені безжальним насильством, напознені ненавистю один до одного і прагненням братерської крові заради торжества чужої ідейної правоти.

Микола Хвильовий свідомо переніс трагічну колізію повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя у свій буремний вік заради підсилення національних наслідків кривавого розбрату українського народу, породженого більшовицькою вірою в досягнення шляхом насильства свободи і справедливості.

Самопожертва вдови провінційного кравця задля порятунку життя старшого сина сягає символічного узагальнення. Братовбивство неминуче загрожує існуванню національного храму, в якому зоріє образ Марії Богородиці.

Богоматері судилося пройти тернистий шлях земних страждань і душевних потрясінь — цей образ у творчості Миколи Хвильового підсилює болючі рефлексії над втратою людською особистістю внутрішньої гармонії, над роздвоєнням людського «я» внаслідок найбільшої згуби, якої може зазнати душа людини, — віри в Бога.

Біблійний образ Марії проступає в художній тканині новел «Синій листопад» і «Заулок» завдяки появі в цих творах центральних дійових осіб — жінок Марії і Мар'яни. Їхні страждання є наслідком їхньої ж вини — участі в революції, яка вимагає жертви. Якщо не смерті, то втрати душевної рівноваги, моральних компромісів, знеособлення і, як наслідок, руйнації особистості внаслідок втрати сенсу буття в цьому безнадійно-трагічному світі. Такі герої М. Хвильового, як Сайгор із оповідання «Пудель», як анарх із «Повісті про санаторійну зону», як Б'янка із «Сентиментальної історії», свої

почуття втрати сенсу буття, безвиході, розчарування, байдужості, а то й презирства до цього фальшивого, ілюзорного «нового світу», «нового життя» переборюють або примиренням з існуючим станом речей, або самогубством.

Друкарка Тетяна, яка закінчила гімназію із золотою медаллю («Пудель»), відчула себе загубленою в цій соціально-економічній реальності людиною, про що признається цинічному обсерваторові людських проблем Сайгорові: «Так-от: загубилась людина в стосах паперу, і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку» (1, 355).

Романтично налаштована, окрилена надіями досягти омріяних далей у коханні і в пореволюційній дійсності Б'янка («Сентиментальна історія») стає, врешті-решт, однією із принишклих в аморальній покорі співробітниць таємничої «установи». А ще так недавно вона «тоскувала за тим незнанням, що загубилося десь у далеких краях», згадувала свого брата — страшенного мрійника, який загинув на барикадах із вірою «в якесь надзвичайне безсмертя», «бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни» (1, 488). Натомість прийшла «дичавина тамерланщини», над країною «зашуміла модернізована тайга азіатщини». Товаришка Уляна заздрить Б'янці як людині нового покоління, яке вже не розуміє «терзань» творців революції.

«Спокушена» революцією, її романтичними ідеалами, комуністка Уляна опинилася, мов та біблійна Єва, поза «раєм».

У розмові з Б'янкою вона признається: «Справа в тому, що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни... Ви ніколи не були на тому березі, і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того: ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично ми були зразкові люди» (1, 502).

З особливою іронічно-сатиричною майстерністю розвінчує Микола Хвильовий пристосування радянського чиновника-комуніста Івана Івановича (повість «Іван Іванович»).

Бюрократизація значної частини комуністів, їхня цинічна мімікрія до умов непу особливо вражала й обурювала чесного письменника. Громадська демонстрація ідейної та моральної чистоти різко контрастує з міщансько-буржуазним стилем життя «ортодоксального марксиста» Івана Івановича і його дружини-комуністки. Микола Хвильовий майстерно пародіює стиль мислення цього «революціонера з голови до п'ят», то епічно, без емоційних збурень оповідає про безбідне життя «зразкового партійця», то іронічно вибухає, сар-

кастично висміює засоби, прийоми і методи пристосування заради комфорту та ідеологічної відповідності партійним настановам.

У творчості М. Хвильового проблема деформації людини революційної дійсності розкривається завдяки багатому арсеналові художніх засобів і прийомів, серед яких моделювання власної реальності, сміливе поєднання реального і фантастичного планів, творення нових міфів, алегорія, гіпербола, іронія, пародія, сатира, гротеск, визивна гра з читачем і заманювання його уваги у світ авторського вимислу, міфодеструктивність, поліфонія і фрагментарність текстів, багатозначні рефрени, енергійні ритми, інтертекстуальні алюзії, міфологізація та метафоризація, романтизація та деестетизація...

Проблема буття людини в жорстокому, доведеному до абсурду світі, яка переживає духовну і моральну кризу, є чи не визначальною в прозовій творчості Миколи Хвильового. Модерністську інтерпретацію цієї проблеми письменник художньо досконало пропонує в найяскравіших творах — новелі «Я (Романтика)» і повісті «Санаторійна зона».

Микола Хвильовий майстерно моделює світ «поза Богом», світ, у якому поруйновані базові основи людського співжиття, світ, де буттєва модель має трагічний або абсурдний вимір.

Я із однойменної новели наголошує: «Я — чекіст, але і людина». Роздвоєння особи — наслідок внутрішньої боротьби між фанатичним служінням революції і ледве пульсуючим бажанням прислухатися до голосу серця, до поклику матері.

Це вона — милосердна мати «м'ятежного» сина-чекіста, інсургента-комунара — приходять у його спотворену жахіттям смерті фантазію і намагається вивести із доведеного тагабатівськими ідеями до абсурду світу. Та Матір Богородиця не може порятувати свого «блудного сина», приреченого революцією на зловісне самоспалення у вогні фанатизму. Гине від його пострілу з маузера мати — і цим садистський «главковерх чорного трибуналу комуні» остаточно вбиває у собі Бога. Далі дорога в нікуди («Я йшов у нікуди»), далі буття в чорній п'їтмі інфікованого ідеями насильства фанатика комуні, людини-мутанта, а «печальна мати з очима Марії» відходить у вічність із молитвою за грішного сина на вустах.

Символічна Марія приходитиме до широго комунара Хвильового, зринатиме в його увазі і поглиблюватиме розколотість власного «я». Буде він викликати її образ із далекого туману, з тихих озер загірної комуні в надії перебороти її милосердним прощенням ту духовну катастрофу, яка спричинена його участю у вакханалії насильства. А ще недавно ця дивна жінка з біблійним ім'ям Марія, Мар'яна, Маріам символізувала нову епоху і мала принести солодку втіху щастя тим, хто в неї безтямно був закоханий. Ще недавно молодий романтик посилав їй із містичним благанням молитви-

прохання дарувати енергію натхнення, «щоб розказати, як ішла, як прийшла, як гриміла молода епоха», бо ж ніхто не написав ще «справжньої книжки (поєми) про нашу — у віки — революцію» (1, 305). Ще недавно бачив він її сіроокою, гарячою юнкою, але вже з багряним шрамом на простріленій скроні, яку вона затулила жмутом духмяного чебрецю і мчить по ланах часу у безсмертя.

«Марія у вінку» зродилася в творчій уяві ще поета-початківця, аби бути символом його натхнення й уквітчувати «лоно страдницької землі в троянди», а «кров і бризки мозку під личаками» перетворювати у вино й желе.

«Я даю тобі запах слова», — звертався до неї митець в наївній вірі надати творчості — «безсмертному слову» — магичної сили, здатної згармонізувати світ.

У лірико-філософській мініатюрі «Дорога й ластівка», густо насиченій метафоричною образністю і символістською поетикою, Микола Хвильовий чутливо відтворив особистісні душевні потрясіння, зумовлені внутрішнім роздвоєнням між пориванням (і необхідністю!) особистої і творчої свободи та зобов'язаністю жити в обмеженому владними приписами суспільстві. Який же тоді сенс, який смисл життя, чи є можливість вибору, і якщо є, то чи цей вибір можливий в координатах реальної дійсності? І чи це роздвоєння особистості, творчої особистості, яка усвідомила неможливість реалізації мрії про «революцію — Рай земний» шляхом насильного ошасливлення людини, нації, не прирікає її на вічні муки сумління? Невже це натхнення «радість бунту проти логіки» (1, 318), яку пережив Хвильовий в поліфонічних «Арабесках», була лише своєрідним маніфестом, ідейно-естетичною програмою, якою митець продемонстрував свій жанрово-стильовий потенціал, майстерне володіння естетичним арсеналом різноманітних літературно-мистецьких шкіл, напрямів, індивідуальних творчих методів? Не тільки, бо в цих новелах, які відкривають («Вступна новела») і «закривають» («Арабески») перший том («Етюди», 1927) творів Миколи Хвильового, як і новела «Дорога й ластівка», що посіла значиме ідейно-світоглядне місце і в «Синіх етюдах», і в цьому ж першому томі «Творів», метафорично змодельована ідейна та естетична система митця та пророчо передбачена неминуча особиста духовна катастрофа.

Цей екзистенційний виклик, який кинула художникові революційна дійсність поглибленням прірви між мрією і реальністю, між ідеалами романтизованої революції і цинічним ігноруванням та безжальним знищенням людського «я», Микола Хвильовий прийняв і цим самим прирік себе на самовідчуження і, нарешті, на духовний крах та фізичну смерть.

Письменник не випадково моделює ці ситуації вибору в конфліктному протистоянні «митець і влада» в оповіданнях і повістях.

Андрій — герой-митець із оповідання «Лілюлі», змушений капітулювати перед цим жорстоким і холодним світом. Жодних ілюзій про всесильність «священного слова», митець не може дорівнятися Богові в цьому абсурдному світі, а як інакше зберегти внутрішню рівновагу і духовну цілісність? Міф про художника-деміурга розвінчаний. Залишається лише пожертвувати своїм життям і цим кинути виклик ворожій творчій особистості системі.

Для головного героя повісті «Санаторійна зона» анарха самотність є єдиним виходом із фатального стану втрати ціннісних орієнтирів, тотального пригнічення, порятунком від безвиході і непереможного презирства до земного буття.

Анарх — переможений переможець, його революція — перемогла, але він у стані внутрішньої поразки, бо його ідеал майбутнього Ренесансу дійсності зруйнований. І передусім у його душі, оскільки зло, заподіяне ним заради торжества «азіатського ренесансу», — розстріли, насильства, «вбивство Бога», — почало свою руйнівну місію із душі анарха, знищуючи його власні життєдіяльні сили.

Символічного значення набуває сама санаторійна зона — цей замкнено-відкритий простір, ця «незамкнена тюрма», яка породжує аналогію із СРСР як суцільним закрито-відкритим гулагівським табором, де існують і «вільні» в'язні, і ув'язнені в'язні.

У «санаторійній зоні», як у театрі абсурду або театрі маріонеток, кожен герой має свою, визначену автором-режисером роль. Письменник, по суті, здійснює своєрідне ідейно-світоглядне розчленування авторського «я» на ряд образів-проекцій, які віддзеркалюють персоніфіковані соціальні типи. Анарх — переможець-революціонер, який намагається осмислити причини і наслідки перемоги-поразки; Хлоня — юний творець патетичних новел, ідеали якого поруйнував «невидимий ворог»; Карно — «караюча десниця» переможної революції; Катря — наївне сковородинівське поривання осмислити філософію життя; «хвора» — «муравель революції», її дисциплінований солдат, який прагне відтворити у спогадах справжній «запах епохи»; Майя — «тайна чекістка», ідейно екзальтований демагог, готова вислідити, донести, революційною фразою розіп'ясти ближнього на політичному хресті; Клавдія — переконаний будівничий соціалізму; Унікум — пристосуванець-обиватель.

Ідейно-світоглядне «завантаження» своїх персонажів Микола Хвильовий здійснює передусім заради оприлюднення образного «унаочнення» власних думок, сумнівів, переживань і сподівань. Письменник повсякчасно викликає читача на ідейний диспут, на дискусію, що особливо яскраво відкрилося в першій частині роману «Вальдшнепи». Як відомо, цей роман був написаний влітку

1926 року в селищі німецьких колоністів під Херсоном і опублікований у п'ятому номері журналу «ВАПЛІТЕ» за 1927 рік.

Друга частина «Вальдшнепів» з'явилася на сторінках шостої книги «ВАПЛІТЕ» за 1927 рік, але весь тираж цього номера був конфіскований і знищений.

У романі «Вальдшнепи» «оживає» той садистський «главковерх чорного трибуналу комуни», «нікчема...», яка віддалась — на волю хижої стихії», під прізвисьмом Карамазов. Недавній фанатичний комунар розповідає жорстоко прагматичній, без Бога в душі і милосердя, холодній матеріалістці Аглаї про те, як колись, у роки Громадянської війни, особисто розстріляв когось із близьких йому людей біля монастиря, а також під час відступу Червоної гвардії пострілом у потилицю безжально розправився з однією із жінок-мародерок.

Дмитрій Карамазов, як і його двійник (чи минуле Я?) із новели «Я (Романтика)», чітко, бездумно, без докорів совісті «виконував свої обов'язки перед революцією», а тепер, в умовах непівської дійсності, утвердження цинічної більшовицької бюрократії та перероджень комуністів, змушений болісно переживати своє розчарування в компартії, в її можливостях реалізувати ті ідеали, заради яких він проливав кров інших і ризикував власним життям. Проте і в умовах вибороненої й ним соціалістичної дійсності Карамазов продовжує обстоювати цинічне кредо «мета завжди виправдовує засоби» і стверджувати: «В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство в ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин» (2, розділ II).

Микола Хвильовий передчував, що в свідомості таких фанатиків революції визрівають отруйні жала нового фанатизму, запліднені ідеєю наростання класової боротьби, бачив, як червоні прапори диктатури пролетаріату, насправді диктатури компартії та її смертельного знаряддя ЧК, ОДПУ, наповнюються новою кров'ю, набухають новими злочинами — масовими репресіями, гулагами, голодоморами.

Микола Хвильовий вкладає в уста Аглаї думки, які характеризують Дмитрія Карамазова, хоча насправді це самоаналіз автора, чесна оцінка своєї життєвої долі: «Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть — і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів

мішанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях світового прогресу, і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму» (2, розділ IX).

Микола Хвильовий ще не втрачав надії на реалізацію соціалістичного ідеалу свободи, рівності й справедливості, але не з допомогою компартії, а з новими національними силами, які зростатимуть в процесі національного відродження. Цю свою ідейно-світоглядну позицію письменник із особливою полемічною гостротою, майстерно, використовуючи засоби іронії, сатири, пародії, висловив у започаткованій ним же літературній дискусії 1925—1928 років.

У першому циклі памфлетів «Камо грядеши» (1925) і в другому під назвою «Думки проти течії» (1926), як і в памфлетах «Апологети писаризму» та «Україна чи Малоросія?», Микола Хвильовий обстоював необхідність виходу української літератури і культури на нові, європейські та світові рівні. Він рішуче виступав проти повсякчасного «копіювання» мистецьких явищ із інших культур, передусім російської, закликав не орієнтуватися на примітивне «просвітянство» та сліпе поклоніння національним традиціям без творчого їх осмислення та розвитку, гостро висміював поспішне сількорівське та робкорівське «наскакування» на так звані злободенні теми та їх примітивне, графоманське відображення.

«Українське мистецтво мусить найти найвищі естетичні цінності»¹, — стверджував Хвильовий, але для цього необхідно створити «нормальну атмосферу культурного будівництва» і піднімати художній рівень літератури і мистецтва «на рівень світових шедеврів».

«Наша постановка тільки в тому випадку буде мати реальні наслідки, коли нове суспільство стане розглядати наше мистецтво в фокусі світових мистецьких колізій»², — узагальнював М. Хвильовий. Гарячий полеміст висуває гасла про орієнтацію літератури на «психологічну Європу», «геть від Москви», «азіатського ренесансу», «романтики вітаїзму». Хвильовий переконаний, що культурне відродження України прискорить процес національної самоідентифікації, наповнить почуття і настрої мільйонів українців гордістю за свою мову, історію, культуру. Та для цього необхідно покінчити з культивуванням жажливого позадняцтва, культурного елігонізму, який виріс на рабській психології, на здатності лише повторювати, копіювати досягнення інших культур, передусім культури російської. «Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли

¹ *Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? Памфлети.* — К.: Смолоскип, 1999. — С. 112.

² Там само. — С. 110.

найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — *держать*¹.

Сам Хвильовий не боявся «*держать*», за що був підданий вульгарній критиці й політичним звинуваченням та шельмуванням.

Не в характері революціонера в царині духу, в сфері культури було мовчати, бо усвідомив: революційні соціально-політичні перетворення не змінюють кардинально соціальної психології, суспільні настрої в плані духовного оздоровлення та морального удосконалення суспільства — на поверхню виринає ідеологічно-спекулятивна, вульгарно-претензійна, аморальна когорта діячів «на замовлення», прагматичних пристосуванців, для яких влада — будь-якою ціною. Найчастіше такі фанатики революції та одержимі владою політичні авантюристи і руйнують усе «до основ» — культуру, традиції, базову систему суспільних відносин, знищують озоновий захист духовного ядра цивілізації.

Революція — це соціальний і духовний катаклізм, вибух негативної енергії, який передусім руйнує базові основи буття, традицію, розриває духовні зв'язки між культурними циклами розвитку людства. Тому Микола Хвильовий так уважно знайомився з працею німецького філософа Освальда Шпенглера «Занепад Європи», яка набула надзвичайно широкого розголосу. Його ідея з'яви нового стилю української літератури і мистецтва — «азіатського ренесансу» й четвертого відродження людства, впровадження якого беруть на себе романтики вітаїзму, провідники активного романтизму, пов'язувалася з орієнтацією на «психологічну Європу», на творче освоєння дантівсько-фаустівських традицій європейської культури. Хвильовий закликає освоювати внутрішній потенціал української культури, творчо поєднувати його з духовним потенціалом європейської цивілізації, досягати того рівня і тієї енергії розвитку національної культури, які дозволяють реагувати на зміни і сприймати інновації.

«Отже, ми є справді-таки незалежна держава, що входить своїм республіканським організмом в Радянський Союз. І самостійна Україна не тому, що цього хочемо ми, комуністи, а тому, що цього вимагає залізна й непоборна воля історичних законів... Колись якась нація (про це вже давно й не раз писалось) виявляє свою волю на протязі віків до виявлення свого організму як державної одиниці, тоді всякі спроби так чи інакше затримати той природний процес, з одного боку, затримують оформлення класових сил, а з другого — вносять елемент хаосу вже в світовий загальноісторичний процес. «Замазувати» самостійність порожнім псевдомарксизмом значить не розуміти, що «Україна доти буде плацдармом для контрреволю-

¹ *Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія? — С. 110—111.*

ції, доки не перейде того природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав»¹, — стверджує Микола Хвильовий у памфлеті «Україна чи Малоросія?» 1926 р., який лише через п'ятдесят п'ять років з'явився друком.

У цій статті чітко виразилася кардинальна переорієнтація світоглядних засад письменника. Він неоднозначно наголосив на необхідності вибудови свого самостійницького шляху творення державності, закликав «покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру»², перестати «торохтіти порожнім псевдоінтернаціоналізмом», ще раз (вкотре!) пояснив своїм опонентам суть понять «Європа», «Росія» і «азіатський ренесанс».

У цих немилосердно важких умовах тоталітарної системи Микола Хвильовий намагався підносити дух творчого змагання, утверджувати віру в те, що «наша епоха все-таки залишається великою епохою ренесансу, що розчиняє двері тому весняному повітрю, яке є легеньким і радісним вітерцем з Азії», переконувати себе й інших, що ми маємо наше — національне — відродження: «Ми вже все маємо — і буйні фарби Петрицького, і конструктивну чіткість Мелера, і прекрасні звуки Вериківського, і незрівнянну поезію Тичини, Рильського, і надзвичайного Курбаса, і... і... і... Але ми не маємо відповідної атмосфери»³.

Зрозуміло, чому памфлет «Україна чи Малоросія?», написаний наприкінці 1926 р., не був надрукований. Його сконфіскував Агітпром ЦК КП(б)У. Партиїно-державні структури Москви і Харкова почали рішучу боротьбу з М. Хвильовим та його однодумцями. Навіть недавній його друг, такий же запальний дискусант, державний функціонер і літературний критик Володимир Коряк, який писав про Хвильового: «Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить», виступить із вульгарно-соціологічними звинуваченнями М. Хвильового в статті «Хвильовистий соціологічний еквівалент (листя темної людини)». Інший літературознавець і партійний діяч Андрій Хвиля після прочитання другої частини «Вальдшнепів» виносить категоричний присуд письменникові у статті «Від ухилу — в прірву»: «Він обплював партію, соціалістичну Україну і в яскравих художніх формах розгорнув перед читачами картину загнивання революції, картину термідора».

Таке ідеологічно-вульгарне обвинувачення, яке прозвучало із уст завідуючого сектором преси ЦК КП(б)У, згодом заступника наркома освіти, було жорстоким і виражало не стільки позицію колишнього

¹ *Хвильовий Микола. Україна чи Малоросія?* — С. 234.

² Там само. — С. 235.

³ Там само. — С. 265.

боротьбіста, знавця літератури і мистецтва, а позицію компартії, позицію московського центру. Цим оголошенням партійної позиції щодо творчості Миколи Хвильового — філософсько-художнього узагальнення морально-психологічного стану українського суспільства «добі революції і реконструкції» — Андрій Хвиля не порятував себе. Вже 13 серпня 1937 року він буде заарештований. Саме тоді, коли до Києва прибуде комісія з Москви в складі В. Молотова, М. Єжова і М. Хрушова для рішучої боротьби з українським національним пробудженням. З цією метою московська комісія скличе пленарну сесію ЦК КП(б)У, яка «розвінчає ворогів» з такою нещадністю, що майже усіх членів Політбюро ЦК, всіх членів Оргбюро і Контрольної комісії, сто членів і кандидатів у члени ЦК буде заарештовано. Як і весь уряд УРСР разом із народним комісаром освіти В. Затонським та його заступником А. Хвиею.

Не уникне «караючої десниці диктатури пролетаріату» і Володимир Коряк, який колись, а саме в 1925 році, вітав свого друга — автора «Синіх етюдів» гаслом «Хай живе дух неспокою!». Це гасло Микола Хвильовий зробив своїм життєвим і творчим девізом. Захоплена оцінка творчого дерзання Хвильового високим літературним авторитетом надзвичайно його вразила. Володимир Коряк писав: «Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом — ніжний і сором'язливий, химерник і характерник, залюблений у слово, у форму мрійник»¹.

У цій задушливій атмосфері зрушеного із традиційних духовних і моральних оснoв суспільства письменник не тільки в оригінальних художніх формах виражає песимістичні і катастрофічні візії, але і особисто переживає моральні муки внутрішнього роздвоєння, розпачу, безнадії.

Моральна криза наростала з кожним його кроком до порозуміння із системою, яка не приймала таких компромісів, як «зречення» від своєї позиції 4 грудня 1926 року або покайний лист від 22 лютого 1928 року після вимушеної самоліквідації ВАПЛІТЕ, який М. Хвильовий написав на лікуванні у Відні: «...кінець свого роману «Вальдшнепи» я знищив і, знищивши, думав тільки про те, як би мені хоч частково змити з себе ту пляму, що забруднила моє партійне й літературне ім'я».

Адже сам «чорний папа комуни» Й. Сталін пише 26 квітня 1926 р. спеціальний лист «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», в якому націлює українських комуністів на боротьбу з «націонал-ухильниками»: «...Вимоги Хвильового про «негайну де-русифікацію пролетаріату» на Україні, його думка про те, що «від

¹ *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури. — Х., 1928. — Т. 1. — С. 526.

російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики, — все це й багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати!) більш ніж дивно». Сталін закликав боротись «з крайностями» Хвильового в рядах комуністів, що і було зроблено. Під гарячу руку пильних слуг Москви потрапляють ті, хто зараховувався до проводирів «націоналістичного ухилу»: О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв, О. Досвітній, М. Яловий.

Два червневих пленуми ЦК КП(б)У 1926 і 1927 років переконали Миколу Хвильового та його однодумців, що партія почала згортати процес культурного відродження передусім посиленням ідеологічного контролю за творчою діяльністю української інтелігенції.

А письменникові так бажалося творчої свободи, він так сподівався утвердити міф про всесильність художника-творця, йому так хотілося насолоджуватися життям, природою, полюванням: «...я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечери, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи — все те, чим так пахне сумно-веселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі сади («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку» (1, 123), — писав Микола Хвильовий у «Вступній новелі» до першого тому своїх творів. Та не так судилося, як гадалося. Цей унікальний в українській літературі «сюжетний любовний роман» так і не з'явився в третьому томі вибраного — цей роман-дискусія, роман ідей, роман-полеміка був задушений зразу ж після його «народження».

Розгорнута письменником на його сторінках дискусія про шляхи і можливості національного і культурного відродження була рішуче «згорнута» компартією, яка аж ніяк не могла змиритися з таким естетично переконливим вираженням абсурдності і жорстокості соціалістичного суспільства, створеного насильством і смертю. Головне — це зрушене із звичних основ соціальними катаклізмами суспільство, дисгармонійне, внутрішньо суперечливе, позбавлене перспективи, соціальної нації. Це однозначно висловив Микола Хвильовий в другій частині «Вальдшнепів», уривок з якої процитував Андрій Хвиля в своєму вульгарно-соціологічному критичному

осуді: «Сонце поважно, важко й огняно сідало за обрій і одбивалось у вечірніх водах тендітного Тайтарського озера. Озеро самотно стояло серед степу, і здавалось воно таким сиротливим і безпорадним, як безпорадна сама розлука. Пахли якісь південні трави, і запах був, як і завжди, гострий та неспокійний. Здавалось, пахне якась фантастична країна, що в польоті своєму раптом зупинилась над безумною кручею й задумалась...»

Над безумною кручею моральної катастрофи із внутрішнім розпачем зупинився Микола Хвильовий і в 1930 році, коли разом із М. Яловим, М. Кулішем, Г. Епіком та іншими підписався під статтею «Плямуємо ганебну роботу зрадників», у якій українські інтелігенти затаврували «ганебну роботу академіко-бандитів» — підтримали сфабрикований процес СВУ (Спілки визволення України), і в трагічному 1933 році, коли Хвильовий як робсількор здійснив разом із Григорієм Епіком та Аркадієм Любченком поїздку по голодаючих селах Харківщини і написав фальшиві нариси «Бригадир шостої бригади» і «Про любов».

Ця остання спроба виправдання, каяття і демонстрації лояльності комуністичному режимові виявилась останнім кроком талановитого митця на шляху до безумної кручі — до фатального переживання останньої миті «радості бунту проти логіки».

Микола Жулинський

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

* * *

ВСТУПНА НОВЕЛА

Вчора в «Седі» безумствувала Ужвій, і «Березіль» давав ілюзію екзотичної зливи. А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ — густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. Про тропік Козерога вони знали тільки з географії, а тут трапилось чудо — і тропік Козерога завітав на Лопань. Натовпи суєтяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків.

— Чудесно, — говорю я й булькаю в теплі калюжі.

Юліан Шпол, автор комедії «Катіна любов, або Будівельна пропаганда», мовчки за мною: я завжди забігаю вперед. Весь він як мокре курча, і — дивно! — з його капелюша тече чомусь синя вода. Я повертаюсь до нього й говорю:

— Сьогодні моє любиме число — 13. Отже, сьогоднішній день мусить принести нам якусь приємну несподіванку. Як ти гадаєш, що це має бути?

— Очевидно, зустрінемо професора Канашкіна, — серйозно відповідає мій приятель.

І дійсно: в кав'ярні Пока до нас підходить названий професор, і підходить з такою, знаєте, усмішкою, ніби він допіру наївся карамелі. Він нас вітає, робить нам кніксен та кілька компліментів, розповідає щось про критичну оглоблю й тут же читає нам свій науковий труд під такою назвою: «Що таке липа, як так трапляється, що професорська кафедра раптом стає липова, що таке, нарешті, липовий професор, його роль в марксистському суспільстві, а також про соціальне коріння богемських ухилів серед наших іспанських письменників».

— Чудесно! — говорю я, похлопавши Канашкіна по плечу й узявшись двома пальцями за його піджачну петельку. — Чудесно! Ти подаєш великі надії.

— Ну що ви! — червоніє мій професор. — Ну що ви!

Але ми — я й Юліан Шпол — стоїмо на своєму: мовляв, хіба таки і справді Канашкін не геній сучасної критики? Хіба?

— Дякую, дуже дякую! — говорить професор, і ми виходимо з ним на вулицю.

Нас зустрічає та сама тропічна злива. Я запевняю, що «Три мушкетери» написав несамопитий Рінальдо Рінальдіні, а професор Канашкін запевняє, що цей твір не належить перу «письменника Рінальдо Рінальдіні, а належить перу французького письменника Гофмана-молодшого, що писав під псевдонімом Дюма (батько)». Тоді до нас підходить Олесь Досвітній (переступає через калюжу) і каже:

— Драстуйте, товариші! Драстуйте й ви, професоре Канашкін!

— Драстуй! — говоримо ми й ловимо язиками краплі теплої тропічної зливи.

Олесь Досвітній інформує, що він допіру скінчив свій новий твір під такою назвою: «Собор Паризької Богоматері». Вищеназваний професор виймає олівець і записує: «Олесь Слісаренко написав удосвіта новий твір «Собор Паризької Богоматері». Потім до нас підходить відомий панфутурист Семенко й одразу ж починає ображати мене дотепами й лаяти за французькі фрази, що я їх вживав у своїх памфлетах: мовляв, це ж французьке парикмахерство. Я з ним погоджуюсь, і таким чином виявляється, що я творив свідоме французьке парикмахерство. Тоді беру «Зустріч трьох» і питаю:

— А що значить NP, що стоїть над кожним твоїм віршем у цьому збірнику?

— Як що? — каже Семенко. — Це значить — кінська сила!

— Боже мій! — скрикнув я. — Таж кінська сила має зовсім інше позначення.

Панфутурист нічого не відповів, і таким чином виявилось, що він творив не свідоме латинське парикмахерство.

Юліан Шпол зареготав. Семенко зблід і пішов до Красної гостиниці. Ми його не затримували, як і професора Канашкіна.

Нарешті підійшли до Держвидаву. Там ми обтрусилися від дощу й зустріли ще кількох творців читанок («папа режет, мама клеїт»).

У кімнаті Аркадія Любченка, автора «Буремної путі», кількох талановитих оповідань і не закінченого ще роману, до нас підійшов Пилипенко, автор «Байківниці» й закінченого роману «Малоросія», і каже до мене:

— А в цьому році вашого прізвища в держвидавівському календарі не буде.

— Під рубрикою «історичні події»? — питаю я.

— І під рубрикою, і без рубрики! Ніяк не буде!

— Та невже? — кажу я й сідаю до столу, щоб трохи поплакати.

І я плачу гіркими слізьми. Тоді Пилипенко, Юліан Шпол і Олесь Досвітній (як і Аркадій Любченко) починають утішати мене. Але як утішити? Я говорю крізь сльози:

— За що? За що? — І, вийнявши з кишені жменю підсмаженого насіння, вибираю гарбузові кабачки й зі смаком лузаю гарбузові кабачки (мовляв, «за що? за що?»).

Нарешті, поговоривши про садизм, пролетарських письменників і рябу шкапу, ми йдемо до нашого мецената — Раїси Азарх. Вона зустрічає нас милою усмішкою.

— А... — говорить Раїса Азарх. — Дуже рада вас бачити! А тебе, Nicolas, особливо!

Вона мені пропонує перевидати мої твори під назвою «Твори». Я, звичайно, відмовляюсь. Словом, я проти. Вона — за. Я проти! Вона — за! Виявляється також, що за і мої приятелі, як от Аркадій Любченко. Тоді я погоджуюсь, і ми складаємо умову.

...І от умову складено. Я знову перечитую свої оповідання (до речі, страшенно нудно перечитувати) і сідаю писати «вступну новелу». Але що писати? Знаю тільки, що написати обов'язково треба, бо ж і я все-таки несу відповідальність за себе.

...І от я відповідаю. По-перше — «твори». Це зовсім не «полное собрание сочинений», це не претензія — це непереможне бажання моїх меценатів: Раїси Азарх, Сергія Пилипенка й Аркадія Любченка. Отже, за всякими оправками з приводу назви звертайтеся, будь ласка, до вищеназваних меценатів.

А тепер про зміст. Свою наймолодшу збірку я писав на початку двадцятих років нашого століття (в 1921—1922). В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка.

Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої двадцятих років.

Тепер про форму. Я, знаєте, належу до того художнього напрямку, який сьогодні не в моді. Я, пробачте за вольтер'янство, я... романтик! Саме відси й іде розхристаність і зворушливе шукання самого себе до ста двадцятьох років (я думаю прожити сто п'ятдесят).

Впливи. Я погоджуюсь з тими вельмишановними критиками, що не бачать у моїх творах нічого оригінального. Вони мають рацію: весь я в лабетах пільняківщини та інших «серапіонових братів».

Мова. Мова моїх творів надзвичайно кострубата. Окремі вирази бувають буквально безграмотні. От приклад: «Балачки його нічого собою не уявляли». Про мову моїх творів можна прочитати у професора Сулими.

От і все. А коли сказати, що я можу бути автором тільки одного твору, який хочу написати через багато років і до якого я дійду, очевидно, через етюди, то це вже буде рішуче все!

Словом, я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи — все те, чим там пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитись таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в «загірну комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку. Ну, і так далі.

А тепер — поки що до побачення! Зараз іду в робітничий квартал до радянських робітничих домиків і буду там слухати, як заливається гармошка бродячого музики.

Вона заливається якимось сумно, і я думаю: тут я все-таки не зустріну професора Канашикіна, і я пригадую, що попереду мене стелиться великий життєвий шлях. Він починається десь у минулих віках і шкүтильгає осінньою елегією через шведські могили, через Сорочинський ярмарок і далі, аж до гофманської фантастики (між іншим, можна сказати не тільки «Три мушкетери», але й «три мушкетонери». Мушкет, аркебуза — це одно, а мушкетон — це старовинна рушниця з набоями в кілька куль, що одразу летять у кілька сторін).

...Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива — густа, запашна й надзвичайно тепла. Я — вірю!

...Юліан Шпол, автор комедії «Катіна любов, або Будівельна пропаганда», мовчки ступає за мною. Весь він як мокре курча, і — дивно! — з його капелюша тече чомусь синя вода.

Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Тисну вам руку! Завтра піду на могилу комунара, автора «Ударів молота і серця». Я понесу йому пучок синьооких фіалок і там згадаю про свою загадкову смерть. Драстуй, Юліане Шпол! Драстуй, запашне життя! Я — вірю!

РЕДАКТОР КАРК

І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключєв —
Росія, Росія, Росія моя.
Стоїть сторозтерзаний Київ
І двістірозп'ятий я.

П. Тичина

Связан я узловыми дорогами,
На которых повесилась Русь.
На которых трактиры с острогами
Хоронили народную грусть.

В. Александровский

I

На стола поклав браунінга й на нього дивився тривожно — редактор Карк. Згадав: холодний ранок — 1905 року чи 1906, тоді гімназистом був; це було вчора: учитель, а потім учень, а потім їх ховали в той ранок, у холодний, і дні йшли сірі, сірі — мабуть, того холодний. Гімназiальна церква й піп із жіночим обличчям. Повітове місто, болото, гуси, хмари й цвинтар на горі.

Кожний браунінг має свою історію криваву і темну — у нас, на Україні, сьогодні: 3 березня року нашого п'ятого... а взагалі — 1922. Як довго, як курс нашого карбованця, як товарний потяг у момент відступу в невідомість — і вогкий день, і на деревах жовті сльози, а біля дерев танок умирання — листя, а біля вокзалу метушаться сім'ї комуністів, а їх не беруть.

Дехто не встиг сісти, і їх ловили по селах... Мого товариша жінку зловили, а потім згвалтували, і вона стала дурненька.

Кожний браунінг має свою історію: темну, як духовне нутро окремої особи...

Історія браунінга така: ліс, дорога, втікачі, вороги, і хати, і дерева, і всім байдуже, вже дихати не можна, горять груди і згорають-згорають... Постріл... Темна історія. У буржуа відбирали браунінги, і вони плакали, а потім у нас одбирали, і ми не плакали — не іронія! — а може, хто й плакав... Чого

одну людину шкода, а до тисячі мертвих байдуже? Почуття колективізму нема — це не з «азбуки комунізму», перевірте!

Проте це не щоденник — це справжня сучасна новела.

Редактор Карк підвівся, ще раз тривожно подивився на браунінга і вийшов.

II

Із тихої вулиці пішов на клекіт. Жевріло блакиттю.

На північ ішли води — дощ. На заході сонце в зелених усмішках: за міськими левадами вже зеленіло — теж ішло, і мріялось сонцем, за сонцем на Американський материк, тому — там океан, там велично й синьо.

Так: телеграфні дроти узгір'ям і проходили на брудні квартали міста, там вони вище над будинки.

Так: після теплої зливи дротом котились краплі, зупинялись, звисали, а котрі налітали — вливались і падали на брук. Жевріло блакиттю.

Чудово: смердюче, промислове місто велике, але не величне, — забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки, не утворило американської казки: не йшли будинки в хмари — чудово, воно ховає сьогодні в своїх завулках криваві легенди на сотні віків.

Зійшов на тротуар. Побігли трамваї з задумливим світлом: на фоні вечорового повітря електричні лампочки тьмяно-рожеві. Не хотілось знати, що трамваї біжать на край міста, що трамваї повертаються, що нема далі трамваїв, що далі важкі дороги й кістки замучених коней. А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Наприклад: на цій вулиці, на цім місці — тут тепер міщани проходять, провозять свині з околиці — гурток матросів умирав у нерівній боротьбі з ворогами, умирали на автомобілі, коли барикади посувались на північ — інсургенти йшли на північ, а в проваллі раптово зацвіла Венера.

Редактор Карк дивився на вікна: там Чепіга й теж зацвіла. Йшла синя ніч і налягала на будинки, мабуть, заповнювала коридорне повітря — коридори довгі, темні — установ. А в міщанських домах тукали, мабуть, годинники. Тукали, одмірювали простори по культурних, некультурних віках, згадували революції, не знали революцій — народні бунти, селянські повстання, Хмельниччина, Павлюк, Трясило...

І дивився Карк на небо: там голуба безодня, там кінчається життя, а степи України теж голубі — асоціація з небом. Думав:

— Чого так вабить туди — там же смерть? Може, тому, що голуба?

Потім повернув додому. Біля цього магазину — тут тепер державний шоколад продають — одного зимового ранку він зустрів нову владу. Згадав, як шумувала Україна, — хохол упертий чоловік, а може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич, великий український філософ, а тепер, кажуть, могила бур'яном поросла й бджоли не гудуть біля дупла, тільки пчїлка іноді пролетить, і шумують революції, повстання на Україні знову.

Григорій Савич Сковорода — так російська інтелігенція любить: Григорій Савич, Ніколай Романович, Владимир Ілліч, Тарас Григорович. І єсть у цьому якась північна солодкість, упертість, і калузькі нетри, і Іван Калита, — і московська сила — велика, велетенська, фатальна, від варязьких гостей іде. І нема тут вишневих садків — на вишнях у червні простояють зорі — і нема тут лунких дівочих пісень — далеких, край села, а то в заводському посьолку, або коли з сапками йдуть, а навкруги їх зелено, а за ними з цукроварні ледве-ледве манячить у літні, ясні ночі дим.

Дим... Подумав, що над Україною завжди був дим, і вся вона задимилась у повстаннях, задимилась у муках, огонь ішов десь у землю, тільки на Дінці спокійно думали й упирались у небо димарі. І був огонь, і теж — велика, велетенська сила, фатальна, тільки від варязьких гостей вона не йшла.

Коли Карк зійшов на місток, біля ліхтаря його зупинили. — Пачістім!

Здивувався: уночі? Подивився на хлопчиська — очі благаяють. Поставив ногу на підставку, але згадав, що грошей нема. Пішов. І згадав, як багато тепер дітей на вулиці — з щітками, з цигарками, стільки бачив у Яссах чи в Бакеу, в Румунії — там багато, кафешантанів, добрі скрипники, а в горах їдять мамалигу, живуть із свиньми, там же носяться вітри, а збоку Карпатські й Трансільванські гори, снігові верхів'я... Коли в Румунії буде революція?

З Лопані дмухнуло вогкістю.

Лопань теж має свою історію: на березі багато калу й дохлі коні, а вчителі гімназії і досі ловлять удочками рибу й думають — про минулі дні, коли фунт білого хліба коштував три копійки, а півпляшки — двадцять чотири.

Лопань теж має свою історію — вона не знала революції, вона не бачила революції, біля неї проходять червоні крамарі, на ній теж зрідка появляються кайори. Розмова:

— Що за світла ніч, а на душі темно: нема простору. Чека. Госпуп. Ех ти, життя прокляте!

Другий голос:

— Нічого. Сила за нами. Ха! Обиватель. А обиватель — хвиля, дев'ятий вал. Регулятор. Піднявся високо, ану-бо нижче! Не хочете? Себе винить. Ми теж дещо знаємо. Налетів обиватель — і човен поринув. Обиватель регулятор.

З Лопані дмухнуло вогкістю.

III

Мої любі читачі! — простий і зрозумілий лист. — Я боюсь, що ви мою новелу не дочитаєте до кінця. Ви в лабетах просвітянської літератури. І я поважаю. Та кожному свій час. Творити — то є творити. Да. Соловей — от як дерева здалека пухкі, а між дерев біліє, а біля дерева зарясніло — солов'ї не однаково співають, прислухайтесь. Свої Моцарти, Бетховени, чув і Лисенка — солов'я. Переспівувати — не творити, а мавпувати. І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю, і ви шукайте. Спершу від новаторів — і я теж — це нічого: від них, щоб далі можна. А твір мій буде цілком художній — треба продумати, треба знати... Ах, зелені мої сні за далеким невимовним. Ах, моя молодість — на фабричних посьолках тебе залишив, заблукала ти ніччю в шахтарських вогнях, на степах запорізьких безмежних.

IV

Револьвер системи «браунінг» не виходив із голови. Про браунінг: Конан-Дойль добре знав звичайного читача: розв'язка і зав'язка, фабула, сюжет та інше. Шерлок Холмс. Не виходив із голови не тим, що його куплено в повстанця

з банди Ангела, а тим, що він лежить у столі, а в кімнаті тихо, домовинно, тим, що є «сьогодні» і нема «вчора» — далекого, несподіваного, великого, особливо на фоні «позавчора».

Карк зійшов на площу й раптом обернувся: його покликанно.

— Товаришу!

Дивиться: чоловік розкинув руки, немов повітря хапає.

І ще раз:

— Товаришу!

Відкіля цей голос?

Так, він знає цей голос, це сімнадцятого року, голос сімнадцятого року, голос молодой, бадьорої, червінькової революції, тривожної радості — може, глибокої, може, синьої, може, це не голос, а сон з оточеного ворогами героїчного Луганська.

І що ж: був сліпий, вийшов з лікарні — голодний, і радий, і світлий, як усі після хвороби. Він після тифу. І на нього дмухало бузково, ачей ромашками, як дитині, що перший раз стала на ноги або заговорила.

Хотілось обняти сліпого, згадав сентиментальний роман, провів сліпого на тротуар — і тільки.

Той пішов.

— Товаришу, — і руками повітря ловить.

Думав про радість сімнадцятого року.

Пішов тривожний: стояли в очах січневі сніги, іржали десь повстанські коні — думав.

V

Живе редактор Карк близько міського парку, на тім краю, де сонце сходить і блимає в скалках сміття, — там вигін, там собаки, а вночі постріли на сполох — вартові. Між іншим, відповідальності за газету жодної, відповідальний інший.

На квартиру прийшов випусковий.

— Entrez!¹

Редактор Карк завжди: entrez! Випусковий товариш Шкіц і суворий, і булий член ЦК есерів. Був на суді — виправдали, тепер щось знає. Поклав останню коректу до підпису.

¹ Увійдіть! (Фр.)

Редактор Карк:

— Сідайте, прошу.

Шкіц дивиться на всіх трішки з презирством. І на Карка. Безумовно: одні не знають, що є ЦК, а другі — що він булий. Дивився поверх Каркової голови й стояв: Каркові з ним приємно, а коли згадував — неприємно: від ЦК дмухало чимсь величним, мов генерал-губернаторство. І прийшло чомусь в голову про величність. Хтось скаржився — їхати далеко: триста верстов. Не міг уявити: сьогодні за фунт хліба заплатив сто тисяч карбованців. За маленький шматок. Що ж триста? Мовчав. І Шкіц.

Потім Шкіц запохмурнів.

— Україна... Да... Прогавили — і пішла від нас. Україна пішла. А все тому, що ми поети, що ми не комерційної вдачі.

І ще суворіш:

— Ми не політики. Ми поети. Нема в нас і північної жорстокості. Ми романтики.

Редактор Карк:

— Велику французьку революцію поети робили.

Із злістю:

— Французи — нація. А ми без міста, в місті ми мужлаї, роззявивши рота ходимо, а в установах революція і на селі революція. А втім, ми не французької вдачі, ми до німців скоріш. Може, вам дивно, а я кажу — не дивно. Це ж у нас німець картопельку садить. Недарма наші культурники до Німеччини їздять. А німецької комерційності в нас і нема. І в цім наше лихо. Ми і короткозорі... А що наш народ? Був по лісах, а тепер в оселі повертається і плює на нас. Він теж романтик. Наш народ.

Редактор Карк слухав, і було боляче й тоскно. Дивився на той стіл, де лежав браунінг, і було сіро, як у 1905 чи в 1906 році. Було:

— Центральна рада. Трудовий конгрес.

Випусковий взяв підписану коректу і в'яло промовив:

— До збачення.

Потім хвилину розглядав біля дверей статуетку — бюст якогось римського полководця. І Карк дивився на статуетку. Він приніс її з редакції: старовиною віяло. В його редакції виходила колись велика газета сімнадцятого року. Розповсюджувалось її по всій Україні... Ну, і від статуетки віяло.

Шкіп, зачиняючи двері, сказав:

— Римський полководець... Дивно.

А за дверима зітхнув.

Приходила ще хазяйка і покликала до себе. Із хазяйчиної кімнати видно дорогу й зоологічний сад. Дорога ховається на краю міста, і на ній пасуться по-провінціальному гуси. Хазяйка підфарбовує щоки, дарма що стара. Унизу її спідниці — шмаття, а все-таки вона лермонтівська пані, з гусарів. У неї квартирує декілька чоловік. Вона завжди незадоволена з будинкового податку. Говорить:

— З мене беруть податок, а я нічим не торгую. А тепер усі торгують. Або можна прожити не торгуючи?

І ще каже:

— У мене дочка хвора, а їй не дають пайки. А тепер усі хворі мають одержувати пайки, бо тепер комунізм.

Це вона каже досить широким. Редактор Карк п'є в неї чай. За чаєм вона оповідає йому, як ховала фарфорові чашки від реkvізицій — вони лежали у відомого лікаря внутрішніх хвороб, а в нього реkvізицій не було.

Потім вона згадувала минуле. Із станції бігли степові гудки, і хазяйка ще говорила:

— Колись їздила в Крим... Вілла була. Горняшки були — багато. Під'їдемо фаетоном, а потяг уже шипить. Сядемо — гу! — і поїхали. Так гарно в купе колисає. Ідем, їдем — і так без кінця. На віллу в Крим. Все за тобою біжить, як у кінематографі. А тебе колисає...

Думав: все це порожньо, а гарно; спогади за єгипетські сфінкси — для чого? А теж гарно.

Потім він підвівся — іти треба. Похитала головою:

— Ах, редакторе! Працюєте ви багато. Матвій Самійлович...

І замислилась. Матвій Самійлович її чоловік. Розстріляли за контрреволюцію. Це було три роки тому. Висів його портрет над її ліжком, а в рядок — Михайловський. Купила на базарі, казали, що Михайловський теж не з комуністами.

Коли Карк проходив вітальнею, біля вікна сиділа Нюся. На качалці: не ходить, ревматизм. Качалка зі старими візерунками. Придивившись — щось подібне до візантійських малюнків, а то взагалі по фарбопису якогось минуло століття. Століття — віки. А то нагадує чомусь якогось гетьмана.

Нюся покликала. Коли підійшов, подивилась ясно.

— Драстуйте! — і подала руку.

Рука тепла й м'яка, як його маленька подушка з лебединого пуху, що подарувала мама. Мама вмерла, а подушка нагадувала маму.

Налетіла на вікно сіра хмара, і стало волохато. Замріялось. Нюся казала:

— Чому це в голові два дні одбиває: губ-трамот! губ-трамот! Чому це слово? Ну, я не знаю. Чому це слово? Навіть уночі тривожить: знаєте — гупає й утрамбовує. І боляче. Навіщо?

Вечоріло.

Слухав, як десь прокричав півень.

Нюся:

— А на тім тижні думала про степи. Про махновщину. Довго-довго думала. І думала, що махновщина — то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?

Подумав.

— Може.

Потім сів біля неї, а вона ще говорила. Вона говорила краще, як Шкіц: тепло, по-жіночому. І хотілось погладити її руку.

За вікном гуділо місто. Десь ще прокричав півень.

VI

Зауважте, як пишуть молоді українські письменники. Ви їх, мабуть, не знаєте, а їх треба знати, це ще в Шевченка написано. Є повір'я, що наші діди всі грали на сопілках, тим-то й мова така музична. Наші діди були чабани і виганяли товар на вигін по синій росі, а біля підбитого бурею дуба грали на сопілках. А от Рабіндранат Тагор теж народився в нетрях.

Так от, зауважте: вони родились в нетрях і заблукалися в нетрях. Це погано. Я виходжу на новий шлях, і мені радісно. Поперед мене горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше... Да...

VII

На подальшім розділі мій читач зупиниться й продумає те, що він прочитав. Ах, як радісно, блукати невідомими чебрецевими шляхами.

Для живої мислі читачевої.

IX

Мені хочеться говорити не на тему, і я говорю. Я хочу написати агітаційного листка. Історична справка: великій соціалістичній революції завжди бракувало на талановитих поетів-агітаторів, а халтурили всі, за гонорар. Як мені тяжко писати про халтуру, я дивлюсь у майбутнє, я звертаюсь до нащадків: заплюйте темну тінь моїх сучасників від халтури.

Це — риторика утилітарного походження. Ну і що ж. З Карком спільного — нічого, а з новелою — багато, з життям — теж багато.

Так от, революція творить новий побут, і треба писати революційний побут. Є ще пролетарська поезія, в українській літературі вона утворює добу, а може, епоху...

У мене, як на сеансі на користь голодних, в антрактах — «на користь». Між іншим — читайте оповідання на тему «голод» — це корисно.

...Про вічність твору: де тенденція — межа її, де рафінована художність. Я хочу, щоб твір мій був вічний і величний... Пролетарська поезія — не метелик... Яка загальна композиція моєї новели?... Важко торувати... твердий ґрунт, реп'яхи... Коли я вийду з літератури минулого?

Відчувайте змагання мого класу! Мій клас — пролетаріат — по крові в бур'янах і на шляхах боротьби за волю, рівність і братерство.

X

У редактора Карка очі, як у Гаршина, а очі Гаршина писав Репін, а Репін оголошував себе за українця, і Нюсі здавалось, що в очах Карка — степи. Крім того, вона часто читала Бельше, може, й тому степи.

Стояли ясні дні, і йшли ясні дні. За міськими левадами сторожили простори, і було просторо, а на душах темно. І на тих, і на других, і переможці, і переможені — а хто переміг? Це редактор Карк думає. Усі були похмурі, того й театри так

повно заповнювала публіка... республіка... ха!.. — це редактор Карк думає.

На заняття ходив уже пізніш відповідального. Вчора зі-йшлись у кабінеті.

Відповідальний каже:

— Читали «Росію в імлі» Уельса? Хай тепер радіє: на вулицях весело — магазини всі одчинено.

Занозуватий чоловік — це видно, і нервовий — це теж видно. Йому повсякчас здається, що з нього глузують. Він лає інтелігенцію, але любить, коли йому кажуть:

— Та ви ж самі інтелігент!

Правда, замахує руками:

— Ізбави Бог, ізбави Бог!

Каркові він говорить:

— Про присутніх історія замовчує.

Карк інтелігент. Карк червоніє. Відповідальний іде.

В редакції не по собі. В конторі теж. Контора міститься в одній із кімнат другого поверху.

А там, де була контора, губпечать роздає газети.

І там нудно. Згадує, яке життя кипіло тут.

У конторі сидить машиністка, дочка бувшого власника цієї друкарні... (бувшого... тепер усі бувші і все бувше, і в цім глибінь вечірньої мислі...). Каркові шкода її, і він також ставиться до неї, як і до статуї римського полководця, — з повагою, і йому сумно, коли дивиться на неї. Здається, що вона, як і Нюся, вміє говорити, що і в неї такі м'які руки, як у Нюсі. Проте він до неї ніколи не говорить.

Редактор Карк любить сидіти в кімнаті коректорів, а в конторі ні. Тут так тихо, а внизу гуде машина. Голови нахилились над столами. Напруження. Навіть небо працююито заглядає сюди: світлі-світлі плями на розісланий папір. Думає: і за триста літ така ж напруженість і байдужість до всього, що діється там.

...Шумить машина внизу.

Пішов знову в кабінет. Йому треба писати передмову. Не хочеться. Але він сідає й пише — треба. Потім згадав про губ-трамот, і в голові почало одбивати:

— Губ-трамот!

Потім він пішов додому.

І завтра він ходив додому, і багато днів ходив додому. Дивився: по верхів'ях парку з паровозобудівельного в задумі заходив десь дим, ішов за димом і думав про дим знову. По дорозі стрічав знайомих. Як от: у чумарці, із стьождою, він завжди все знає, улесливий, лагідний.

Він каже:

— Хі! Хочете побачити радянський шлюб? Це інтересно. Справжній робітник з тютюнової фабрики. І його батько робітник.

Входять у церкву. Улесливий метушиться, вказує на двох, що біля вівтаря стоять, — шлюб. Запевняє, що це робітник, що батько його робітник. А Карк думає, що улесливий, мабуть, бувший есер, мабуть, бувший есдек.

Курить ладан-дим. Церква завжди збирала націю — Кирило-Мефодіївські братчики, лаври — фортеці. Та от прийшла революція, і закуріло, і не стало церкви, і воскресла церква.

— Христос воскрес із мертвих!..

Пішов дощ.

До великодніх свят було сіро, холодно, першого (паски святили) зяєсно, весело, тепло. І другого. Потім знову дощі. Віруючі думали, що це знамення, і Карк сьогодні трішки збентежений: бачив колись комету з хвостом, чогось тепер зелена, біля Оріону... Нашо комета? А земля одірветься-таки від сонця й полетить у провалля. І тоді будуть смішні революції й автокефалії. Буде тільки дим. Дим заповнить повітря, і буде первотвір.

— Христос воскрес із мертвих!..

У церкві співали мелодії з Леонтовича — кажуть, він загинув химерно однієї зеленої ночі, а це було взимку, а його композиції французькі діти співають, а в нас у церкві, з ладаном. Вийшов із церкви.

Виходило світло, виходило темно, і йшли за обрій, щоб більше не повернутися. Шуміли трамваї, часом давили людей, а на завтра об'ява:

Комендант

міста

наказує...

Колись Карк бачив, як автомобіль задавив велосипедиста. Летіли обидва.

Що думав велосипедист? І уявив: Сиваш, тривожна ніч, море і 10 000. Махновщина по Сивашу на тачанках. Трагедія інтелігенції Лівобережної України...

...Нюся. Вона така лагідна, а візерунки нагадують гетьманщину.

Було сумно.

Вечорами сидів з Нюсею або ходив до відомого українського діяча; — з боротьбистів — з рудою борідкою.

Слухав його плани за те, як утворити нову партію, — викинути «Р» з РКП, викинути «У» з КП (б) У, утворити єдину КП. Це фантазія, це романтика.

Український діяч ще видавав поганенького журналу й не міг його видавати — самоокупність сувора, а в ній не було німецького духу.

І була лагідність і скорбота в сірих очах, і було м'яке тіло. Фантазії розцвітали під блакитним небом.

Блакитне небо проточувалось на всі вулиці великого промислового міста.

XI

Зазеленіли міські сади. Виходили няньки й діти, і тут же бліді обличчя з вокзалу — невідомі, невідомо, в невідомість. І хотілось кохати і не хотілось кохати.

Редактор Карк виходив у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев.

Тягнуло кудись, а на серці наростало слизьке, наростала злість на всіх. У редакції він не хотів стрічатись. Не говорив із відповідальним. Про що говорити?

Була й на нього злість. Росла. Торік думав: *parvenu*¹, а відповідальний ріс, і була вже злість. Образливо було за себе, за руду борідку, за тисячі розкиданих по Україні невідомих і близьких. А відповідальний ріс, знову лаяв інтелігенцію, і хотілось плюнути йому межі очі за його неправду, за його лицемір'я. Годинами стояв біля букініста, а недалеко бандурист набринькував про славу України.

Пішов до Нюсі. Нюся розказувала про козаччину, про боротьбу українського народу за своє визволення.

¹ Парвеню, вихідець із низів (*фр.*).

Тоді він говорив — суворий, ніби з борами говорив:

— Ні, Нюсю, я так не можу. Мені важко. Мене оточують люди, а хто вони? Про ймення замовчують. Я не можу жити, не можу творити. У нас жах — одні продаються, одні — вискакують — темні, невідомі, рагвену. Бувші соціал-демократи метрополії беруть. Соціал-демократи!.. Розумієте — в митрах соціал-демократи. Це — жах. Я не можу. Це — жах.

Нюся втішала, він заспокоювався, і вона знову говорила про козаччину, про Хмельниччину.

Редактор Карк:

— Мені сняться зелені сні — навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть.

Нюся:

— Покладіть на мої коліна голову.

Він клав, і вона пестила йому м'яке волосся.

Вона усміхалась:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

І він усміхався хворо:

— Губ-трамот! Губ-трамот!

А потім він знову думав про браунінг, і було тоскно, бо хотілось жити, руда борідка теж хоче жити — одірваний від життя із своїм журналом радянський автомат.

І було його шкода. А от варязька сила — велика, велетенська, напирє, ще напирє. І мовить руда борідка з сумом:

— Не придавіть зовсім!

...Підхопився. Хотілось вилятись, кріпко, цинічно, ма-тюком. У голову лізли соціал-демократи в митрах... Простогнав:

— Нюсю!

Вона одкинула руку, подивилась на його обличчя — воно було мертве. Сказала схвильовано:

— Ідіть випийте води!

Редактор Карк підвівся і, як хворий, пішов до дверей.

XII

Вогкий ґрунт притягує: вогкість на сонці. Майже щодня ходив у ярк і вбирав у легені вогкість. З ярка чути було далекий шум, у ярках блукало сонце. Знаєте, сонце вміє жити:

ранком воно веселе, вдень — працюйте, увечері — задумливе, коли за обрій відходить, а біля нього купчаться хмари, обгортають сонце; воно задумливе, як мудрець.

Удень бачив, як гурток дівчат біля акацій із сапками. Смішні в шумнім місті: у них такі ноги бронзові й м'язкі. Знаєте: ґрунт, рілля — пухко; тільки що важко пройшов плуг, а недалеко панський маєток, а десь збираються води, і зелина буйно б'ється вгору. Знаєте: майбутнє не в обмашиненні життя, а в притягненні природи до машини. Ах, як природа дивиться на машину! Знаєте: колись я вийшов із цеху на повітря після нічної зміни. Цокотіли молотки, гуділи машини — і все задумливо. А вгорі одне небо з зорями — і тільки. За заводським парканом тиша — ніч. Тоді в голові мудро, тоді в серці мудро, тоді я цар життя, і моя голова підпирає темно-синю височінь.

Редактор Карк заговорив до дівчат:

— Відкіля ви?

— Хі! хі! хі!

Але одна сміливо сказала:

— Що тобі, паничу? Подивись на себе: тобі жити два дні.

Хіба тобі до дівчат?

Здригнув.

— Відкіля це ти знаєш?

— Знаю! Тепер усе пішло на комунію. Всі знаємо.

І заспівала:

Ципльонок жареной, ципльонок вареной,
Ципльонок тоже хочіть жить.
Я не совецкой, я не кадецькой,
А я народной комісар.

І говорила:

— Бач, і той лізе в комісари — ципльонок.

— Да... — сказав і одійшов. Думав...

...Увечері бачив Шкіца. Дивно: почав одягатися краще, навіть надто. І комуністи одягаються краще, може, й не всі — неп.

Шкіц організовує трест і вже не говорить про Україну, тільки іноді мало.

Але він каже:

— Практика — річ велика. Це життєва пошлість, але й життєва мудрість. Треба жити. Так після пожежі: стоїш на

руїнах — важко, бо смердить трішки й нагадує... та треба жити.

Карк нервово кинув:

— Після пожежі не смердить!

Шкіц уперто заявив:

— Після пожежі маленький дим і... смердить.

І розійшлись.

Знову наростала злість. І на Шкіца. Був самотній, сунула непереможна жажна стихія: степова пожежа... А потім буде дим. Крізь дим вирисовується дірка на чолі...

...Цілу ніч горів степ, бігли отари товару, ревли, і душно було в повітрі...

Так снилося.

XIII

Справа посувається до розв'язки. Як ви гадаєте, чим закінчиться новела? Американці не читають творів із нещасним кінцем, слов'яни навпаки — така вдача в тих і других. Я буду щиро казати: я сам не знаю, чим закінчиться вона.

Проте над новелою я працював чимало. Я нарочито не знаю, чим вона закінчиться.

Я не хочу бути зв'язаним. Я хочу творити по-новому. Все-таки новелу мою дочитайте — цікаво, до чого я прийду?

XIV

Уривок із мого щоденника. Міркую про сучасну українську белетристику. Думаю так: іде доба романтизму. Хто цього не розуміє, багато втратить. Реалізм прийде, коли з робфаків вийдуть тисячі, натуралізм — коли конче запаскудимо життя.

XV

В новелі два головні типи: Карк і Шкіц. Я хотів, щоб Нюся кохала Карка, а Шкіц Нюсю. Вони не покохали, і не треба. Проте не можна в кожній новелі про кохання — як ви гадаєте?

XVI

Навіщо стільки розділів?

Така психологія творчого інтелекту: дати якомога більш навіть тоді, коли не можна.

XVII

Ранком заявив відповідальному, щоб підшукав йому заступника.

Спокійно:

— Добре.

Чуття казало:

— Тепер багато знайдеться.

Стрічав руду борідку — це не відповідальний. Хазяйка стала суворіша. Шкіц у тресті заправило.

Каже:

— Практика — велика річ, хоч і життєва пошлість.

Тільки Нюся. А хазяйка стала ще нахабніша.

Не знав, що буде далі, і не цікавився. Без посади? Добре. Далі. Однаковісінько.

Ішов міський вечір: фаркали ліхтарі, шумувало на тротуарах, а брук — тихше.

Сидів проти Нюсі. Нюся не говорила про Хмельниччину — дивно.

З вікна видно третину міста — з другого поверху. Місто загадкове, надмірне. Уносить ген-ген: чогось згадуються лицарські часи в Німеччині, потім бараки з тифозними — тифозні залишились, а вороги прийшли. Тифозні в гарячці, а палати сумні. І думають палати велику народну думу: де правда?

...Ішов міський вечір, фаркали люкси, шумувало на тротуарах, а брук — тихше...

— А я вам хочу ще сказати.

Це Нюся.

Карк:

— Говоріть.

— Не думаєте ви, що на Волині й сьогодні ліс шумить? Я гадаю, що шумить. Я в цей момент на Волині.

...Як і завжди в тиху погоду, струмками відходив за обрій дим — над вечором, над містом. Редактор Карк:

— А я от: Запоріжжя, Хортиця. Навіщо було бунтувати? Я щоденно читаю голодні інформації з Запоріжжя. І я згадую тільки, що це була житниця.

На столі стояли фарфорові чашки. Це ті, що лікар ховав. Карк згадав: український мужик ніколи не бачив фарфорових чашок, а потім він пішов у повстанці — і бачив чашки. Але він не пив з тих чашок — йому ніколи. Український мужик і на заводі — він усюди український. Буває він пролетар — таких багато. Він більшовик і вміє умирати.

Це було в листопаді. Український мужик біг обідраний і темний, з гарячими очима, з порожніми руками на багнеті — чимало їх бігло. Вони уміли умирати. Тоді вітер носився з листям. Було й так: приїздили до нього, ставили його до стінки розстрілювати. А він казав:

— Простіть, господа... чи то пак, як вас...

Було ще й у ярках — ярки багато знають...

Я: на те революція, на те боротьба.

Він, редактор Карк:

— А все-таки вклоняюсь тобі, мій героїчний народі! Твоєю кров'ю ми окропили три чверти пройденої нами путі до соцілізму. Почалося з волинців та ізмаїльців у Петрограді; продовжується в посьолках Донеччини, в шахтах і на тихих чебрецевих ланах.

Так от. Карк казав:

— Невже я зайвий чоловік тому, що люблю безумно Україну?

Нюся підвела очі, подивилась на Карка й узяла його руку. Вона сказала:

— Я так її, я так люблю мою Україну убогу, що прокляну святого Бога, за неї душу погублю.

...Було тихо. Вулицею пролетіла прольотка. Карк схилив голову: — Нас не зрозуміють: як погубити?

...Було тихо.

Нюся заговорила ледве чутно:

— Моя мама рада, що нема вибухів, а я не рада. Свідомістю моєї мами життя керує, а моєю ні. Чого це? Я вночі прокидаюсь і прислухаюсь, і мені здається, що я в оселях і там громи. Потім гайдамащина, махновські рейди, тачанки, а над ними я горлицею. Як мені хочеться бути горлицею! У нас у маєтку був байрак, і там реп'яхи. Коли підходила до

них, відтіля пурхали горлиці й летіли до лісу. Потім до нас прийшли селяни, лаяли нас, і ми поїхали в місто.

Карк підвівся й нервово заходив по кімнаті. Пішов до вікна. Вбирав у груди свіже повітря. На першому поверсі грали на піаніно щось стародавнє, далеке. Було в голові: чия музика? Верді?

Стукало в голову:

— Ала-верди! Ала-верди!

І ще:

— Губ-трамот! Ала-верди!

Нюся покликала:

— Вам боляче? Скажіть правду!

Він:

— Не знаю, я дивлюся в гору — там синьо і нічого не видно, а я щось знаю. Його ніхто не бачить, а я почуваю. Налетить вітер, развіє його — я про дим — і нічого не буде. Загориться будинок, і довго на всю вулицю йде дук. Тоді буває тоскно.

Нюся:

— Все так, все дим! Я бачила вчора книжечку, червона, для молоді, про козаччину. Малюнки там. Один малюнок: козаки на морі — величний малюнок. Над ними буревісники, над ними в хмарах сховано блукають бурі. Під ними морська безодня. Це символ безумства хоробрих. І от під малюнком напис: «Козаки впливають грабувати турецькі міста». І текст відповідний... Може, й козаччина через сто літ буде дим...

Карк зблід і схопився з канапи. Але не повірив тому, чого хотілось. І було тоскно.

Карк пішов у свою кімнату, сів біля столу, в якому був браунінг.

Так просидів до трьох годин ночі.

...Близько вікна пролетіла пташина, гасли зорі. На міській башті загорівся циферблат.

XVIII

Новелу скінчено... Що? Так, скінчено...

...Велике промислове місто, велике, але не величне: забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки...

...А проте чудові легенди революції теж виростають тут.

Нарешті коментарій і дійові особи:

1. Автор.

2. Читач.

Ч и т а ч. Послухай, шановний авторе, де ж твоє авторське обличчя?

А в т о р. Любий мій читачу, це ж Карків щоденник (для того: розкрити природу типа), і тільки зрідка проривався я.

Ч и т а ч. Ну, а хто ж ти, шановний авторе?

А в т о р. Милий мій читачу, редактор Карк думає, що я — рагвену.

Ч и т а ч став біля вікна і замислився.

А в т о р. По-моєму, я виконав своє завдання. Га?

Ч и т а ч мовчав.

У кімнату влетів запашний вітер.

У далекій кузні співали молотки.

За вікном стояв город у вечоровій задумі.

А на горизонті відходило шосе в степову бур'янову без-
вість.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже, про глухе слово: Гапка. Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона.

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

«Кіт у чоботях» — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреньким муралам. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

От її одіж:

— Блауза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блауза колір хакі, без гудзиків, колір хакі — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти — де колір хакі.

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зітхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

— На весь світ!

— Спідничка теж хакі, а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж хакі. Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором хакі, тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

Капелюшок... а на нім п'ятикутна зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

— про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

...Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! — казали й так, позаочі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда —

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» — загальновизнаних подвигів, красивих рухів —

— іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не мішани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із жвави-ми рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне сонячну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки-розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — сонячний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «вони поцілувались, кінець» або «О, моя Дульцінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...»

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

— А чий?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

...Зима, хута, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

— Товариші! Всеросійська кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, куда котішся,
Попадьош до Краснова — не воротішся.

І раптом:

Ой на горі та жінці жнуть.

— ...Ей ви, хохли! Чого завили? Буде панихидити — і так сумно.

...Степ. Хуга. Буруни й ще буруни.

— Єфто пятої вагон — антірнаціональної. І скажу я то-бе, братяц, про народи. Латиш — єфто тіш, смірної народ, мудрай; оврей — тож нічяво. Ходя — катаяць аль тутарін — суварай і вернай народ. А вот єфто хохол — паняхіда: как завоя про поля аль про девчину — тякай!

...Степ. Хуга. І рейки — рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні наганів, браунінгів, гвинтівок.

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набой, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

— Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі, ш и р о к і поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані д і р я в і вагони:

...«Поезд генерала (ім'ярек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. І дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може, ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

...Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою!
Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

.....
...Тріщить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, виє дика хуга.

Їдемо на Кубань.

— ...Отак... не так. (Це товариш Жучок.)

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагона — може, я, може, хто інший, може, всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии.

...Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою по-жирувати?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім «дзуськи!» — у нас є молодий «пареньок» — так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти, бува, гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга, і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику хугу, у дикий німий степ.

... ..

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопределённое время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

... ..

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...

Колчак. Юденич. Денікін — ще, ще, ще...

Плака́ти! Плака́ти! Плака́ти!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!
Бах! Бах!

... ..
Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може, це було вчора, а може, позавчора, а може, промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може, це васильковий сон?

Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це степи біля Дніпра — недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

— Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так змалював —

— їй-право!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товариш, ви, кажеться, приїхали ещо в пятніцу. Предлагаю немедленно зареєстрироваться в ячейке».

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?.. «Это чепуха». От ти ще понюхаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу. Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але перше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала «Что такое коммунизм» (без автора). Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной Армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і, може, й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

«Предлагаю немедленно зарегистрироваться...»

Одне слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче що минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був —

— «паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — «паходной Ленін» — таке ж іноді було суворе й жахне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй-право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товариш такой-то в таком-то месяце пропустил столько-то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением винести его недисциплинированность на обсуждение общественного мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода в кандидаты ілі окончательного ісключенія із наших коммунистических рядов.

Подпись»

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір хакі, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий

з кольором хакі. Як і тоді, величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої Російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути начеку і не забувати про чеку. Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути начеку, щоб не потрапити в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізму».

— Ах, не мешайте, товарищ. От я і забил: как это? Фу, чорт. Значіт, капіталізм має три признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств виробництва. І...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

— Комедія! Как все заволновались. Товарищ Ларіков, неужелі ви не волнуетесь? Не верю. Не поверю, щоб ви всьо знали.

Це до одного з тих, що все знають:

— Ну, от, еслі ви всьо знаете, скажіте: когда Тьер разбил великую французскую коммуну — в 71 ілі в 48 году? А? От скажіте.

— А ви, товарищ Молодчиков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчиков червоніє, і я червонію, багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Недостає ще екзамена з інспектором.

Іще чути:

— Да, нарешті, дайте мені на мінуту «Азбуку комунізму».

— Фу, чорт, знова забил. Капіталізм має три признака: монополізація виробництва... монополізація виробництва...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставьте мене, товариш...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх), — громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихесенько, за травами — «може, завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все-таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаєте?

— Дозвольте, товаришу голова, я, собственно, слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова нічого не дозволяю, а як товариш прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану, ви, товаришу Молодчиков?

Вона рішуче входила в роль педагога.

А ми бісились, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сім'ю!

— Хай живе холоста жінщина!

А для плідної жінщини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д. й т. ін.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спшити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

Вона написала так:

«Товаришу Миколо (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Тарашанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це — муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

...Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно була у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходіте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взяв, що товариш Жучок, хоч і жучок, і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козака помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте. ...

Товариш Жучок №2,

№3,

№4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 — нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях — тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

І

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизі кущі, до Солонського Яру.

Солонський Яр: як і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром — селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клопоть перламутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це — Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукині ж сини! Прохвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці, збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут практіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

...Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано «до цурки».

...Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього сіріє ранковий шлях, од вітряків перехиляється на ділянку молодняка.

...У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну, що? І сьогодні обібрано кого?

— Аякже: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть — то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може, й тебе отправлять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

...А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іше чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

...Пахло дубовим молодняком.

II

«...Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах».

Такий папірець від повітового військового комісара.

Савко подумав: «Дійсно пора».

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

...Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гушавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо.

Насторожились куші, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на увесь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ єсть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетках — румунський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все-таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем чи ні? Ну?

— Звісно, що ні.

— Отож-бо й є. Бандити ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гушавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

...Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гушавину, і зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було. Тут ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

...Порішили: коли вийдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонським Яру).

Гвинтівки приготувати, але без наказу голови не стріляти.

Іще продирались, і нарешті крізь гущавину прорізалися стьожки світла.

Нарешті загін вискочив на ріжу.

...Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликались луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохватських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивились на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покришки. Як же ви налякали. А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився і спитав:

— Де ваш председатель?

— Який председатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану-бо поклич голову.

Незабаром прийшов і голова.

До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а «старості» наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився «староста».

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті було розчинено скриню й повибірано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи, Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не з'являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонському Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коней за хвости й вигукували, як двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні гончарі Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикував пізнати своє.

В натовп падало біле сонце, й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

...До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

— Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї...

Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й тоненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зітхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

...Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил сховав сонце. Десь викрикують щітники і біжить гуд за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

...Але не бачить Савко, що за ним стежать солончани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли повертається до них, вони показують йому спину, а по спині бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від нього далеко несеться дух самогону.

Іще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття біля шафи.

...В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савка, не слід його виносити на базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохвастівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг.

Ходить повз гончарів, ніби горщики уважно розглядає, а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори гончарського добра.

А голохвастівці, мабуть, запримітили щось недобре — до коней пішли.

Нарешті Савко побачив їх. Кинувся у натовп.

Але вже було пізно: тільки пил закурів до вітряків, що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітряками.

Кинувся Савко до волості, скочив на кобилу, покликав рудого міліціонера — й гайда за солончанами.

...Затривожився базар, гончарі заходились складати горщики на вози, циганчата потягли за хвости коней, посунули люди до дворів.

Тільки шітники уважно розглядали свій крам у скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі, держіть злодія!

IV

...Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками й ніяк не найде веселого шляху.

...Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша батьківщина...

...Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо, мабуть, додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно удвох в таке кубло теліпатися. Але Савко був упертий.

Поїхали. За півверсти зупинились, позлазили з коней і з гущавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що

біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць і залопотів по листях.

(...Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь.)

...Казав міліціонер:

— А може б, помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їй-богу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гушавину.

Сонце, мабуть, уплигло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млиники, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулись з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милості не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млиники.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба бігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу.

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила запізнилась, важко дихає на дерева... (Невже навздоженуть?)

...Свистить вітер.

...Нарешті Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліз за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши у двір, він заліз під комору...

...Скоро в дворі були й солончани.

...Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажи, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їй-богу...

Свиснув чмілем у повітря нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

...Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

...Млинки мовчали.

...За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

...А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

...На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млиники. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

...А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

...Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

СИНІЙ ЛИСТОПАД

I

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

...Північний Кавказ.

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі й сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи й відходив за вітрами, такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще вогнище не погасло — догорало, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-трьох залишилось. В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.

Ніч.

Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:

— А все-таки й тобі журно?

Вадим сказав:

— Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...

Вадим сухо й гостро дивився на вугіль.

Зрідка налітав вітер, тоді з-під папахи виривалось волосся й падало йому на тьмяний лоб.

Марія здавила руками голову й глухо говорила:

— Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки — тоска. Це те, коли покидаєш позиції й не певний, що скоро повернешся.

Мовчав.

Марія знітилась на колодці — крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі. Кажуть: «останній з могікан». Правда; жінщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.

Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.

Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасності й говорили про комуну.

Вадим — комісар бригади, Марія — крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.

Марія ще говорила глухо:

— Ну да — певний, і ну да — непевний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.

Вадим:

— Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.

...По станичних заулках бродили червоноармійці. І знову по станичних заулках джигітував солоний вітер.

Прямо — широка церква проколола хрестом мовчазне небо.

Біля Марії лежав стос запашної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.

Невідомо чий запах — сосни, гірських трав, чи то пахтить синій листопад.

Проте, може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

...Боляче вдарило: «жаба»!

Але Марія раптом згадала — полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця — запекло.

...Кашель сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:

— Сідай-но ближче, моя неспокійна Маріє.

Здригнула:

— Твоя?

— А чому ж не моя? Моя товаришка... Так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...

(...Буває в синю ніч зарипить далеко журавель — витягають воду. Зарипів.)

— Я теж романтик. Але романтика така: я закоханий у комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті, потрібно зупинитися... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?

Знову біля серця запекло:

— Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

— Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

— Те, чого я хочу, зветься: рух уперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія — крапка. Збіглась у грудку, й не видно. А зіниці й білки зеленіють. Сама говорила: песик революції — тям, тям! Але не приблудилась: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима й думала з тоскою й про кохання: вона хотіла кохати. Знала — і Вадим хоче кохати.

Вадим догоряв. Лікар казав: на курорт пізно.

Ще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави й сосну привезли на гірлянди, для свята сьомого листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день. Червоноармійці завітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно почувалось. Почували це Марія й Вадим. Море завжди нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на північному, недалеко узгір'їв. А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

— Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з XXV віку, коли наша сучасність сива. Тому-

то я в неї й надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожежар.

Марія підвелась і похмуро кинула:

— Ходім!

Марія погасила останню головню — і вогнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

— Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави й сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

...А може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.

Проте солоні вітри джигітували в Закаспії й зникали в невідомих пісках.

...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе й думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Йй було боляче.

...Ще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».

В штабі стояла ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко й безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрах республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

...Сотня. Напруженість.

...А може, то підводилось мудре сонце в Закаспії?

— Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, ґрунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, виходили звідси з радістю криничної прозорої води.

В цім була правда тисячоліть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

...В обід прийшов до Марії Гофман — гладкий, ласкавий, суворий — паровик на парах, тиха мудрість.

Обідав з Марією, їв, як і завжди, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

— А Зиммель знову накапостив.

Марія:

— Що там таке?

— Як же: послав червоноармійців по карти (знаєте, жєнщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станиці в колодязь укинута. Сьогодні на підводах привезено.

— Ну й радійте. Ви ж самі кажете — не можна без цього.

Гофман уперто одрубав:

— Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камінь.

Ще говорив.

Тоді Марія спитала:

— Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність? І Вадим теж співає: урочисто ходить по оселях комуна. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама.

— Ви так думаєте?

— Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна й сказав:

— Тоді виходьте з партії.

— А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокійно:

— Тому, що нам все ясно.

— Гм... логіка!

...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима. Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

— Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, а тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

— Почекайте, товаришко!

Ще усміхнулась:

— Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори й сиві верхів'я Ельбрусу. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні й забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі й сумні — радянські.

Сосна, що привіз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала у руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станиці в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

— Ви мовчали б краще.

Знизав плечима Зиммель:

— Я думаю, що можу розпоряджатися своїми людьми?

Вмішалася Марія й лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми половой моралі й Коллонтай не найти;

3) поняття про мораль дуже «относительне».

Нарешті він сказав:

— Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш — не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші й не дає їх на проценти.

Марія:

— Звідси?

— Що ж звідси? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

— Е... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... з партії.

І раптом закричав на Зиммеля:

— Геть звідси... мальчишка!..

Зиммель зблід і відступив на два кроки.

— Чого це ви... Бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

— Ну, от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівоєжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжку.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

— Робоча опозиція...

Ще раз звякнув шпорами й вийшов.

Марія дивилась у вікно й думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східний огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятості й певності в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

— Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

— Рабами не будемо!

Ще думала Марія про дитячу наївність мільйонової маси, що на протязі довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся й дивився на сосну:

— От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала й сказала з сумом:

— Це ж жорстоко...

— Ви про Вадима?

— Ну да... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завжди, невідомий і глибокий. Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озирлючись, бігла й зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три взводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

— Що пишете?

Червоноармієць старанно виводив літеру й сказав незадоволено:

— Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква — «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому. Марія сіла допомагати.

Взяла в руку коряві пальці червоноармійцеві й виводила букву «чи».

Писали довго — вдвох...

...А в своїй кімнаті згадували червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».

Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.

Потім Марія пішла до Вадима.

Було пізно, але він ще працював.

Голубом положила руку йому на плече:

— Слухай, Вадиме!

Він підвівся й сів з нею на ліжку.

Знову був сухий кашель, як степовий пожар. Вона приложила ухо до його грудей.

— Слухай, Вадиме!

— Так... слухаю...

Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чайною ніздер запах мужського тіла.

Потім ледве чутно сказала:

— Вадиме! Кохаю тебе так, як гірські аули.

Вадим уважно подивився на Марію:

— І... я тебе теж кохаю!

Вона:

— Але...

Потім сіла з ногами на ліжко, знітилась у крапку й дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясени й тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.

Вадим сказав напівсерйозно:

— Я тебе розумію: ворогам не до кохання.

Марія:

— Так, ти мій ворог.

І тихо розсипала хворий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.

Затривожились дерева, пішла листяна хуга.

Дерева порожніли — голо.

А листя спішили, падали.

Падали. Падали.

Стоси.

Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.

По станиці пройшла мідна тиша.

Тільки зрідка рипів далекий журавель — витягали воду.

Гофман з червоноармійцями вже заквітчав залу. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:

— Паф! Паф!

А червоноармійці хвилювались:

— Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають?

Що це, старий режим?

Гофман летючий мітинг:

— Паф! Паф!

Заспокоїлись.

Увесь двір штабу в ліхтарях. Завтра буде ілюмінація.

На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової, синьої.

Це — революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять —

на північ,
на південь,
на захід,
на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної
поезії — світової, синьої.

...Марія читала європейські новинки, про радіоплуг.

Сказала лукаво Гофманові:

— От пишуть про радіоплуг, і ще знайте: в Америці є вже
орудія, що б'ють на п'ятсот верстов. Хіба нам угнатися за
ними?

Гофман:

— Нічого... От почитайте в «Правді» про наш винахід у ви-
робництві фарб. Теж світова справа.

...Марія до світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною.
Це її турбувало, і вона пішла до нього.

Сказала:

— Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

— Що ти так часто до мене?

— Аякже: я ж тебе кохаю.

— Так?

...Марія порадила проїхатись по пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія й Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем і без кінця степ. Праворуч летіли
гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював
у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

— Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

— І я не люблю.

Вона:

— Це символ всефедеративного міщанства.

— Так.

Вадим часто кашляв. Марія з боєм дивилась на нього.

Бігли дороги — чорні, степові. Маячило кволе сонце.

...Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

— Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі — може, тому люблю. Мій батько — кубанець, а мати — грузинка. А в нас тут усе вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно звучить усе це? Це мешканці глибокої буйної Колхіди¹. А Шаміль? Яке буйство в цім слові!

Вадим сухо сказав:

— Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі — скучно. Ви трішки відстали від життя.

Зиммель, ображений, від'їхав.

Марія — іронія. Кинула:

— Ну, от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця й картюжник.

Вадим:

— Просто — не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

— А що ж оспівувати? Всяку сволоч... тільки тому, що вона зветься комуністами?

— Не знаю, а на це хворієш і ти — на романтику.

— Не думаю!

...А потім знову мислі про роки — такі довгі гони. І нило серце, як хворий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли — чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно й прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхиду — поставили фортецю.

Проїхали ще дві верстви.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки й схопився за груди.

Марія тривожно:

— Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Під'їхав Зиммель.

¹ Антична назва чорноморського узбережжя Кавказу.

Положила Вадимову голову до себе на коліна й запитувала:

— Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні й куделили вухами.

Зиммель зліз із свого жеребця й прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелеві:

— Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід.

Чорні, степові.

Марія згадала: «доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі й важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову й тривожно дивилась на захід, де була станція.

Тачанка відходила на захід.

— Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

— Нічого... мені легше...

Марія приложила вуста до Вадимового волосся:

— Милий мій...

Зиммель не повертався й гнав коні туди, де вирине станція, де стрінуть голі дерева й стоси листя.

Міцнішав вітер.

...Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували й зникали в Закаспії.

Приходив лікар — широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

— Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Надходив вечір.

У стіну глухо входили цвяхи.

Це — останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці, Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила —

— мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках й знову мчаться. Вадим каже: «поезія». Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі заулки нашої республіки, де увечері молодь співає «Інтернаціонал», а вранці йде робити на глітая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо — загризе вовк.

Підеш наліво — уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

...А от знову глухі заулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться невгамовні, а збоку доріг плентаються навантажені. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця ясність?

І туманіють глухі заулки нашої республіки.

...Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

— Чи — чи!

— Кра! Кра!

У станицю заглядали хмари.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі й покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

— ...Це — перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з XXV віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Россель, Делеклюз...

...Пауза.

Потім додав ще:

— Християни мають своє Євангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю... чого ти не була... моя...

І знову впали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля кроваті й теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча, і на баню церкви злітались галки:

— Чи — чи!

— Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна — поруділа, а гірські трави зів'яли. Все-таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилась півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки й знову машинально перебирала книги.

Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

— Ну, що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станиці урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках у Закаспії.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмянний лоб. Іноді кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро.

Вадим догоряв. Кімнату наповнили хрипи.

Здавалось, десь булькає вода. Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся й одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати — і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно й схвильовано сказала:

— По оселях урочисто ходить комуна.

На момент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя й зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її й вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ, на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не видно було, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячив праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

На далекій цегельні скликали нічну зміну:

— Гу-у!

ЗАУЛОК

З сіверких левад бреде осінь. На заулок навідає сивий присмерк. Але на сході починається день. На башті вдарив дзвін — глухо й вогко.

Леонід Гамбарський допиває вранішній чай. Передчуття неможливої радості остаточно затопило його. Іще була легенька й срібляста тривога. Сьогодні буде —

— рецензія

на ту книгу, де вміщено його першу статтю. Уявно він давно вже вважав себе за червоного професора і навіть більше:

будучи в Криму, в санаторії, він прочитав декілька лекцій і на афішах стояло:

— професор Гамбарський.

А потім він пригадав фіалково Мар'яну. Ця чванлива дівчина завжди стояла перед його очима.

— Тепер...

Але це було трохи наївно, і він це розумів.

Леонід Гамбарський замкнув портфель і поспішно пішов у город.

Ішла жура осінньої чвирі. Над міськими болотами шкульгали дощі — холодні й нудні.

Аркадій Андрійович прокидається рано й виходить у сіни. Потім прокидається й Степанида Львівна. Мар'яна вдома не ночувала. — Мжичить холодний дощ. — Повз двір проїхав візник на «стійку». Коні ледаче перебирають багно. Проїхала сусідка в рибний ряд.

Напроти кричить півень на весь заулок.

Аркадій Андрійович п'є чай і йде на службу. Степанида Львівна варить обід. Через ті ж сіни проходить і Гамбарський.

...Коні нарешті вивезли
візника на Глухайську вулицю і потюпали жвавіш.
Тротуар прокидається.

...А життя сім'ї таке:

на башті дзвін б'є дев'ять.

І Аркадій Андрійович іде на роботу. Раніш Аркадій Андрійович думав, що він закоханий в столоначальника, а потім думав, що в комісара.

Але було просто: він закоханий у канцелярію — безвихідно, фатально. Майже кожного року сниться йому напередодні Різдва (коли ялина, коли юність): якась чудова казкова королівна, що вся в білому, а біля неї, наче живі, в білих рукавичках — галантні, елегантні — журнали, пакети, сургучі і т. ін.

...Степанида Львівна — ніжна жінка й хороша хазяйка.

...На Глухайській вулиці

кричить сирена — довго, різко, зарізано: мчить автомобіль...

...А в кімнаті, де висів раніш Олександр II, Николай II, а також білий генерал на білому коні, — висять:

Ленін,

Троцький,

Раковський

і малесенький портрет Карла Маркса.

Степаниді Львівні сказали, що Маркс — жид, і вона образилася, тому що вона цього раніш не знала й казала всім, що Маркс —

з Петербурга!

З того часу — не великий, а маленький.

Про Троцького Степанида Львівна каже:

— Ну, і що ж, що жид? Він же не хоче розігнати всі установи й служащих?.. А жида я знала й у Полтаві, бакалійника, зовсім не поганий, навіть навпаки: і в борг давав.

Зінов'єва Степанида Львівна не повісила, бо дуже кучерявий і молодий.

...А Мар'яна, їхня дочка.

Про Мар'яну говорять!

— Господи! Як може від

таких маленьких родителів вирости така пишна жінчина!

Року 1917, покинувши («к чорту»!) середню школу, Мар'яна пішла в чека.

І сказав тоді Аркадій Андрійович:

— Мар'яно! Що ти робиш?

І сказала тоді Степанида Львівна:

— Мар'яно! Що ти робиш??

А потім погодились:

«така Божа воля».

...Леонід Гамбарський живе в цім же домі.

Мар'яна прийшла з роботи й пройшла прямо в свою кімнату. Сіла біля вікна й задумалась. Безсонна ніч положила на її тям'яну щокру холодної хоробливої черв'яки. З огидою згадувала вакханалію в «гранд-Отелі»...

(...У вікно бились краплі мжички...)

...Згадувала спорзне, звіряче обличчя гладкого типа і гнійні нарости на його животі.

Тоді в її очах загорілися порожні фосфорити. Порожнеча гамарила кожний нерв її істоти.

Але раптом вона відчула біля серця біль і прилив енергії.

Мар'яна вийняла з чулка пачку кредиток і з силою кинула їх у куток. Тоді у вікні, напроти, зашарів огонь. Чути було тринькання на баладаїці і веселі вигуки. Долітало:

Ми ковалі, ми ковалі,

Куєм ми щастя на землі.

...За стіною жили комсомольці

й завжди тривожили заулук своєю агітаційною бадьорістю.

Мар'яна написала:

«Милий друже! Туди, в твій далекий край, на північ. Мені хочеться сказати інакше: «на север». Твій народ має два чудових слова, вони не перекладаються — «север» і «грусть». Але найкраще слово на землі: — «че-ка».

Пам'ятаєш? — стоять ешелони, а паровик так задумано шипить. Їдемо в дикі замріяні степи, де чекає тривога, невідомість, де ціле провалля жури й радості. Станція, ще станція, і семафори, і степи... Тоді не було порожнечі...

А зараз у мене осінь. Ідуть дощі, бредуть похилі отари хмар. Нема вже:

«Секім-башка!» З партії мене вигнано, не пам'ятаю за що, здається, не вносила три місяці членських. Проте це ерунда: мене й так би вигнали. Тепер член парткому каже:

— Наші жінщини з папіросками бігають!

...Словом, я безпартійна комуністка. Мій папа, Аркадій Андрійович, каже:

— Мар'яно, як записуються в партію?

...Я йому розказала, хоче кандидатом, витримувати стаж. Правда, зворушливо?.. Але це не те. Ти питаєш, що я роблю? Звичайно, працюю, але хочу залити себе дурманом до солодкої нестями. Іноді слухаю вчені промови липового професора Гамбарського, який, очевидно, в мене закоханий... Але й це не те. Я тобі писала, що хочу покінчити з життям. І от я рішила. А щоб не було повороту, сьогодні вночі віддалась сифілітикові. Це найкращий спосіб проявити силу своєї волі. Правда? Вже не буде вагань. Так роблять чекісти минулого... Надворі дощ. Сонця не бачимо. «Север». «Грусть»... Але найкраще слово — «че-ка!» Милий друже, я в твій народ закохана. Я вірю, що воскресне велике слово — «че-ка!» Тоді воскресне бірюзовий потік людського натхнення й степова тривога.

...А зараз дощ і болять серце. «Север». «Грусть».

Р. С. Через годину повішусь. Прощай. Але тут же Мар'яна з жахом подумала:

— Прощай?

...Брели години. Мар'яна ходила з кімнати в кімнату й нервово перебирала складки на спідниці.

...Брели години.

Аркадій Андрійович одинадцять місяців не одержував грошей і тепер одержав за місяць (40 мільйонів) і був сам не свій.

Кричав:

— Мар'янко! Со-о-о-рок мільйонів!

І переможно трусив кредитками над головою.

Степанида Львівна готовила самовар і теж була сама не своя, і навіть бліді щоки порожевіли їй. Руки дрижали, і ніяк не могла роздмухати огонь.

— От кажуть: Ленін і Троцький... А що ж вони учредження прикривають, чи що?

Аркадій Андрійович сказав:

— Ох, Степушко! Якби ти знала, яка в нас катавасія. З П'ятигорська приїхав товариш Аральський, а на його місці вже другий начальник. І от тепер: той собі, а цей собі. Біда. Ну, я думаю, що все-таки Аральський переможе!

— А хто з них симпатичний? — спитала Степанида Львівна.

— Ну, звичайно, Аральський... — І додав серйозно: — У нього великі зв'язки. Це, знаєш, мужчина во-о!

— Так ти ж держи його руку!.. — сказала Степанида Львівна й підвела очі догори: — Аркашо! У нього портрета ще нема?

— Га?

— Та повісила б... Може, коли зайде. Хто їх знає — вони люди не горді...

І зітхнула:

— Боже мій! Що то наробила революція. Такі хороші люди, симпатичні... прелість...

Вітер вдирався в сіни, крутив дим і виносив його у вогку осінь. У вікно зазірало меланхолійне небо. Падало листя за вікном. Скоро приїде біла зима...

Знову дзвонять на панахиду.

...У сіни раптом ускочив

Леонід Гамбарський і схвилюваний побіг до дверей.

Степанида Львівна спитала:

— Пане професоре! Може, вам водички гаряченької? У нас сьогодні, знаєте, Аркаша жалованье одержав...

А Аркадій Андрійович скаржився: —

— Шу-шу! Шу-шу! Цмок!

Цмок! А роботи й нема: ні входящого, ні сходящого. Тільки й знають, що по коридору.

...Слухала тоді Мар'яна й відчула, як до серця підкотилась злість, і сказала з другої кімнати:

— Це, тату, зветься стадія організації. Чули про таке слово? Я чую його тисячу літ, тисячу літ!

Червінь хоробливо горів їй на щоці, але цього Аркадій Андрійович не бачив, і він образився.

— Ну, ти, Мар'янко, хоч і була в чека, а в ділах государственних ні бельмеса.

А Степанида Львівна сказала:

— Боже мій, Мар'янко! Яке твоє діло до ділов государственних? Я знаю, чого ти хочеш: тобі б якби Ленін і Троцький і товариш Раковський прикрили всі учреждения, а папашенька без шматка хліба зостався... Ну, ні, вони люди розумні й симпатичні, цього сурйозно не зроблять.

Мар'яна мовчала й знову нервово перебирала складки на спідниці.

Гамбарський положив на стіл газету й у розпуці похилився на вікно. Рецензент писав, що в його статті багато претензійності на вченість, і Гамбарський йому нагадує — чехівського телеграфіста Ять.

Це було так нахабно, так, нарешті, нетактовно...

Леонід Гамбарський з тривогою думав, що тепер він не зможе підняти своє реноме, і його професорська кар'єра розлетілася в пух.

Потім зняв пенсне й ліг на кровать.

...З півночі летів сіверкий вітер. Передають: за містом випав вогкий сніг і запорошило дороги. Над містом струмкують хмарні потоки.

З тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять!..

І здавив руками голову.

— Ага, телеграфіст Ять!..

Здавалось, б'ють обухом — цією важкою, безглуздою фразою... І майнуло в голові:

— Пропав!

І відчув тоді Гамбарський, що нема вже повороту, і був один якийсь безвихідний тупик.

...А з півночі знову летів сіверкий вітер, і сунулись сірі й нудні хмари. І знову з тоскою згадував:

— Ага, телеграфіст Ять...

— ...Можна зайти?

Підвівся: — Зайдіть!

Увійшла Мар'яна й мовчки сіла біля кроваті. Кілька годин внутрішньої боротьби положили відбиток на її обличчя.

Гамбарський дивився прибито, перелякано, бо Мар'яна рідко до нього заходила,

а зараз зайшла.

— Чого?

І ще дивиться прибито й перелякано.

А Мар'яна в цей момент знала:

«Далі не можна. Треба кінчати!» Сказала схвильовано:

— Прийшла до вас спитати: що таке безпорадність? Що — сила волі? Не знаєте?

А потім підвелася і жагуче промовила:

— Так... Я прийшла спитати вас... прохати вас...

Мар'яна кинулась до столу й розридалась. Гамбарський розгублено дивився на неї й наливав воду в стакан.

— Випийте!.. Що з вами?

Вогкі дзвони загубились

в осені. Вогка луна зарилась у болотній чвирі заулка...

Мар'яна випила води й дивилась сухими фосфоритами на Гамбарського. Потім стиснула руками голову й сказала:

— Треба повіситися... Негайно... зараз...

— Що ви, Мар'яно?

Гамбарський, блідий і розгублений, ходив по кімнаті.

А у вікно знову бив дрібний дощ. І тягуче проходили хвилини напруженої мовчанки.

Думала: «Так! Треба кінчати... Так!.. Скоріше!..» І знала, що вона не може кінчити, що їй бракує сили.

Подумала: «Єрунда, треба кінчати!»

Мар'яна сухо подивилась на Гамбарського, а потім сказала:

— Пробачте! — і хутко пішла до дверей.

Аркадій Андрійович надів окуляри й написав:

«Прошу мене зачислити в кандидати
Вашей государственной партії. Мої ліч-
ние убеждения в правоте комуністических
ідей...»

В їдальню увійшла Мар'яна. Аркадій Андрійович:

— Мар'яно! Ану йди сюди! Чи так я?..

Степанида Львівна продовжувала:

— ...Він дуже симпатичний... кажуть, уже підвищення по-
лучив...

...Короткий осінній день сконав. Мар'яна вийшла на ганок.

Дош прибив жовті листя, і вони лежали холодні, мерт-
ві. Через вулицю блимав огонь і млявим світлом освітлював
пустельний заулок.

Високо текли потоки сумних хмар. Із стріхи одноманітно
падала крапля на камінь. Ішла глибока сіра осінь по сірих
заулках республіки.

Коли Мар'яна виходила за ворота, з комсомольської кім-
нати вискочив натовп юнаків і з реготом кинувся в туман.

Через дорогу, до Глухайської вулиці — сарай,
за сараєм — віжки.

...А далі, коли вийти з пустельного заулка, на міді висіче-
но: Доктор Фальк.

— Куди?

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

I

У перспективі — дорога.

Праворуч, ліворуч — акварелі. Далеко — ліс. Дорога до лісу, а може, вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за великі гони.

Покірно йду за нею.

...Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу; книзі, здається, більш як сто літ, пожовкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, пожовклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з пожовклими рядками?)

...Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

...Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

...На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забуває рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: — Дорога? — Каже голуб: — Дорога!

Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

...Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все-таки що з дорогою?

І сказав голуб: — Дорога? — Сказала голубка: — Дорога!

По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу — дороги не було. Я впав на обніжок своєї мудрості й подумав з тоскою:

— Дорога?

Але голуби не озивались.

Город шумів, кричали мотори, летіли будинки.

Мій далекий сон (лебедине крило) розтанув над містом.

...Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно.

Раптом повіяв вітер.

І закрутило,

зашуміло

в деревах.

Був грім — то прийшла літня пахуча громовиця.

Зірвало її, і помчалась вона в темну просторінь.

...А потім зашумів дощ.

Вона шукала світло —

— шукала,

найшла,

полетіла.

Влетіла.

Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.

То була кімната.

Сіла на шафі — спокійно, сухо, тепло.

Але хвилювалась.

Її хвилювало звичайне світло — електрика.

Тоді вона зірвалась і знову полетіла.

І от — чотири оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.

Назад!

Назад!

І — в клавіші!

Пронісся мелодійний звук.

А що вона?

...Ще раз у стелю розписну, а там

в знеможі

впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим — то східний оксамитовий килим із Турції.

Певно, кімната була незвичайна — то була кімната в моїй уяві.

...А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

...Так! Вона шукала вікна — вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.

Але вікна не було.

А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.

Була в розпуді — її надто тривожило звичайне світло — електрика.

...Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті —

— вдарилась вона в срібну жирандолю і впала на оксамитовий турецький килим.

Зітхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила
головку від світла й шукала очима —

— вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

...А за вікном`стояла ніч і тихо, темно і лукаво усмі-
халась.

За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зітхнув глибоко й високо підвів голову.

...Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на
крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі місь-
кі пси.

То була ластівка.

АРАБЕСКИ

ІХ. СЛОВО

Город.

Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечері із своєї кімнати, йти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики — так, здається — в трикутниках цифр: будинок на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні леденці (коніки), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Іспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю й кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес. Сааведра-Мігуель, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжирських піратів. Тому що підходить до мене Марія й каже:

— Nicolas! Я читала сьогодні еспанські новели, і я скажу: Мартінес Сієрра — моя радість, бо в його новелах маленька музика, мелодія слів, як оркестр моєї душі, коли у вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблузої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати. Мартінес Сієрра — маленька флейта, веснянка дум про далеку Іспанію.

Ми зупинилися на мосту. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелам, де звучить така широка й радісна весна, де міріади міріадів голубих метеликів над гармонією моєї душі, — тоді шлю із своєї чумацької країни привіт. О Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова — я теж естет. Я вірю, що наші душі зйдуться десь у міріадах міріадів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині, коли серце так енергійно стисне, наче таємна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни. О Мартінесе Сієрра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніальний Леонтович у бур'янах мого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників — з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалася молода епоха? Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу — сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голувої Савойї стояв гул. Через перевали, з азіатського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою.

О Мартінесе Сієрра!..

Ніч. Весна. Гримить повинь. На дальньому костьолі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить. На мосту тихо, і тільки мутні води клеочуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш, якось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті тіні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в город із села, коли в кварталах дримає тиша, дримають візники,

а по вулицях метуть двірники, коли в городі прокидається ранок і гулко процокотить фаєтон, а потім —

— змовкне.

Слухай, Nicolas! коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонянка й джигітую десь у заозерних краях... Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти, коли ранок почне рундуки: за м'якою зеленню дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди — білі, незнайомі, забуті, як далека Еспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда й тут же роздирали його надвоє, щоб їсти. І починає ще ранок — битий шлях, а за ним плентаються фургони селянської городини.

— Маріє! Я безумно люблю город! Я люблю робітничі квартали й квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діадемі ночі горить казковим огнем циферблат. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки і молюся, щоб Боженька зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок на розі, №: горить.

Я безумно люблю город.

Деталь із моєї біографії.

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене про-світянський реалізм — «к чорту» ...навіть у прізвищах, бо я його органічно — «органонами» — не виношу), народився я, Сойрейль, которого не треба плутати з Карлейлем, автором «Французької республіки», оскільки в Англії нема просвітянства такого, як у нас, але, може, є й покраще: я маю на увазі

Ірландію й англійський бокс, після якого й після літургії (підмаслені очі д'горі) навіть coitus за «розписанням», — народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно! — слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем. Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. Звичайна історія: чиновник спокусив гоняшку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні, під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Соїрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою — на Сагайдак — шевченківської Катерини й моєї Оксани із «Життя» — з тієї книги, що «Сині етюди», яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу —
— роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день умерла. Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й нездібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок дрімав під голубим крилом весняної ночі, безплідна чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора.

Чиновник цикнув і сказав:

— Помилка-с!

Але мене не можна було викинути, бо формальності щодо закріплення було пророблено. Таким чином, не глядячи на те, що чиновникова жінка була не безплідна, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха, родила колезького реєстратора, — незважаючи на все це, я лишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те, інше, що, може, когось і цікавить, але мене, навпаки, і ніскільки; не буду описувати так, як писали наші шановні корифеї; я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли

вона на моє буйне бажання каже крізь яблунову завірюху, здригнувши:

— Да!

...Але як же хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків, біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі!

— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

...А сьогодні вітри навівають із півночі. Цілий день шаленіє хуртовина, і ростуть на дорозі замети. Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'ятсот двадцять третього, від народження епохи громадянських війн — шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі — біль. Бо ж подумай, Маріє:

— Я читаю кожного дня книжки, але я ані разу не зустрів справжньої книжки (поєми) про нашу — у віки — революцію. Тоді я знову молюся, щоб Боженька зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха.

Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу, сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул.

ЩЕ ДЕТАЛЬ

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд других, я «прорублю вікно в Європу», куди й буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті заповняють мене, що я в потенції...

...Мені навіть неловко писати...

Є, правда, і четверті, які вважають мене графоманом, дилетантом, парвеню і т. д. Але, на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все-таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки-но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії, бо ж переді мною й за мною гори поетичного матеріалу.

Словом, коли б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли б я був через міру шанолюбивою людиною (зовсім без шанолюбства — ні риба ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду командора одного чималого, правда, видавництва, я навіть з охотою взяв її.

Отже, там, де я працюю, де все так імпозантно, там ви знайдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Іванівна Жоха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний «зам»), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна «капель», коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно прислав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:

— Антошка!

Антошка тут як тут. Цей бородатий симпатяга до чотирьох годин сидить за моїми дверима й тиче — автоматично — пальцем у напис:

— «Без докладу не входити».

— Що прикажете, товаришу?

Що ж я йому прикажу? Власне, мені нічого приказувати, бо за мене приказували мої підручні, мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету.

Тоді я кажу:

— Антошка! — і потираю руки. — Альянс?

Антошка:

— Альянс!

— Ах ти, моя карапуля, — млію я від гарного настрою. — Ах ти, моя дурашка!

— Так точно! — каже Антошка й підходить до мого столу. — Дозвольте прикурити?

Ця фамільярність мене зовсім не нервує: по-перше, в кабінеті нікого нема; по-друге, я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

— Прикурюй, каналья! Прикурюй! — і я галантно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпозантного будинку летить весняна «капель». Її не може заглушити навіть шум шумного міста.

— Антошка! — і я потираю руки. — Альянс?

Антошка:

— Альянс!

...А Пульхерія Іванівна завідує в мене ред-видавом. Це славетна людина. Коли я приймав посаду, мені стільки про неї наговорили, що я й справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді — Пульхерія Іванівна така прекрасна жінчина: у неї таке прекрасне волосся — золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна.

— Пульхеріє Іванівно! — питаю я. — Ви заключили договір із професором Чам?

— Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Іванівна не проморгає. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

— Обов'язково! Обов'язково! — кажу я. — Найвищу ставку.

І, щоб завжди бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені порожній блокнот і беру олівець.

— Дозвольте, Пульхеріє Іванівно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

— Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх.

— Що ви! Що ви, Пульхеріє Іванівно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

— Відділі?... Ах, боже мій... от пам'ять... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається. Професор Чам.

Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

— Nicolas! Про що ти думаєш? Милий мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милий мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

— Маріє! — і я чую, як гримить повінь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край.

...Уранці прийшла весна.

І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки, і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, нібито воно тільки-но народилось.

Учора опівночі, коли за городом урочисто скликав гудок нічну зміну, над костьоном із західного боку повис теплий туман. Учора я думав про Тургенєва й про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем, думав про заводі на Ворсклі, про свій степовий край, про його одинокі озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи. Сьогодні мої мислі про інше. Це знає й Марія. Я думаю зараз про жінчину революції.

— Nicolas! — і Марія виймає хустку, що пахне конвалією, і підбирає волосинки під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер. — Nicolas! Ти скажи мені: невже жінчина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелістові не можна обійтись?

— Да, Маріє! Без жінчини не можна обійтись. Бо жінчина — це круг наших емоцій.

— А я от тобі не вірю! — говорить Марія й підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить весняна повінь. І тікають мутні води в невідому даль. Ми стоїмо на мосту. Перед нами й за нами — город. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костюлом горить огонь.

— Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав жінщини в революції.

— Да, Marie! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самичка.

— Marie!

— Да, Nicolas! Так.

Гримить повінь.

І тікають мутні води в невідому даль.

Кводлібет¹.

У Діккенса, здається, в «Записках Піквікського клубу» герой скрикнув: —

— Їхать — так їхать, як говорив папуга, коли кішка потягла його за хвіст. У Діккенса, здається, з тих же «Записок Піквікського клубу», є й такий радісний вираз:

— А от і я! — як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милістю якоїсь грузної баби, що знімала весь підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню, напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і, коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож, грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її догола і клала на своє ліж-

¹ Чого хочете (латин.).

ко. Після так званої суботньої ночі студент завжди почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував. Це теж деталь, і, «позаяк» вона з життя, я й її пишу.

— Маріє! Не будь наївна. Я даю тобі запах слова.

...І знову переді мною легкосиня даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірний голос: «Пройдуть віки, найдуть свою змужність, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої».

— Тільки один раз!

— Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

...І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя.

— Чи наздожену її — свою сірооку м'ятежну наречену?

Гримить повинь. І тікають мутні води в невідому даль.

Я безумно люблю город. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб Боженька зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить. Я безумно люблю город! Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

— Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли я перший раз побачив тебе?

— Да, Nicolas! Ходім! — і вона енергійно переступає калюжі весняної води. — Да, Nicolas, пам'ятаю.

— Маріє! — і я зупинився.

Вона — теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блузки й кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. Пахне конвалією. Весняний вітрець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

— Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

— Маріє! — і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костьолі горить циферблат, і далеко гримить повинь. Марія оправляє блузку й раптом зникає в темряву, в глухий міський заулок.

Р. S. Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові. Мені навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика. Тоді мені зупиняються мислі, і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілья. Я знову підводжу чималий молоток і з гидливістю опускаю з силою на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс і став розміром з фокстер'єра. Пацюк з перебитим задом іде на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костьолі горить циферблат. Я мовчу.

XIV. СЛОВО

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливо привабливий огник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— І от поет з тієї божественно-незрівнянної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним, і не в сенсі банально-сентиментальної нудьги, а так, як може жити художник. Він був страшенний нахаба, але він міг тільки жевріти, і то в тайзі, і то для утилізації обмеженого кола часто обмежених людей. Поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівнянній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки, і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина, на глухій дорозі невідомості.

...Тоді біжить коник моєї фантазії по першій сніговій дорозі, і летять од його копит діаманти сніжинок. У далекому бору, що ледве маячить, дід мороз трусить білою бородою, і якась фантазмагорія навкрути. Під столом сидить кішечка і муркотить про радість морозного дня. Над оселею здійснюються димки й пливуть у тихе голубе небо. І ніхто не розкаже мені: що це?

Степова оселя й дальні виноградники — все потопало в мовчазному концерті цвіркунів. Стояли похмурі хмари, і десь традиційно глухо билось і грало з берегами сіре туманне море. Природа, цей незрівнянний художник, шукала цієї ночі химерного жанру. В кожнім шелесті й тремтінні приморської сиротливої флори я відчував напружену боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля. Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лабіринтах мистецтва мчав вітер із незнаного краю.

...І жили в тій оселі, що її звали по циркулярах курортом, люди, собаки, коти та інші тварини. Чим годували котів чи то собак, я напевне не знаю. Але людей годували дохлою гнилою рибою, трохи не кращими яйцями й такими ж сосисками. Все це привозили з нудного провінціального міста.

За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бунтували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

— Вам бунтувати не можна, бо ви — комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим «халатникам» (хворі), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це — помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна і що таке для всесвітньої революції ця неприємна деталь, коли ми стоїмо напередодні. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски.

Проте не зайвим буде зупинитись і на цій деталі: нудне провінціальне місто, на жаль, лежало далеко від степової оселі, що по циркулярах називалась курортом. Отже, підтримуючи інтереси свого населення, курортна адміністрація організувала на своїй території непоганий буфет. Коли «халатники» були незадоволені обідом, вони мали цілковите право піти до буфету й взяти там те, що їм було потрібно. Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, десь пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за таку ж таки пачку) тридцять п'ять. Те саме і з іншими продуктами.

Тоді в мовчазнім концерті цвіркунів я бачив жінку. Її звали панна... не пам'ятаю добре — хай буде за Винниченком панна Мара. Вона виходила, коли йшли з вечері «халатники» до виноградників, де кінчається степ і починається море, і думала. Панна Мара думала про те, що вона — жінка-лікар, прийшла сюди за три червінці на вісімнадцять годин праці, але вона ніколи не почула ласкавого слова від своїх пацієнтів, бо вона була трохи крива і з звичайним сірим обличчям, що ніколи не зупиняє. Вона дивувалась, чому хворі незадоволені гнилою рибою, бо ж гнилу рибу подають не кожного дня, а вона добре знає, як важко відбудувати курорт, що зазнав великих пертурбацій за часів громадянської війни. Правда, є багато неприємних явищ і їх легко усунути, висловлюючись

газетною мовою, але для цього бунтувати не треба, особливо комунарам (вона зовсім позапартійна!), бо про це напишуть письменники в різних газетах та журналах.

Але панна Мара думала й про те, як би гарно йти в цей вечір, коли цвіркуні починають свій химерний концерт, а недалеко рокотить море, з гарною людиною, що буде її нареченим. Вона була за цих хвилин безмежно сентиментальною, й вона трошки плакала.

Море традиційно глухо билось у береги, і тоді за виноградниками зливалися в єдину гармонію і море, і нічний степ, і одинока оселя серед пустелі.

Панна Мара йшла до курзалу, сідала там біля шахматистів, дивилася. Але ніхто на неї не звертав уваги й ніхто не хотів покохати панну Мару, бо такий уже жорстокий закон природи.

...«Мила мамусю! Яке хороше життя, який божественний запах навкруги мене. Тут море таке надзвичайне і тут такі мислі, наче я не звичайний рядовий лікар, якого ніхто не знає і який нікому, за винятком хворих, непотрібний, а якийсь Персі-Біші Шеллі, що про нього я мріяла колись у своїй студентській кімнатці. Увечері я йду до моря, дивлюся в сині краї й думаю: відтіля буря принесла уламки кайори й тіло Шеллі, а тут, на піщаному березі, його наречена вихопила з огню його прекрасне серце. Ти, мамусю, будь ласка, не читай нікому мого листа, бо цим ти зробиш мені багато неприємного. Прошу я тебе також ніколи, ніколи не згадувати в своїх листах Стефана, бо я й досі не можу прийти в себе. Ах, як він насміявся наді мною! Але я йому простила, я йому все простила. Ти, як жінка, повіриш мені, бо знаєш, що нема меж тій любові, що її носимо ми. Я пізнала цю любов, і я щаслива. Нехай фігляри й скептики «возводять в канон» бездушний американізм, але людини вони все одно не перероблять. Ах, мамусю! Яке прекрасне життя, який божественний запах навкруги мене, як чудово пахне одвічне море, яка даль за темними виноградниками, що так тривожать мою душу цієї химерної південної ночі».

Коли цвіркуні на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою

в порту неможливий морський вогник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— ...Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру і на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

І знайте: біля тієї криниці, що в ній, як у верцадлі, ввесь світ, давно вже стою я, і на моїй душі таке тихе, таке світле й прозоре озерце, що я відчуваю себе Господом Богом. Товаришко Маро, схиліть свою голову на мої груди і знайте: я ваш друг.

...Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову в порту неможливий морський вогник. Праворуч — море, далі — виноградники й моя мука за пароплавом — у виноградну даль.

Тихо. Тільки одвічні цвіркуни плетуть легенду із далі первісних віків, і нема їй ні кінця ні краю. Тоді зникають і дороги в диких половецьких краях.

Літо тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. — Головний лікар читав сьогодні лекцію про душу. Це характерно: про душу. Народу було досить, майже всі «халатники».

Цікавилися усі й особливо комунари. Справді, що може сказати спец про душу?

І от, коли головний лікар скінчив, один несміливий голос запитав:

— А дозвольте, товаришу професоре, спитати вас, що появилось раніш: мисль чи слово?

Лікар, що мусив сказати не те, що хотів сказати, крутнувся:

— А ви як думаєте?

— Скажіть, як ви думаєте, — уперто сказав комунар.

— Я думаю, — головний лікар проковтнув слово й кинув: — Я думаю — мисль.

— Тоді дозвольте й мені слово, — і комунар поліз на трибуну.

Він говорив довго, уперто. Він говорив так весело, що майже всі послули. Комунар був добрим книжником, бо вчив-

ся він у партшколі й не міг не знати, як на це питання дивиться товариш Богданов.

І, коли б спец не прийшов у себе після першої й не зовсім вдалої вилазки і, набравшись нахабства, не зупинив промовця, промовець, мабуть, і досі розмахував би руками.

Спец:

— Зупиніться, будь ласка. Ми з вами ніколи не договорилося, бо це аналогічно цьому: що раніш появилось — курка чи яйце.

— Звичайно, курка, — вирвалось з мовчазної аудиторії (жіночий голос), — бо курка...

— Ну, ну, що ж таке курка, — єхидно запитав спец, — слово чи мисль?

— Ви, товаришу професоре, застали нас зовсім не підготовленими, — скрикнув жіночий голос. — Треба було попередити комгурток.

Тоді головний лікар зняв окуляри й сказав, що лекцію скінчено і що «халатники» можуть розходитись. Що ж до того, що раніш появилось — мисль чи слово, даному зібранню нема ніякого діла, бо хворим заборонено хвилюватись, і потім останні наукові дані недвозначно натякають: раніш появилась мисль.

От же, мораль: раніш появилось не слово і не мисль, а гнила риба, бо лекцію про душу було розраховано спеціально на заспокоєння нервів, які розтривожено було вищеозначеною морською твариною.

Повз одинокої оселі, що біля моря, іде залізниця — тупик. І на тупику, коли вийдеш увечері слухати, як приливає море, бачиш зруйновані вагони, розірвані снаряди, бачиш руїну.

То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву. Увечері, коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть: медуза горить, коли йде зграями. І це — як древнє сказання. Тоді в пустельному кутку приморської полоси рибалки підводять чайму над кайорою, беруть невід і йдуть у море.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде за хвилеріз, бо зби-

рається на ніч неабияка буря. Кайора метнулася на обрії й раптом зникла. Тоді з самотньої рибальської хати вийшла мати й дивилася на море. І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго стояли на березі.

І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребні хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І самотній рибачий поселок зустрічає його золотих вершників тишею.

На якорі кайора. Вона плавно колисається. Але вже скоро вщухне вітер, над морем стане мертвий зиб. Тоді вщухнуть і береги. На камінцях буде муркотіти море. Чайки полинуть на болота, і стане велика морська пустеля.

II

І от вранці Бригітта була на узліссі й там рвала проліски. Бригітті було щось біля шістнадцятьох. Вона рвала проліски й дивилась на них. Потім вона пішла до батька. Це було в тому лісі, де її батько був лісником.

У цей час біля хати з шумом зупинилась кавалькада. То приїхав молодий граф. Він був як казковий лицар, і одяг йому було всипано діамантами. На кашкеті, збоку, біля фазанового пера, стояв великий рубін. Молодий граф грав тростинкою. Кінь його раз у раз хропів і переступав з ноги на ногу. Це був породистий англійський жеребець з агатом на лобі. Бригітта винесла кухоль криничної води й подала молодому графові. Той подивився на неї, сильно вдарив коня, так що кінь знявся на диби, і сказав, що Бригітта, як мавка. Всі зареготали, Бригітта почервоніла. Кавалькада поскакала далі.

Був весняний вечір; за лісом, в оселі, скликали до вечірні. Бригітта вийшла з хати, взяла пойнтера Мілорда й пішла в глуш.

Там вона знову зустріла графа. Він зліз з коня, погладив пойнтера й підійшов до Бригітти.

Він притиснув її до своїх грудей і скрикнув. Бригітта не перелякалась і тільки зітхнула глибоко. Молодий граф схопив її й положив на свого коня. Потім вони поскакали по лісових доріжках.

За годину граф був у своєму маєтку. Він узяв Бригітту за руку й повів її до себе. Там він сказав їй, що вона відци вже ніколи не піде.

Бригітта вирвала руку й стала серед кімнати.

— Графе, — сказала вона, — я виросла в лісі. Пустіть мене.

Граф став її умовляти, але вона його не слухала. Тоді він пообіцяв їй, що примусить її силою. Бригітта підскочила до вікна й вискочила на веранду. Граф свиснув; зграя борзаків кинулась за Бригіттою, але її вже не було.

Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа. А вранці по слідах копит вона сама пішла до графського маєтку. — От!

І от моїм арабескам — несподіваний *finis*¹. Навколо тиша. Тільки зрідка постріли варткових, тільки зрідка прощелестять підшви незнайомих людей. Люди йдуть і зникають, мов безшумні шуми моїх строкатих аналогій і асоціацій. Город спить. Над ратушею даль божевільно далекого неба. І нерозгаданий зоряний Віфлеєм стоїть у квадрильйонах віків таємною загадкою. Мовчки бавляться люкси своїм світлом — білим до різі в очах, і ховаються по темних кутках луни трамвайних ударів. Мовчазно стоїть нічний город, стоять заулки, під'їзди, й усе, що тут на землі, загубилося в хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескопі, і біжать його кільця й десять дальніх супутників.

Моїм арабескам — *finis*. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть і вже ніколи-ніколи не прийдуть. І ніколи я не повернусь до своїх арабесок, щоб мучити себе над кожною крапкою. І вже ніколи не промчатся феєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт моєї фантазії: на рік буває тільки одна ніч — на Івана Купала, — коли в зачарованому колі жевріє жемчуг химерної папороті.

Моїм арабескам — *finis*. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. І з океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.

¹ Кінець (латин.).

— О Маріам! Хіба не коштовні крупинки золотих камчатських розсипин хочу я вихопити з бурі емоціональних вибухів.

Моїм арабескам — *finis*. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це радість бунту проти логіки. Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху. Я — щасливий, о Маріам! Який орган так божественно звучить у кожному нерві моєї істоти? Кому там співають славу?

Це тобі, моє синє, вечірнє місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця, коли треба було найти слово.

— О Маріам! Ти — жінка, й ти пізнаєш радість моєї пісні про синій вечірній город.

...Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проституток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери — не ті, XVII віку, а ці, сповідники світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це — не квадратура кола, це — істина, що буде на моєму сентиментальному серці. І тоді в молитовному екстазі я дивлюся, як мільєси разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірної Мекки.

Синій вечірній город. Азія. І мені, Сатурнові, не божеству, що біжить у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією, мені радісно сказати, що тут увесь я: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: віра, надія, любов. Синій вечір. Синій вечірній город. Азія.

— Але на сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади. *Liberum arbitrium*¹. Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азіатський город — без проституток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються.

Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень. Тоді підуть тисячі горожан на пло-

¹ Вільний вибір (латин.).

щу м'ятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром. І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слєва «ярмарок».

— О Маріам, я безмежно щасливий. Тільки тепер не забрудню твоєї родинки, що впала на твоє слонове рамено.

Так сказав Теодор.

Тоді пройшла слава про синій вечірній город. Азія. Тоді пішли горожани не в академічні колізеї, де йшла нудота декадансу, де тисячі анемічних надломлених людей дивилися на бутафорію минулої епохи, а пішли до цирку, на футбольне поле, в спортивні клуби. І були ще клуби ділового будня і клуби наук.

— ...Мат королю! Я вам готовий дати форою й ферзя, але й тоді я вийду переможцем. Бо й великий маєстро Капабланка не міг перемогти модерніста Петі.

...Моїм арабескам — *finis*. І тобі, сине вечірнє місто. натхненно співаю славу. І йдуть, і плывуть квартали, а за ними трамваї й густий присмерк.

Сторожий дзвін. Бігають огники — такі химерні, мов фіолетово-рожеві ліхтарики в ресторані японських куртизанок. Над площею м'ятежної комуни стоїть прожектор і уперто розглядає строкаті вітрини державних крамниць. Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова реклама, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це — не кіно, це — примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вразливість і таке миле й симпатичне дитинство.

Іду. Синій вечірній городок. Азія. Б'є годинник. Іду.

...А за мною прожектор, трамвайні ліхтарики, тротуарні світлові плакати й мільйон інших дрібниць. І все це мчитьсє в химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось у хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості.

...Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

Я (РОМАНТИКА)

«Цвітowie яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль. — Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до одрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю вії і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!) І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, «що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе...». Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за одрогами сизого бору, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, із сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накіпом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні розсинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в чека.

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьєри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний різок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети, і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло: — Я — чекіст, але я і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (маєток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, — за підворотні, у канареечний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть.

Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ...*(мовчу)*.

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний різок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять лакеї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу несила досягти навіть чверті кабінета. У височині ледве манячить жирандоль¹. В гореді — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій каналі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрю-

¹ Жирандоль — розкішний висячий свічник, люстра *(фр.)*.

ша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,
завше мнеться, завше розписується так:
не ім'я і прізвище на суворому життєвому
документі ставить, а зовсім незрозумілий,
зовсім химерний, як хетейський ієрогліф,
хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабат, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячим і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо-зажурно дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворотень. В городі тиша й мовчазний передзвін сердець.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді лакей приносить на підносі старі вина. Потім лакей іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо-хижо.

Я думаю: «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так не чесно, що так комунари не роблять, що це — вакханалія і т. д., і т. д.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

«розстрілять», —

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звирячий інстинкт. І я, главковерх чорного трибуналу комуни — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала у темі, чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено —

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азіатське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. — Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контракти: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверський край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. В дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю маузера і запалюю свічу.

...— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. — Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хижі навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, в тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, в глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в твариннім екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, заглинаюсь і шепочу:

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка; в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гінці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, прикриваючи мутне огняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці.

Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли: версальці знають:

— штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгроззя: скоро буде гроза.

...Я вхожу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно-печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. — Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! Так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат. — Так його! Так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюй ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незмінний вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялись доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завжди був солдатом революції і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

— Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милості. Жінчина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Як можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магамет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так, по-вашому, значить, накрив час приходу Нового Месії?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробите цього Месію з чека?

Жінчина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник насідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць. Жінчина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінчина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскаочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мене одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчув. Я дивився на город. Вечоріло. — Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через

дві години не буде! — Вечоріло. — І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатирі, кавалерійські сторожеві загони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— Роз-стрі-лять!..

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати, з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! Мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як заць-

кований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти.)

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розкололось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуну?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задріжав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — Я махнув рукою в той бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насадили на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. — Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— я, главноверх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене. Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда, звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипотінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наседають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають. — Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша зіскочив. За ним і я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонцемідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі і знову мчали й мчали. Стояло, мов зачароване, передгрозя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як попав до підвалу.

Із дзвоном розірвалася біля мене шрапнель, і на дворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. Хі... Хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

«це сторож моєї душі», — і без мислі побрів на міські пустирі.

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказ задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на

валах, на підступах, на роздоріжжях і мовчазних закутках підворотень.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! Через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор ехидно дивиться на мене й усміхається. — О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жар-
туйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає
в горлі. Я пориваюся схопити маузер й тут же прикінчити з
доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і
пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу
й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на
надменний портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок
бору.

...Із-за дальніх одрогів виринав місяць. Потім плів по
тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі
пронизав зеніт і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного на-
товпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць:
в ар'єргарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців:
за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова.
Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді, — в нікуди, а збоку мене брели
сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп,
але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там йшла моя мати
з похиленою головою. Я відчував: пахне
м'ятою. Я гладив її милу голову з нальотом
сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені
знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивити-
ся на волохатий силует чорного трибуналу комуни.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувся: що це? Галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як в дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижка й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуха, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюństwo, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *ergare humanum est*¹. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів в огні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору.

Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постань і тихо-самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячив сторожевий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся яскравий огонь — перестрілка знову була тривогу. То відходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвався снаряд.

¹ Людині властиво помилятися (латин.).

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. — Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! Удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а самотня постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а самотня постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць ллє зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? Невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймались вогні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегою якоїсь неможливої радості, закинув руку на шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. — Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. — Недалеко грототали орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертво. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. — Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я правив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні багатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному зеніті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

...

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в далекій безвісті невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

ПУДЕЛЬ

I

Виходили на іскристе шосе, в перламутр полудня. Утомно дрижали наливні поля, і перелітав димний легіт. Небо блякло; нечутно й зів'яло скрадалися полинялі сонячні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бузкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілася в яри й раптом плавко спланувала півколом назад. На перепутті під зеленою мжичкою дерев дрімав парк: бюст Лассалю, стежки, алеї. Потім і він одійшов убік. — Тоді знову іскристе шосе й далі молодих лісів.

На двадцять кроків уперед ішли — мадмуазель Арйон (опереточна співачка з «Не ридай») і дві баришні з редвидаву: Тоня (так говорив студент) і, може, Дуня, може, Катя — невідомо: з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент — організатор вечора.

Вечір (музикально-вокально-танцювальний каламбур) на віллі «Зелений Гай», сьогодні, «на користь». Ще *alma mater*¹ прохала Сайгора сказати вступне слово на тему: біжучий момент.

Арйон ішла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо поволі й рішуче зливалися з будівлями. І коли входили в сутінь придорожніх верб, повернулись і бачили один одномасний узаміт міста.

Сайгор узяв сигаретку й передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниці на праве плече й закурив. І говорив — потім — про Богомольські Болота, про крижнів, про вечірній переліт. Його руде обличчя наливалось кров'ю,

¹ Мати-годувальниця (латин.).

і творчо, по-дитячому світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще полювання.

Тоді Сайгор примружив очі і зняв кашкета.

— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сельроботу, на село.

Підхопив:

— На село?

Григорій довго плутався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все-таки тут кур'єром веселіш, ніж десь «на задрипанках».

— Полювання — гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив. — Сонце стояло над головою. Город відходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей момент, як звичайно, Сайгор думав про ті ж засідання й згадав термінові пакети.

— ...Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтеся, — сказав Григорій.

Марчик — дворняжка: літом — лягаш, зимою — гончак, дома — сторож — зірвав гаву й помчав за нею по тирсі. Тоді ж відстав пудель мадмуазель Арйон від компанії і з кошиком в зубах пішов поруч Сайгора. І тоді ж повернула голову баришня з редвидаву — не Тоня — і чогось подивилась на Сайгора й посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Арйон, баришня — не Тоня — поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій левиній гриві і сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій, мабуть, образився за свого Марчика й подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахаючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все-таки я скажу, — промовив Григорій, — не люблю я цих пуделів. Так: ні те ні се. Користі ж мало. Ну, тягає у зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім із любов'ю посіпав Марчика за вуха й рушуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини. — А породистий пес труснув левиною гривною й помчав до мадмуазель Арйон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, із глибини зелені постав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре, — сказала Арйон, граючи до Сайгора льонними дзвониками на скронях. — Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? В мене якесь передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попрохали сказати вступне слово — і тільки. Все ж інше його не торкається.

— Ах, сеньйоре, як ви індиферентні...

Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись убік. І тоді ж мадмуазель Арйон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокості, знаєте, — до жорстокості.

— О, божественна медхен¹, — вмішався довгоногий-довговолосий тип, — шпрехен зі?²

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв виточену руку мадмуазель Арйон.

— Я чув! це велике! слово! товариш!.. — і продекламував якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся й невимушено ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку й переглядав набої.

Студент тихо розмовляв із Тонею й зрідка, тьмяно поглядаючи на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мереживо, що виглядало від сорочки до матової шиї, від тугоперсого молодого взгир'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Баришня з редвидаву — не Тоня — самотньо сиділа збоку й дмухала на «божу коровку», що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплан і, розрізаючи повітря клетом мотора, закружляв над узліссям.

¹ Дівчина (нім.).

² Розмовляєте? (Нім.)

Тоді ж на краєвиді від города показалась крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаєтон із парою вороних коней. Коли фаєтон порівнявся з компанією, Марчик зірвався й полетів у куриво. Іше чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмахнувся від мух левиною гривкою й розумно дивився на кошик, що стояв біля Сайгора біля ніг. — Спека перевалювала за гарячий полудень — непевно й млосно. Але дихати стало трохи легше. За дорогу нагартовані простори стомили, і через деякий час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелися продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія, сів біля нього і, вийнявши з бокової кишені блокнот, повертів його в руках. Тільки коли компанія з шумом улетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходім.

Пішли. З листяника чули чергову банальність.

Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут¹.

Мадмуазель Арйон, очевидно, не знала жодної мови й плутала німецьку з французькою.

— Парле ву франсе?²

— Уй! Уй!³ — кричав тип на весь ліс.

Ішли. На півдорозі до вілли бачили хлоп'яків-чабанів, бачили корів, що трішали між дерев, продираючись на узлісся. Томилася вільха, безсило опустивши крила. А весь ліс жив якимсь невідомим життям. В'ялі літні мислі хмарою купчилися над головою, і було нерозгадано, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня, бандитські буйні посвисти були також надзвичайні.

Сайгор уперше за все літо вибрався за город із стосів службових листів, із димних кімнат засідань, з мітингових, ячейкових, -ових промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І, мабуть, перший раз за довгі роки відчував якийсь радісний біль, якусь неясну тривогу. Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і від болю були невідомі шляхи. А навкрути гримав день і чути було — на сопілці — тоскно-радісний гімн життю.

¹ Моя маленька люба дівчинко, я тебе дуже люблю (нім.).

² Ви говорите по-французьки? (Фр.)

³ Так! Так! (Фр.)

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих вілл. І був далекий гомін.

Десь ізбоку Марчик зірвав звірину і гулко, завмираючи, помчав за нею в гушавину.

II

Григорій — не встигли підійти до вілли — захвилювався й покликав свого собаку. Поспішно зібрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав був піти з Григорієм, але потягнуло до ставка — освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що наповнюєте!

Відповів:

— Якби ви знали, що то за Богомольські Болота — птиці сила!

І знов натхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій кинув декілька слів і хутко попрямував убік. Сайгор не злився з компанією й сам пішов до ставка. Пудель, очевидно, передав кошика мадмуазель Арйон і доганяв його.

— Сеньйоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую, — голосно відповів співачці й звернув із доріжки в шелест торішнього листя.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості й зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузилися у воді, слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент — різкий, як розбите скло, — женщин. Ще раз попрямував був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи левиною гривою, — породистий пудель.

Сайгор гадав купатися на тім березі, де лементували підлітки. Але, коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут коливається голова й повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі й доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком клеkotів побідний крик сотні баритонових голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдаряло у води. Тоді дзвеніла поверхня міріадами бризок, і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний політ божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горошив вереск мадмуазель Аріон.

— Сеньйори! Сеньйори!

Мабуть, підлітки залізли в купальню.

Від вілли «Зелений Гай» розходились доріжки, стежки в ліс, далі, де поринали в океані зелені інші вілли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель.

І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль. І тоді ж світ, вся земля — буйна й радісна — поринули в цім болю. Ліс рожав загадкові звуки в безмежності. Фуркали крила лебединих вілл.

В гущавині на схід ударив дзвін на першу вечерю... Звук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зітхнув і навіки поринув у глибину дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чому так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з городу, з пропозиції мадмуазель Аріон, кинув пуделеві з її кошика декілька конфетних плиток.

— Ах, ти! — і потріпав левину гриву.

Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалося: погляд здивований.

— Ах, ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну дворняжку. Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся б об коліна й помахав облізлими хвостом. — Пудель мовчазно й холодно приймав ласку. Входив під біле крило далекої вілли.

Раптом із воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Арйон і баришні з редвидаву зупинилися біля Сайгора.

— Шпацірую.

— Шпацірен! Шпацірен!¹ — кричав довгоногий-довговолосий тип, прогрімів на весь ліс для чогось «віват» і ні з того ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен!²

Як і треба було чекати, співачка серйозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі вілли, а продали всього чотири квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Арйон, Сайгор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко відійшла від вілли, і мадмуазель Арйон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся й побачив біля себе баришню з редвидаву — не Тоню. Очевидно, вона вже давно стояла тут. Бачив: як і раніш, усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав, що сказати, і сказав:

— І ви тут?

— І я тут, — і ще всміхнулась.

З лісу кричала співачка: «Дружок! Дружок!» Але пудель, мабуть, остаточно рішив не покидати Сайгора і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидаву — не Тоня — мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу пробачення... я не знаю, як...

— Тетяна, — підхопила баришня й теж почервоніла.

Баришню Тетяну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він саме її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сотні. Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки, -істки, сірі — може, красиві, може, погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони, радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут же згадав якусь

¹ Гуляти! (Нім.)

² Час їти спати! (Нім.)

сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати підряд сімдесят дві години, лиш би їй довелося записати промову тов. Раковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може, не знав, не чув. Якось дивно було, наче попав у полон, у ворожий табір.

Баришня Тетяна мовчала. Потім іще всміхнулась і йшла поруч із Сайгором по зеленому океану.

На віллі на північ жагучо виводив хтось у гушавину жагучий мотив якоїсь примітивної забутої пісні. За лісом у степу ревів автомобіль. Раз у раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби й розкидали буйне шатро. Тоді хотілося зірвати дубовий листок, положити його на чоло і вбирати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма блідо-голубого неба й теж — оксамитною лапкою повз вілли далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалася птиця й дико, побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця — кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі й сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім іще крик — дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Тетяна воістину недалека дівчина, типічна міщаночка з обмеженим світоглядом.

І все-таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість — було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на лекціях. І зараз порівняв це з тим, що було колись у юнацтві, коли батько сказав у перший раз «закуримо», і він хотів закурити, і боявся закурити, і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчував себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо, — і вийняв портсигара. Тетяна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її під руку. Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву й лизав лапу.

Зійшлися випадково: тип, звичайно, раніш не знав мадмуазель Арйон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею — з баришнею з редвидаву, — а Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи, який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на віллах, природа взяла своє, тим більш що прибуло ще декілька студентів-організаторів вечора «на користь». Правда, ці студенти держались окремо. Все ж над віллою повис гомін.

Літній театр студенти найняли звечора з усім ужитком: сцену, будку з розбитим роялем, поламані стільці. Студенти ремонтували кін, утрамбували ґрунт залу з голубою покрівлею — небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібралися з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивилися на мадмуазель Арйон, на довгоногого-довговолосого типа й подавали пікантні репліки.

Зрідка проходили гранд-дами з усією фамілією й заглядали в театр, іронічно посміхаючись. Все-таки підходили до афіші й «негліже» розглядали її.

— Ах! Мадмуазель Арйон теж тут? Обов'язково приїдемо.

Касир пропонував купити квитки, гранд-дами ухилялись: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! Це на користь студентів. Будь ласка, квиток. Тоді говорила гранд-дама:

— Ах, Боже мій, знову на користь!.. Мар'я Петрівно! Ви не можете уявити, як обридла ця «на користь».

— Так... Так... і на голодних, і на голодаючих, і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужасть!

— А ви, господин студент, маєте мандат? — підпливла до столика третя й змахнула з чола батистовою хусткою сало. — А то, знаєте, різні бувають...

Студент вийняв мандата. Тоді спитала друга:

— Мар'я Петрівно!.. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович учора обкушався яблуков і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужасть! — зітхнула Мар'я Петрівна й порадила: — Візьміть же, душенька, від доктора записку. Що ж поробиш — комуністическая дисципліна. Порядок.

Гранд-дама кивнула головою й докірливо дивилася на студента. Потім обидва виводки плавко почали віддалятися.

Віддалялось і сонце: все нижче й нижче сідало за віллою. Криве проміння стояло в задумі, потім гладило оксамитом мигдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом — таким незносно млосним, мов фуркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю птахи. Десь прокричав одуд свою одноманітну пісню. Проходили до купальні з рушниками — одиночки, маси, фамілії. За ставком на луках іржав кінь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцювальний каламбур (так усі учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не з'їхались усі учасники й не приїхав гармоніст).

Зійшлися усі — від купальні, з вілл, з лісу. Але аудиторії не було, і навіть на десять-дванадцять квитків, які продали на віллах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати аудиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру й заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов із лісу й ходив тепер із будки від розбитого рояля до сцени, на повітря. Звичайно, більш за всіх хвилювалися студенти, що утрамбовували імпровізований зал, і більш за всіх — мадмуазель Арйон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все-таки розклали вогнище біля театру під деревами і заварили один куліш і варили ще другий куліш. Баришні з редвидаву дістали десь ложки й запрошували до вечері.

— ...Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Тетяна й рішуче потягла його. І тому, що сходив вечір, сходились межі світла: сонячного, що вмирало, і з багаття, що чим далі, то більш розгорялось, Сайгор у Тетянинім звичайнім обличчі побачив хороші лінії, до яких потягнуло. Він узяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина.

Тетяна сказала безумовно серйозно й широко, і мабуть, тому, що серйозно й широко, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе, почервонів, відчув, як прилила до щік хвиля крові. І раптом подумав, що стріне, можливо, цю баришню в городі, що вона й там фамільярно заговорить із ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулешу сиділи за театром на заході. Бачили, як, обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури:

Тоня й студент.

— Ви — комісар? — спитала Тетяна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш редвидав у тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть, приходив... — і згадка про редвидав іще далі відкинула від нього Тетяну. Він сухо сказав:

— Пора б починати! — і підвівся. І в цей момент прозвучав перший дзвоник. Смеркло.

Аудиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор, звичайно, одмовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав вибачення й дивувався некультурності публіки з вілл.

— Дружок! Дружок! — закричала з лісу мадмуазель Арйон.

Сайгор інстинктивно повернувся й побачив у напівтемряві два холодних розумних ока пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало. Він із злістю кинув:

— П'шов! — і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв уже тип. Він узяв на себе роль й конференсьє.

— Відомий балабаєчник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого санкт-петербурзького Андреева: «Світ місяц ясний».

Тип оголосив, як конференсьє, і взяв балабайку, як артист. Звичайно, ребята гучно вітали його. Тоді він іще зіграв. Потім виступали з декламацією революційних віршів «робочого» поета Бальмонта баришня з редвидаву Тоня і ще якісь баришні з іншою декламацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли розтанули на заході останні відблиски й вілли поринули в темряві, з лісу побрели парочки

і купували квитки «на користь». Через годину зал був повен й не було квитків, але вже нікому було виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця дорослим, і тут узнали, що спектаклі finis, і побігли на сцену. Аудиторія захвилювалась.

Мадмуазель Арйон підійшла до учасників:

— Я ж казала — скандал буде!

Учасники дивувались, чому вона радіє, а вона раділа тому, що її не одурило передчуття.

Іще один скандал: контролер не впускав фігуру. Фігура кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на за-двірках!

Аудиторія ще більше захвилювалась. Хтось закричав з аудиторії:

— Спитайте в нього партійного квитка.

Студент-розпорядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизилася тон і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш студент, у мене партійного квитка нема, у мене дядя, і папаша, і сестра — комуністи і брат страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів! — І тихо додав: — Таких!

Фігура зм'якла. Нарешті домовились і з аудиторією. Договорились так: виступить мадмуазель Арйон і тип Букетов-Розін. Тип на цей раз хотів здивувати публіку єврейськими анекдотами, але аудиторія його освистала. Тоді він заграв на балабайку імітацію. Його ще раз освистали. Тип скочив на лаву й закричав:

— Невежди!

Тоді його зняли із сцени й виштовхали під оплески з театру. Мадмуазель Арйон казала:

— От. Вийшло по-моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все-таки нічого: мадмуазель Арйон проспівала «душещипательный» романс, який подобався аудиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Йому «пробачили» — і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з натовпу одиниці й нарешті цілі групи імпровізувати: декламували, співали, а наприкінці хтось ударив по клавішах розбитого рояля, і явились танцори.

Іще хтось крикнув:

— «Інтернаціонал»!

Але голос його не найшов відгуку й поринув в аматорським шумі.

Розходились. І тоді повернувся Григорій із повною торбиною качок. Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся й показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зір. Зорі казково жевріли над віллами, над лісом: бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як велетні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села на вілгу залітали неясні звуки й танули на темних ріжах.

IV

Глуха ніч. На віллі, на віллах, за віллами — темно-зелена тиша. Причайлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішнє листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого таїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжім запашнім сіні біля театру й дивилися в надмрійну безодню неба. Тип — із мадмуазель Арйон в кутку. Студент із Тонею за стіжком. Тільки Тетяна окремо; до Сайгора фатально тулився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язливий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охороняє вас... Поки образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Арйон це подобалось — і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це б значило викликати ще один «скандал».

Хотів заснути й не міг: комарі дзижчали над вухом і палили руки й обличчя. Стихло. За стіжками важко дихала Тоня

і щось незв'язно говорила. Студент мовчав. Зрідка верещала мадмуазель Арьон, і тоді незв'язно говорив тип.

— ...Ви не спите?

Сайгор повернувся. Сказала баришня Тетяна. Іще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю, — і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю — не холодно.

Несподівано фуркнуло: «ідіотка». Потім рахував до сотні: заснути. Хотів, щоб було байдуже, але дратувала і баришня Тетяна, і інші баришні, що безцеремонними рухами в сіні чимсь щось тривожили. Просковзнула думка — мабуть, від нуди — як клопоть туману: підлізти до Тетяни й навалитись, облапати її — один чорт, натякає ж сміхом!

Мадмуазель Арьон раптом стихла й важко задихала.

Тоді Сайгор не витримав: підвівся й пішов повз стіжки. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків — почув голоси. Потім знайомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьонновець на коні,
Комісар в кареті,
А бідненькі партизани
Сидять в очереті, —

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за комісарів?

— Дурна! — відповів Григорій. — Сам я і комісар, і комуніст.

— І камуніст?

— І камуніст, — роздратовано сказав Григорій і враз іще випалив: — Хіба агітнуть тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке «чон»? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З вілли? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарела... много сахара поела... Держись! Ще раз агітну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач, який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадетка ж? Ні?

Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Арьон і голосно сказала:

— Сеньйори, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Тетяна — не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у вас чудова фантазія. Сеньйори, айда на ставок купатися. Це ж прелість: купатись уночі.

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Тетяна:

— Хіба ви не підете?

...Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно нахабно прижав їй лікоть. Тетяна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалася спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Арьон звернулася до типа:

— Вам подобається моє тіло? Ви бачите?

Тип іще сказав якусь банальність, а мадмуазель Арьон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду.

Говорив тип:

— У вас, Тетяно, чудове тіло!

Студент захікав. Тетяна мовчала. Сайгор уп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту ж хвилину відвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Тетяна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Тетяну. Від неї пахло свіжим тілом, і тому ще більше дурманило голову. Всі побігли вперед. Тетяна й Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясто сковзалася до верболозів. Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан, і обізвалася птиця над ставком. Проходила глуха, густа, післяпетропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей момент? Що кажуть у цей момент? І інстинктивно давив Тетянину руку — пухку, вище лікті. Ішли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Тетяна — і несподівано, і ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила-була собі дівчина — це казка-бувальщина — росла, підросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті вийшла з гімназії з золотою медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щаслива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну, як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: — Проте не треба. Це важке запитання — важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як і притискав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Арйон.

Проходив тихий тепловій. І він, як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою. Невідомо росла ніч, росли нічні звуки, і невідомо ріс запашний дуб. Збігалися зорі на тайну вечерю, і нечутно зітхав зелений Оріон на голубиних гонах.

Росла ніч.

Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім натхненно молитися в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілося взяти запашного дубового листя, приложити його до чола й зойкати радісним зойком і покласти в дуб шматок живого серця й струмок — від нього — диму, і знову впасти на землю, і крикнути збентежений крик.

За півверстви кричали сичі.

Од ставка запахло осокою.

Баришня Тетяна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовляючи розмову про кохання.

І Сайгор не міг не відчувати це.

— От, скажімо, небо, — і Тетяна зітхнула. — Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубилися сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубилися сотні, тисячі, мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини — небо?

Тетяна «дивне» вимовляла надто тепло й чітко.

А густа темрява вже непевно брела між дерев: незабаром із загірних гін фуркне перламутровий ранок. Задумається за ставком — рожевий, чуйний, як сентиментальний юнак, і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь у стосах паперу загубилась людина. Просто — людина, — Тетяна зупинилась. — Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему «людина», поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от загубилась людина в стосах паперу, і ніхто

не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе — взагалі.

Потім Тетяна скинулась.

— Проте, може, вам не цікаво? Воно й так: і справді, все це тільки інтелігентщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось не дочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований. І більше за все дивував цей тон — надто впевнений. І тут же відчув себе — не перед Тетяною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сніці цю баришню, як тип мадмуазель Арьон, не то винним за щось інше.

І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплітаються в єдину гармонію.

— Що ж ви мовчите?

Підходили до стіжка.

— Знаєте, по правді, ви мене трохи здивували, — несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла, — засміялась баришня Тетяна і, хутко лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, ідіть до мене.

Потім розкидала біля себе сіно, очевидно, готуючи для нього місце.

Мовчала.

Сайгор стояв і дивився на Тетяну.

Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть, не спати всю ніч. Мадмуазель Арьон верещала, і по черзі запитували:

— Ви самотня? Ха! Ха!

— Я — самотня, — напівжартуючи, зітхала Тетяна.

Тоді ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг. І тоді ж раптом рознервувався. Від компанії кричали:

— Ви самотня?

— Я — самотня! — зітхала Тетяна.

Іще кричали сичі. Десь загавкав Марчик — дзвінко, як дзвоник. Зірвався метеор, помчав і в розпучі розбив собі голову об дерево.

Сайгор даремно гадав заснути — не міг.

Знову важко задихала мадмуазель Арйон.

— Чорт!

Сайгор якось похапцем підвівся й пішов скорим кроком від стіжків далі на дорогу.

Хто чорт — невідомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив: за ним, як примара, брів пес.

— П'шов!

Пудель подивився розумно й холодно й помахав хвостом..

Цей ідіотський випадок із собакою підносив матеріаліста Сайгора тут, на порожній дорозі, в темну даль, на верхів'я фаталізму.

І це, звичайно, дратувало, і дратували згадки про сьогоднішній день; і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тип, і мадмуазель Арйон, і Тетяна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав ні на крок. Сайгор засунув руку в кишеню — нічого не було. Згадав — щось забув дома, в городі.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком.

Ріс невідомо ранок. І впали на обрій бліді червінці. Кричали з сіл півні, і тремтіла, горіла буйна земля. Скоро зійде сонце, загучить проміння, і хтось упаде на землю, і хтось крикне збентежений крик. Назустріч пливли буйні трави й зелений океан дерев.

На другій верстві пудель нарешті відстав і повернувся на віллу. Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмозжити собачу голову.

І тільки на шостій верстві, коли раптом брякнуло вогняне сонце, згадав день, ніч — там — і почервонів.

Перша вілла на узгір'ї майнула білим крилом і пропала за обрієм.

Сайгор, суворий і блідий, поспішав до города.

I

Вилітає експрес і курить.

Тоді в калейдоскопі:

— жита, степи, гони й північний туман із осінньої магістралі. Провалюються темні горизонти, оселі, байраки, глухі нетрі. Виростають фабричні поселки, содові заводи, шахти, домни. Експрес перелітає яри, могили, похмурі перевали, і чути далекий надзвичайний гул.

...А за Тайгайським мостом, де починається робітничий поселок:

— реальні результати капебеу.

То заводський квартал, що вже не мовчить — вийшов із німого мертвого кола й шпурляє в блакитні межі крицевий і грізний клекіт.

Це знає город.

...А вранці, ввечері, вночі в завданий час довго й спровока гуде заводський гудок. — В центрі города гудка не чути.

— ...А що під Тайгайським мостом?

Там теж гудки: то паровики — і в степ, і на станцію. То за кар'єрами пронизливо «кукушка» — кар'єри далі, за кіль-ка гін.

Товариш Огре живе за мостом:

справа, недалеко, коли з города. Він татарського, казанського походження. Татарського мало: смуглявість, матовість, тьмяність, от. З ним живе двоє. Так що газетна сучасність. Прекрасна газетна сучасність, як запах на клумбі: тютюн. Тоді ранкова зоря надіне нові сап'янці й тихо, нечутно рипить по траві. Тоді каже горбун Альоша:

— Ізмайле, ти чудака.

Товариш Огре мило всміхається:

— Чому чудак?

І справді, чому чудак?.. А у вікно ллється блакить, а десь кричать паровики. — Горбун теж усміхається.

...І прийшла ще Маруся, і тому, що вона якась екзальтована дівчина (горить і тече п'яною вишнівкою), думайте: каесему.

Так. Верещить:

— Бачила барахло минулого: академтеатр.

Точка... Айда, хлопці, на суботник. Це ж чудовий пережиток каламбурного часу... Чуєте?.. А ти, Альошко, живо в райком!.. Що?

І розкажує: політперевірка, готовляться. Ха-ха! — Горбун узяв партквиток.

...А Льоля подивилась на Марусю й подумала: «Боже мій, хоч би скоріш вечір, хоч би не провалити пародії на «Лілюлі».

Так що сьогодні дебют: пародія на «Лілюлі». І Льоля надзвичайно наелектризована.

...А це в даль майбутніх віків:

— Зима в п'ятім році нової ери була хора, бо довго не було снігу, а була чвирия. Потім випав сріблястий сніжок, але задмухав південний з Озівського моря вітер, і сніжок — сріблястий — розтанув. Зимою були калюжі, і туберкульозний город (90% сухотних) занидів у журі. Це, безперечно, було боляче.

Капебеу формально забігло вперед на тринадцять день — по календарю, місяцеслову, Юліанському, і Україна стала жити по Григоріанському новому стилю, «в стилі» уесесер.

Саме про тринадцять день, чортову дюжину: сьогодні Новий рік був раніш Різдва приблизно (хто знає?) на тиждень. І це були не диканські фантазії геніального Гоголя, а просто — факт.

Під Новий рік снігу не було, і, здається, за Тайгайським мостом не гув гудок. Тільки гули паровики — і в степ, і на станцію. Але про ці гудки потім.

...З товаришем Огре в тім же домі живе й французенка Фур'є. Коли Фур'є брала віолончель (а в степу кричав гудок), вона, Фур'є, думала і про віолончель, і про Бордо.

І ще сказати: дім із фасаду — в дим, а задні вікна виходять туди, де рейки спішають од станції й пропадають у лісах, в перельотах далі.

...Так що сидить горбун Альоша (некрасивий карлик) біля вікна, що в степ, і переписує героїчні п'єси для Льолі. Льоля з волоссям різдвяних ляльок і з тендітним біло-рожевим обличчям. Обличчя нагадує серпанкову фату — під вінець. Вона працює в місцевім пролет —

— культі, в театральній студії, де керують (в пролеткульті) один бувший половий тульського трактиру, один бувший-небувший швейцар (відкіля — в анкеті не записано) і вісім чи дев'ять інтелігентів. Інтелігенти щиро віддаються праці, деякі навіть члени капібеу.

...Але Льоля надзвичайно наелектризована: як вона поставить пародію на «Лілюлі»?

...І ще сказати: напередодні Нового року над городом паслись зоряні отари, а місяць, може, був, а може, і не був, бо кожному багато справ і кожний кудись спішив.

... — Здається, не був: були зоряні отари й майже весняна теплінь.

От.

...Вечір. О дванадцятій ночі буде Новий рік. Це веселечність. Це всі знають. Бо тоді ж згадують молодість, коли хочеться рости вперед, мов дерево, мов рослина, щоб потім умерти, але про останнє не знати — про смерть. Так. Люди завше хочуть жити — і це велика правда, яка на землі, без якої буде порожнеча. — Про інші правди дехто любить говорити й гадати, як під Новий рік або Водохрещу: на воді, з воском і як: «Світлана». Це так; сказано так, бо митець пізнає світ.

...А трамвай теж дзвенить, а коли на поворотах — тоскує, бо рипить і виє. До цього звикли, цієї жури не знають. Митець знає... — Маруся улетіла.

І знову до товариша Огре підходить горбун. І знову у вікно ллється блакить.

— Ти будеш на пародії?

— Буду, Альошо.

Так що породію на «Лілюлі» будуть ставити під Новий рік, сьогодні, в пролеткульти.

...Товариш Огре — в капебеу, в експедиції, в редвидаві і ще десь. Любить більш за все відділ хроніки. Колись був членом капебеу, але потім механічно вийшов. Каже: філософські непорозуміння з капебеу. Товариша Огре можна побачити всюди й ніде. — Льоля в партії не була.

...Льоля?

— Ну да, жінка товариша Огре.

...Вечір.

З площі Рози Люксембург трамвай до Тайгайського мосту. Побувати треба дома, щоб потім до півночі збирати хроніку в новорічний випуск.

Приїхав давно.

Дома Льоля й горбун Альоша (горбун швагер, брат Льолин). Горбун і зараз переписує героїчні п'єси для Льоли — для пролеткульти, для інших клубів, де працює тендітна Льоля.

Горбун каже:

— Ізмайле, подивись у вікно.

Товариш Огре підійшов і подивився у вікно... (Горбун — некрасивий карлик, євнух, без рослини й пом'ятий, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу).

Горбун задумливо дивиться в присмерк і каже:

— Бачиш? Завше так: паровики чогось суєтяться, шиплять, свистять, гудуть. А навкруги — бруд, грязь... Що це? Не знаєш? А коли паровик, минувши депо, вилітає в степ, він кричить не то радісно, не то журливо: «Гу-гу-гу!..» І от недалеко спускають пари: «Чох-чих!..» А я чомусь думаю, що паровик гудить спроволюка так: «Ка-пе-бе-у! Ка-пе-бе-у!»

І Альоша провів «капебеу», мов голодний вовк у голоднім і дикім степу.

Льоля сказала:

— Ти, Альошо, фантазер. От і все.

Товариш Огре сказав:

— Так, він фантазьор. Але він художник.

Це правда: паровик у степу кричить «капебеу». Я теж думав про це, але я не найшов образа. Ти, Альошо, художник.

Тоді некрасивий карлик іще сказав:

— А пар по насипу стелється — ви знаєте чому?.. Коли потяг мчить од семафора — ви знаєте чому?

І засміявся тихо й широко.

Товариш Огре спитав:

— А чому?

...Альоша не говорив і ще сміявся тихо й широко й дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

...Сказала й Льоля:

— Ну говори...

...Вже зовсім присмерк. І далеко, за паровиками, що шиплять, свистять, за брудом вугілля й пару, далеко фуркнув зелений вогонь семафора. І був такий неутешний, ніби химерний вартовий забутих заулків города...

А далі степи причаїлись на глухих неосяжних гонах.

Із станції вилетів потяг й кричав на весь степ:

— Гу-у!..

...Альоша не сказав чому і знову переписував героїчну п'єсу для Льолі... А Льоля біля вікна й поспішно пришивала до панталонів (білих як сніг) мереживо. Бо Льоля, хоч і сама прала панталони, але без білих, як сніг, панталонів ходити не могла, і без мережива на панталонах.

...Запалили електрику.

Посередині — залізна пічка, а збоку — рояль. А ще збоку біля стіни — туалетний столик. Їдять мало. Іноді Льоля радить, жартуючи, в помкомгол. Але це буквально. А втім, без одеколону ніхто не може: ні Льоля, ні Ізмайло, ні навіть Альоша.

На туалетнім столику й художні фігурки. Льоля ще з першого курсу (курси покинула — революція) купувала й любила туалетні прибори, щоб пахло від неї молодістю, радістю, гімназією, закоханими вечорами, коли хочеться кохати й без кінця когось невідомого, де малинник, де крижовник, де, може, ходять серпанкові тіні забутих дівчат із забутого теремка, де цілий світ минулого.

...Товариш Огре похапцем різав на маленькі шматки маленький шматок білого хліба й дивився у вікно, де стояв зелений вогонь семафора... І знову у вечорових сутінках степу шипіли, свистіли й вовтузились паровики:

Альоша теж зрідка поглядав туди, і невідомо було, чого поглядав туди некрасивий карлик Альоша.

Дивно: під Новий рік весна. Це так геніально, мов замріяні фантазії геніального Гоголя. Це так прекрасно, так надзвичайно...

...Товариш Огре вийшов і поспішно пішов у задуму зимової весни. Льоля піде потім — ще так рано, вона ще встигне зробити репетицію пародії на «Лілюлі».

...До трамвайної постойки — сорок кроків. Іде. Калюжі тихо замислились на вечірнє небо. Біжить собака, понюхав калюжу й побіг далі. Ще вийшли з двору, що напроти, меланхолійні гуси. Потім із геготом кинулися знову до двору, бо собака раптом звернув і рішуче помчав до воріт.

...Але не калюжі думають про небо. То зорі подумали в калюжі й одразу сховались... Так буває часто, коли починає темніти і в порожній вулиці біжить тротуаром похилий пес.

...Товариш Огре, звичайно, буде збирати хроніку до одинадцятої, а потім піде в клуб пролеткульту, що на Садовій, 30. Це ж там Льоля буде стрічати Новий рік по новому стилю в «стилі» уесесер. Це ж там вона буде ставити пародію не на Романа Роллана, а на постановку «Лі-лю-лі», п'єси Романа Роллана. Так що на постановку мільярди, а колізей без плебеїв. І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Огре.

На постійнці була й Маруся. Прилетіла, влетіла, ковтає слова й так розказує газетну сучасність, так од неї пахне життям, що хочеться заверещати на всю землю, як Глаголін у «Собаці садownika».

І летять уривки:

— Тоді духмяний сум не буває п'яною радістю, коли вмирають дзвони кармазинового сонця за тихими гаями сільської ідилії. І як Миклуха-Маклай на острові Нової Гвінеї вивчає побут папуасів, так...

так...

...Маруся верешить:

— Я питаю. Я питаю: що за журнал? А він мені: «Купіть, баришня: тут заперщонное про Леніна». І це так серйозно, так підпільно... Ха-ха-ха!.. Максиміліяна Гардена з «De profundis».

Присмерк. На тротуарах лежить присмерк. Іще заплутався в заулках і біжить до «Дикої Кішки», до «Дитя-

чого «Спартак»... а десь «ундервуд» шаленіє, а десь стихійна композиція.

І знову Маруся ковтає слова, і знову розказує анекдоти, правду, про це:

— На веранді сидить стара діва й плаче. — «Чого плачете?» — Тоді вона скаржиться, що вона, мовляв, до сорока літ була чиста, мов сльоза, а тепер її спокусив курортний лікар (на веранді) і погубив навіки. Це ж жах! Ви чуєте: навіки! Тепер вона хоче їхати в столицю й ознайомитись із програмою капебеу, бо тепер хто її візьме... Га?.. Кому вона потрібна?

— Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

І Маруся так заливається, що прямо — чорт!.. А потім знову про веранду, про скелі, про море, про морський вітер, що голубий, мов запах, і запашний, мов смак.

Все переплуталось. Стихія.

...А трамвай підійшов і одійшов у задуму зимової весни — з товаришем Огре, з Марусею, через Тайгайський міст, до центру города, повз міські будівлі, завітчані червоними стягами. У стягах ходив химерний вітер і перебирав полотнища.

По всій вулиці на всім протязі стояли ватажки світової революції, наче вулиця й справді хотіла, щоб більш було ватажків світової революції.

Але була жура: ватажки розтаборились, загатили всю вулицю з наказу виконкому, і були тільки рисунки:

— Так?

— Так?

Звичайно, справа зовсім не в рисунках. Безперечно, ілюзія прекрасна річ, але —

— на жаль, не завше.

...Чуєте, потенціальні підсвинки з «прекрасної синьої свині»?

— Так?

— Так!

...І шумів трамвай.

— Гражданин, ваш білет?

Товариш Огре подав гроші.

Минали червоні вітрини. Назустріч курив автомобіль і дивився гарячими очима. Такими ж очима дивилась і Маруся — вперед, назад, навкруги. І знову верещала:

— Це ж прелість, Огре! Чуєш?

Тоді товариш Огре розказав про фантазію некрасивого карлика — про гудки, про капебеу. Маруся заливається: це ж чудовий матеріал для поеми. Але...

— Ха-ха-ха! Да-ха-ха-ха!.. Ну, уяви ж, голубчику Огре: прийшов поет із своєю поемою в редакцію, де сидить суворий редактор із золотими окулярами на носі. Поет дивиться на окуляри, на золоті дротики, і вони нагадують йому золоті австралійські розписи, і, може, далекий Індійський океан, і, можливо, — нарешті! — невідомий південний бігун. Але він ніяк не знає, чому не приймають його поему. І тоді виходить поет із редакції з безпорадною тоскою й рве на маленькі клапті свою поему «Лі-лю-лі».

...Товариш Огре згадав Альошу й суворо спитав:

— Що ж тут смішного?

— Що ж тут смішного? Дурний! Це ж побут революції. Це ж прелість, Огре!

Потім вискочила з трамвая й крикнула:

— До побачення, Огре! До вечора! Буду і я на пародії... Хай живе Пушишкін — голова пролеткульту і його заступник — Мамочка! О-о, як стрінемо Новий рік!.. До побачення, Огре!

...Знову летіли, минали червоні вітрини. Знову!

...І знову була в цьому така химерна фантастика, що провалитись у безодню, захлинутись, умерти. Воістину в той день город жив невідомим загоризонтним життям.

І здавалось, що тротуаром бредуть натхненні менестрелі. Здавалось...

...І раптом — здалось:

— в шумі трамвая хтось розплющив сентиментальні очі й скрикнув нечутно — в розпуці, в божевільні — невідомо:

... — о мій прекрасний загоризонтний краю! Вірю! Вірю так глибоко, так незносно, як пахнуть на забутих кварталах степові бур'яни. Вірю!.. Бо бачу — і Дафніса, і Хлою, і молоде кохання, а далі Боккаччо «Ameto», а далі ідилія на обніжках духмяних степів. Отари золоторунних і зелена пісня, мов хміль, тиха, мов пух на скроню...

...І дрижить під мною земля, мов поло-нянка з диких озер! І пливе мій радісний біль у столітні далі, і мій біль, мов перша пастораль про золоторунну Хлою...

ПУПИШКІН І МАМОЧКА

(Цей фрагмент вставлено, мабуть,
для контрасту)

...Товариш Огре зиркнув у вікно.

— Хто це?

...Ну да, товариш Пупишкін. Він поспішає до Тайгайського мосту до товариша Огре в такій справі, у справі сьогоднішньої пародії на «Лілюлі».

... — І справді: хіба таки поганий товариш Пупишкін?

Безперечно, хороший! Живе він, значить, на такій-то вулиці, такий-то №

— Живе?

— Живе!

— Ну і Бог з ним!

Але хтось не вгамоняється.

Тоді це:

— Товариш Пупишкін, голова пролеткульту — не просто голова: і письменник. Оповідання його починаються фатально так: «Галя внесла самовар і розставила чашки. Петро допіру прийшов із заводу й приніс із собою декілька прокламацій etc». Пише товариш Пупишкін свої оповідання за чашкою чаю; говорить: «Я вам кажу понятним руским язиком. Як же так, що ви не розумієте?» І дійсно: як не розуміти? Навіть тульський акцент чути!

— Це який? Це той, що йде!

— Ну да, той, що йде: товариш Пупишкін. Він же ще не прийшов — не підійшов до Тайгайського мосту. Він розминувся з товаришем Огре.

...товариш Пупишкін має «чотирьох ребятынок» і широко стоїть на посту. Він дуже задоволений із балетної студії. Там такі еластичні дівчата (учаться), що «антік маре з шоколадом». Правда, хтось каже, що це міські мішаночки... — Ну, то вільному воля! Знаємо цих архінітиків! Все їм не так!

— А як же так?

— А так, значить, «вопче».

І от Сонгород. За Тайгайським мостом гудуть паровики.

...Товариш Пупишкін любить говорити, як він захищав Петроград: «Ми захищали Петроград...» А коли

приходити товариш Мамочка, заступник його, товариш Пупишкін питає:

— Так як по-твоєму: битіє не определяє сознание?

— Не!

— Дурак! Битіє завше определяє сознание. От тобі приклад і доказ: що таке битіє?

— Сознание!

— Дурак! А що таке сознание?

Товариш Мамочка хилиться на канапу:

— Душенька! Яке може бути сознание, коли сплошна безсознательність.

Тоді товариш Пупишкін розгортає книгу й рішуче парирує удар:

— От тобі й Бухарін сказав... нарешті й я тобі кажу!

— Не!

— Дурак... ти, мабуть, і сьогодні підпив?

Тоді Мамочка в обійми:

— А ти не дурак, а дура. Ти, голубок, так би мовити, під пресом авторитарності. А я от кажу: «Геть усяку авторитарність і да здраствует колективное творчество». Понімаєш? От де собака зарита: пролеткульт!

Мамочка, безперечно, тяпнув десь спиртозу: дух нехороший. Правда, і товариш Пупишкін трохи того...

— Ну-ну, не кричи. Лягай спати.

Мамочка:

— Я? Спати? Потомственный пролетарій? Ні за які коврижки! Будемо бодрствовать. До последней каплі крові... Понімаєш?

і т. д. і т. п., etc.

...Здається, товариш Пупишкін підходить до будинку?

— Ну да!

...Тайгайський міст залишився позаду. Знову в порожній вулиці біжить тротуаром похилений піс. Тихо вмирає блакить.

А з заходу насуваються сині тачанки.

...І знову на далеких пустирях тоскує трамвай.

Льоля пришила мереживо й слухала, як у сусідній кімнаті віолончель. Це французенка Фур'є.

Мадам Фур'є вранці ходила на ринок в охотний ряд, розкладала біля себе барахло, що залишилось після революції: вази, мереживо, всякі дрібниці, що їх ніхто не купував, а вона думала — куплять. Удень давала уроки, а ввечері грала на віолончелі. Її вважали за «іскопаємое», бо гроші за уроки вона віддавала за воду, за електрику, інше, і не тільки за себе, а майже за всіх квартирантів. Сама ж жила «бож'ім духом» і віолончелею, музикою, що сама творила.

Французенка — породиста жінка, і коли вона стоїть в охотнім ряду біля барахла, вона імponує своєю постаттю й своїм обличчям. До неї підходять і дивляться на неї. А барахло лежить, і його не купують.

Фур'є каже:

— Колега, товар хороший. Може, купите?

«Колега» усміхається й нахабно дивиться на її обличчя. Це більше випадкові завітальники ринку: з кокардами на капелюхах. Спекулянти на Фур'є вже не дивляться, і вона вже їм не каже:

— Колега, товар хороший.

Фур'є вся в зажурних піснях віолончелі. Вона всіх любить, всі для неї друзі: і нарком, і провокатор — це логіка її любові.

...А Льоля підвелась і зітхнула.

Тоді в кімнату входить горбун.

Він розкажує про одну комуністку, що має золотий перстень: колись одбирали в парткасу на голодних, а вона «забула» віддати й тепер хоче комусь продати.

— Як по-твоєму: треба говорити про це чи ні?

— Покинь дурниці! Нічого я не знаю.

— А я от знаю... — І горбун засміявся тихо й широко і дивився Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім сів і теж слухав мадам Фур'є: віолончелю.

...А музика така:

— на мільйонних шляхах, на закинутих дорогах брякнула, кинула шпагу зоря. Там же плентаються багрянні коні.

...І раптом шум: то за вікном проходять табуни, каравани на північ...

— Хеопс-Хуфу! Хеопс-Хуфу!..

Але віолончель бурю — тоді степовий вітер, і летять в чебрецеву далечинь дороги. Тоді кінь вдаряв на гони й скаженів...

І знову гриміла зоря на далеких шляхах... — Хеопс-Хуфу!..

— Льольо!

— Я.

— Ти слухаєш?

— Слухаю.

Француженка не втихала.

...І тоді ж, коли чуєш віолончель мадам Фур'є, хочеться сказати, що в житті не буває такого болю, коли проходять вітри тривожні.

І сідає поет, і хоче творити не безпорадний реквієм, а гімн весняному шумові. Він не хоче творити реквієм, бо редактор із золотими окулярами на носі скаже написати іншу поему. Тоді поет виходить на вулицю й думає про життя, що воно обов'язково прекрасне, і думає про тайфун, якого ніколи не бачив; і тоді золоті ріки течуть біля його серця. Поет каже:

— Савойя!

І думає, що савояри — убогі люди, що уходять з гір на чужину, на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазинова ріка, і протікає вона по віках невідомо відкіля і невідомо куди.

...Альоша сидить, задумався над героїчною п'єсою, а потяг кричить у степу:

— Гу-гу!.. — довго, спроволока.

І думає горбун тоді про мафію, і думає, що він ніколи не належав до таємної мафії — він тільки врізається клинком у нальоти плутократії, його біль у Сіденгемі життя.

...І знову зажурно сказав Альоша.

— Савойя!

МАДАМ ФУР'Є

...Льоля пішла й сказала:

— Драстуйте, мадам Фур'є!

— А, це ви, Льолю?... Харашо! Сідайте! Здрастуйте!.. Знаю, знаю: у вас Новий рік. Це радісно... А я сюди вже давно

приїхала й звикла по-старому. Але це нічого: Новий рік — це радісно... Я буду святкувати і ваші.

Льоля сказала:

— Ви хороша, мадам Фур'є, і я вас люблю за вашу щирість.

Мадам Фур'є збентежилась, заметушилась, а потім не знала, куди положити руки.

— Ви, Льольо, мене так схвилювали — і мені соромно, бо я забула про ласку.

Потім француженка заспокоїлась і грала Льолі якусь маленьку пісню з Бордо, здається, з департаменту Жиронди. Пісня була тепла й запашна, але й туманна, як винний город далекої Франції, як закинутий берег замріяної Гаронни.

Льоля думала, що йти на Садову, 30, рано: ще не зібралась студія, щоб готуватись — генерально — до постановки пародії на «Лілюлі». Льоля слухала пісню й згадувала гімназію й товариша Огре, коли він кінчав університета і коли вони стрілись на концерті Карузо на гальорці. Це перший раз. Огре сказав:

— Я люблю Карузо за теплоту в його голосі.

І Льоля тоді подумала, що він сказав:

— Я люблю тебе, моя кохана.

Потім він провів її до самої квартири, і вона цілу ніч не спала: боялась, щоб товариша Огре не зачепили хулігани.

...Мадам Фур'є два рази зіграла малесеньку пісню з Бордо і ще грала. Француженка прекрасно володіла віолончеллю, бо вона була колись у консерваторії.

...Проходив трамвай повз будинок — це було чути. Ще було чути: біля Тайгайського мосту гудки. Ще було чути: іде зимою весна.

...У мадам Фур'є була порожня кімната, і тільки стояла біла кровать, а над кроватью на стіні білий килим із білим лебедем, який хотів улетіти.

Француженці на лівій щоці родинка й три волосики на ній.

...Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції.

Коли віолончель стихла, Льоля сказала:

— Я слухаю віолончель і думаю, що все-таки моїй душі чогось бракує.

Мадам Фур'є сказала:

— Я, Льольо, не скінчила консерваторії — і я не передам тонких нюансів моєї симфонії.

Льольа сказала:

— Ах, мадам Фур'є, ви мене не зрозуміли. Ви так натхненно, так талановито передаєте маленьку пісню з Бордо!.. Я думаю, що ваша віолончель — жива істота, і в ній жодного дисонансу... А от у моїй душі не те.

Француженка обняла Льолью й сказала:

— Ви, Льольо, тендітна дівчинка, яка літає, як метелик. А щоб жити, треба... як це сказати? В Бордо так кажуть: *ordre de bataille*¹.

Льольа тихо дивилася на мадам Фур'є й мовчала. Тоді француженка говорила далі:

— Так. Бойовий порядок. *Ordre de bataille*. Інакше й ви, Льольо, будете «іскопаємое». Я знаю, це мене так... Але я вже інакше не можу. Вам треба інакше, по-новому. Інший дух. Більшовизм. А я, Льольо, труп.

Мадам Фур'є схилила голову на віолончель і задумалась. Льольа теж задумалась. А потім раптом француженка скинулася:

— Я, Льольо, дуже рада, що ви сьогодні стрічаєте Новий рік. І я буду стрічати Новий рік — гарно: все думаєш — «а чи не прийде щось інше...»

Ще шумів трамвай. Льольа подумала, що мадам Фур'є ніде стрічати Новий рік, і їй було шкода француженки, бо Льольа не могла покликати мадам Фур'є стрічати Новий рік у пролеткульти, що на Садовій, 30.

Льольа попрощалась і пішла в свою кімнату, бо вже час було їхати в город. Льольа згадала скриньку з дрібницями біля охотного ряду і на тумбочці підручники й французький роман, здається Гюго, і «Анна Кареніна» французькою мовою з порнографічним малюнком на обкладинці.

...Сидів некрасивий карлик Альоша, і Льольа йому сказала:

— Ти, Альошо, дійсно художник. Ти гарно придумав: саме так і кричить паровик, коли вилітає в степ.

¹ Бойовий порядок (фр.).

Товариш Огре був на тютюновій фабриці — по хроніку. Там його стріла жіночий організатор — товаришка Шмідт, яку він часто бачив у парткомі. Товаришка Шмідт схопила його за руку й потягла у фабричний клуб.

... — От подивіться, як ми будемо святкувати. От подивіться.

...Був зал, в залі — буфет, а в буфеті — конфети, яблука та інше. Ще в залі було багато дівчат-робітниць із фабрики, які вибігали в зал, підбігали до вікна, дивились у свічадо, і від них пахло дешевими духами. Потім дівчата товпились біля дверей і питали схвильовано:

— Ще?.. Та де ж вони, Господи...

Вони чекали оркестрантів.

Ще було: піраміди (стояли для краси) з рекламою — «Папіроси тов. Петровській» і з рекламою — «Осінні скрипки».

...Товаришка Шмідт схвильовано говорила:

— Ну, скажіть щиро: де це в світі?.. А може б, хто інший зробив?

Товариш Огре сказав:

— Ясно. Тільки — ми!

Товаришка Шмідт була безмежно рада і рожево-схвильована. Вона побігла до піраміди «тов. Петровській» і до дівчат, що нетерпляче чекали оркестрантів, і не знала, що їй ще зробити, бо все вже було зроблено.

...А коли товариш Огре зібрав хроніку, товаришка Шмідт спитала:

— Ну, а як у вашім районі? Ви, здається, в Замалайськім? Тоді товариш Огре почервонів і збентежено сказав:

— Я — безпартійний!

— ?.. Ви безпартійний?

...І побігла чорна кішка.

...Товаришка Шмідт холодно сказала:

— А я думала, ви в парткомі... Товариш Огре гадав, що він згорить, і думав несподівано про Тайгайський міст і — під ним паровики.

Товариш Огре сказав:

— До побачення!

Товаришка Шмідт сказала:

— До побачення!

Але це було так холодно, ніби зима, і непривітливо, ніби глибока осінь.

...В голові блукали уривки. «Ясно. Тільки — ми!»

...На Байкальській вулиці товариш Огре бачив великий прожектор, що освітлював усю вулицю й комольську новорічну процесію. Це, безперечно, було грандіозне видовисько. Пливло голубе небо, з ріки пахло баговинням, ніби й справді баговиння було зимою. За ріку в темряву відходила міська жура.

...А комольці сурмили в сурми, дзвонили в дзвоники й освіщали вулицю сотнями чарівних смолоскипів. За комольцями гуділи натовпи.

...На розі товариш Огре побачив заступника Пупишкіна — товариша Мамочку. Мамочка біг у трактир до вірмена.

...Сотні ватажків світової революції дивились із будівель із наказу виконкому... Але знову була розпроклята тоска.

...— Гражданин, будь ласка, пропустіть!

...— Полюбуйтеся, громадянин, на кошунство... Сссволочі!

...— Ішла бабка напроти комольців, напроти попів-комольців, і побачила кадила в комольців... Скрикнула! і — впала!

За бабкою карета допомоги не приїхала, і бабку підвели громадяни.

...З південних кварталів міста пішов теплий вітер; тоді комольці смолоскипи пускали вогняні язика на тротуар. Біля собору, що напроти виконкому, комольці справляли комольське свято Нового року.

— Гражданин, подивіться, яке кошунство!..

...А висока каланча собору мовчки відходила в синю безодню неба. Ще пролетів вітер із південних кварталів міста...

...Новий рік. Щастя.

Думаю: чи не прийде щось інше? — Товариш Огре почув у чоботях воду, бо чоботи були діряві — і туди набралась вода... А під Новий рік і Водохрещу старого стилю, не «в стилі» уєсесер, гадають про майбутнє на воді з воском і як Світлана.

Товариш Огре згадав (бачив у друкарні), що на Різдво комольці мають колядки й щедрівки, але не ці:

— Щедрик-ведрик, дай вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски...

...Ні!.. Не ці... — ...А життя йде рік за роком, і кожного року — стрічаємо Новий рік: «чи не прийде щось інше?..»

...Товаришка Шмідт сказала: «Ви безпартійний?» — і стало холодно, як зима, і непривітно, мов осінь.

...А збоку хтось регоче й розказує про «артемівців»; про дім пролетарського студентства, про жінвідділ, про каесему. Тоді блакитнить весна дзвональними дзвониками й похмуро костилить баба-яга костяна нога — сива зима із шкульгальною лицею в зимальну північ.

...— О...О...О, новельний Фальстафе! Як Мануель Сведенборг, віриш у своє призначення пророка!..

...І тоді дзвональна звена веснальної дзвими блакитнить на душальній душі поета. І припустім, він питає:

— Марусино, скільки років до наших великодніх дзвонів? Тоді Маруся скаже:

— Я — радість. Я — тема твого життя. Летять журавлі по далеких полинних дорогах. Кричать одуди в гаях: «Уту-тут! уту-тут!» І ти знаєш, як буває біля річки, коли ловимо коропів, коли в прозорі воду падає небо!.. О, дзвональна звена веснальної дзвими!..

...— А коли комольська процесія зникла за собором, прожектор погас. Тільки сине небо пливло в тротуари Байкальської вулиці:

Браво! Браво! Браво!

Гучні оплески стріли Льолю, коли вона вийшла після постановки пародії на «Лілюлі». Льоля горіла, Льолі згоріли вуха; потім зробила реверанс і побігла за лаштунки.

Вже все. Більше нічого не буде. Там, на Садовій, 30, у пролеткульті.

Тоді із зала вийшла публіка. Була публіка і публіка.

Одна публіка розходилась, друга публіка залишилась стрічати Новий рік.

...Героїня вечора — Льоля.

Але герой вечора — бувший і т. д. — товариш Пупишкін. У фойє його качали на руках за труди по організації пролеткульту й пролеткультівських ідей. І за постановку — теж — пародії на «Лілюлі», п'єси Ромена Роллана: качали.

Товаришеві Пупишкіну хотіли зробити приємність і піднести від публіки сюрприз. Пішли за сюрпризом.

...Але в цей момент хтось уже підніс несподіваний сюрприз (це, безперечно, було нетактовно), статуетку з Дон-Кіхота.

Товариш Пупишкін трохи збентежився, але раптом кинувся на підносителя. І, обійнявши його, три рази — по руському звичаю — поцілував.

Тоді публіка (машиністка пролеткульту і писар пролеткульту) вийшли з сусідньої кімнати й піднесли вже справжній сюрприз Пупишкіну. Саме —

ТУЛЬСЬКИЙ ПУЗАТИЙ САМОВАР

Товариш Пупишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами й поцілував по три рази — по руському звичаю — публіку, що підносила йому самовар: машиністку пролеткульту й писаря пролеткульту. Потім публіка ще щиро вітала товариша Пупишкіна й качала його на руках.

...А потім одна публіка зовсім розійшлась, а друга публіка зовсім залишилась.

...В театральній студії дзвеніли тарілки.

...Новий рік. Щастя. На вулиці було ясно, бо людське щастя й найсправжніше це: бачити глибоке небо, чути весняні подихи, бачити зиму, літо, осінь, вересень... Це найсправжніше щастя, і не треба для цього гадати на воді, з воском і як Світлана.

...В пролеткульті був некрасивий карлик Альоша — з Льолею приїхав. Прийшов уже й товариш Огре.

Але знову дивився горбун Голгофою, коли вели легендарного Христа на Голгофу. Потім раптом із тоскою і спорзно дивився на красивих дівчат.

...Летіла Маруся з товаришем Мамочкою й підморгувала товаришеві Огре. За стіл не сідали до пів на дванадцяту й нікали з кімнати в кімнату.

Бігав пролеткультівський поет і всім декламував:

— «О, красний, прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет! Вперьод, вперьод! Время не ждьот. Так, і вздыхая, і вздыхая, на панелі ізмизганих улці струїтся Первое мая».

Пролеткультівський поет ніяких авторитетів теж не визнавав, — як і Мамочка. Він був, так би мовити, зовні всякої

«авторитарності». Маруся каже: «Раніш досить порядні вірші писав. А тепер лаври імажинізму не дають покою... Пороть треба».

І ще Маруся каже: «Буває, люди течуть біля серця... Правда?» — і від неї так пахне сонцем, наче вона перепливла сонце, коли ярами проходив туман, а луки співали на «достойно» в юне небо... а хлоп'ята розкладали вогнище й пасли коней. Коні підводять голови, прядуть вухами й тривожно дивляться в ніч.

...Некрасивий карлик спорзно дивився на красивих дівчат, але дівчата не звертали на нього уваги.

Тоді підійшла до Альоші дівчинка, і некрасивий карлик погладив її по голівці.

Віддалік сиділа (теж) некрасива жінка. Від тієї жінки й пішла дівчинка. То була її мама... І мама сказала дівчинці:

— Настенько! Коли тебе будуть питати про маму, так ти не кажи, що я твоя мама, а скажи, що я твоя сестра.

Некрасива жінка, мабуть, хотіла кохати й тому не хотіла, щоб знали, що в неї єсть уже така велика дівчинка.

...Некрасивий карлик іще раз погладив по голівці дівчинку, по її м'яких, як пух, волоссях. Він спитав, показуючи на некрасиву жінку:

— Дівчинко! Ото твоя мама?

Тоді дівчинка сказала:

— Я сестра мамина, у мене мами нема!

...Прийшов товариш Огре з Льолею й з товаришем Пупишкіним. Дзвеніли тарілки. В одній кімнаті співали «малоросійських» пісень — трохи зажурних, не таких, як під Новий рік.

...А Новий рік — щастя. — У Льолі згоріли вуха, Льоля горіла й досі. Товариш Огре розгублено відповідав на запитання:

...Товаришка Шмідт сказала:

«Ви безпартійний?»

...О, красний, прекрасний цвет! Рабочій, рабства больше нет!..

А в фойє й досі говорили про те, як товаришеві Пупишкіну піднесли самовар — сюрприз од публіки, і досі кричав Мамочка.

...Нарешті покликали за стіл. Дзвеніли тарілки. Було пиво. В сусідній кімнаті була й «миколаївська». «Миколаївську» пили ті, кого викликав — по секрету — пролеткультівський поет. Були тости.

...Маруся верещала:

— Слухайте про начотчиків. Скоро почнеться політпро-
вірка. Наша публіка майже збожеволіла: зудить-зудить, як
приготовішка. Скоро на Сабурову дачу пачками... Словом —
Гопсаса!

Але Марусі ніхто не слухав, і вона втекла з вечора.

...Товариш Огре захмелів.

Захмелів і горбун. Тоді сказав товариш
Огре товаришеві Пупишкіну: — Так, я
п'яний. Але що в п'яного на язиці, те
в тверезого на думці...

Знаєте?.. І скажу правду: боляче! Бо ні сюди ні туди: біла
ворона.

Товариш Пупишкін сказав:

— Совершенно правильно: ні сюди Мики-
та ні туди Микита... Це участь інтелігенції... Ну, а як і мені
правду сказати, то і я трохи інтелігент. Правда, не той, так
би мовити...

...А пролеткультівський поет знову кричав
над Льоліним вухом:

— Вперьод! Вперьод! Время не ждѣт!

Льоля думала про постановку пародії на «Лілюлі», потім
подивилась на товариша Огре й задумалась.

...Дванадцята година.

Новий рік. Щастя. Новий рік по новому стилю, «в стилі»
уесесер.

...Товариш Огре говорив:

— Так, я трохи п'яний і скажу: сіра осінь на моїй душі...
А два з половиною роки я був членом капебеу, і на всіх фрон-
тах... а тепер боляче: знаєте — біла ворона...

Товариш Пупишкін говорив:

— Совершенно правильно! Це закон матеріалістичної
діалектики. Битіє определяет сознание. Іде на зміну проле-
таріат.

Потім товариш Пупишкін підійшов до самовара, до свого
сюрпризу, і сказав:

— Хороший самовар. Справжній тульський... Так що молодці, хлопці!

...Некрасивий карлик Альоша раптом зірвався й пішов у куток. Теплий хміль із голови перейшов йому в нутро, і відчував горбун, що наростає в грудях, накипає щось, і дивився на красивих дівчат уже злісно й спорзно. Але раптом усе туманилось — тоді виростали перед очима дикі поля й розстріляний горизонт, — і от загорівся захід. Вечір. Перепелиний бій, і так незносно пахне трава.

...— Чого ви замислились?

До Альоші підійшла некрасива жінка, яка залишила свою дівчинку в сусідній кімнаті. Некрасива жінка, граючи очима, сіла біля горбуна.

...— Сіла?

— Сіла!

...Тоді некрасивий карлик спитав злісно й яро:

— Чого я задумався?

І плюнув в обличчя некрасивої жінки. Цього ніхто не бачив, і некрасива жінка мовчки відійшла, понизивши голову: покірно, як на Голгофу.

...Ішла друга година. Дехто пішов уже в сусідню кімнату й там заснув. Але більшість сиділа за столом.

Льоля ще випила трохи, й була вже весела, і говорила про постановку пародії на «Ліліюлі». Товариш Огре мовчки слухав товариша Пупишкіна.

...Тоді підійшов до столу Альоша й сів біля Льолі. Дехто дивився у вікно, де мріяло небо...

ФІНАЛ

...Некрасивий карлик сказав голосно — і всі стихли:

— От що: хочу новину сказати... Знаєте, як гудить паровик, коли вилітає в далекий степ?..

Ви думаєте так: гу-у-у?..

Льоля сказала:

— Ну, да... Він чудово придумав. Скажи, Альошо!..

Всі причаїлись, слухали.

...Тоді некрасивий карлик голосно й схвильовано сказав:

— Коли паровик вилітає в далекий степ, коли він пролетить зелений семафор, тоді він назад кричить так: в п... — -у-у!

Альоша так чітко протягнув на «у» площадне слово, що майже всі підскачили.

Льоля фуркнула.

Всі фуркнули.

Товариш Пупишкін закричав:

— Скоріш ведіть його... він п'яний!..

Товариш Огре підвівся:

— Альошо, ходім додому...

Льоля збентежено підбрала волосся й здивовано дивилася на Альошу.

...Некрасивий карлик мовчав.

ЕПІЛОГ

До Тайгайського мосту йти далеко. Льолю так знервував Альошин вчинок, що вона не могла йти з ним поруч. І Льоля побігла вперед.

В центрі міста о другій годині зимою в п'ятім році нової ери, під Новий рік по новому стилю, «в стилі» уєсєсер — шумували вулиці...

...І думалось, що савояри — убогі люди, які уходять із гір на чужину на заробітки, щоб не вмерти в горах, бо життя —

безмежна кармазинова ріка і протікає вона по віках невідомо відкіля й невідомо куди.

...Далі шум стихав.

І нарешті зовсім стих, коли наблизились до робітничого поселку.

З півдня на город навідав туман.

...Товариш Огре й горбун ішли поруч. Альоша іронічно подивився у вогку заквартирну даль і зітхнув. Потім спитав:

— Ізмайле, ти на мене сердишся?

Товариш Огре сказав:

— Ні.

— А коли ні, то скажу тобі: нудно мені, Ізмайле, і скоро я умру.

Товариш Огре зиркнув на некрасивого карлика і не бачив: жартує він? І в сірих потоках мряки, що йшла на город, знову пізнавав Голгофу, коли вели легендарного Христа на Голгофу.

І спитав — трохи патетично — товариш Огре:

— Скажи, Альошо: ти не знаєш, в чому полягає краса й радість земної муки?

— Не знаю.

— А я гадав, що ти знаєш, бо ти, Альошо, художник.

...Підходили до Тайгайського мосту.

Вночі під Тайгайським мостом стихають паровики, тільки біля депо чути задумане шипіння.

...Над Тайгайським мостом — далекі — зоряні верхів'я, і їх прикрив туман.

...Ішов Новий рік.

Почався не зовсім весело, і, коли гадати на воді, з воском і як Світлана, — не весело на цілі довгі — короткі місяці.

...Крізь мряку, туди в степ, маячів зелений огонь семафора.

...Льоля пройшла вже Тайгайський міст і стукала в двері.

Раптом із станції вилетів потяг.

...А коли увійшли в кімнату, чули, як далеко в степу кричав паровик:

— Гу-у!..

...Сказав товариш Огре:

— Альошо, у мене болить голова. Будь ласка, подай графин.

Сказала Льоля:

— Води в графині нема. Хай набере з крана.

Горбун підійшов до столика, де лежали героїчні п'єси, і взяв склянку. Потім некрасивий карлик Альоша подумав, що завтра йому треба йти в райком.

...А за стіною мадам Фур'є, очевидно, взяла віолончель.

І знову чути було зажурну пісню з Бордо — з далекого города загоризонтної Франції.

Мадам Фур'є, мабуть, стрічала Новий рік.

САНАТОРІЙНА ЗОНА

Сергію Пилипенкові

Із щоденника хворої: «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...» — Але я, власне, не про це. Я знаю, що наша санаторійна зона могла б бути прекрасним матеріалом для повісті. Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохатиш, мов Махно, мов вся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром), Майю — це теж псевдонім, сестру Катрю і Хлоню. Я нічого не сказала про метранпажа Карно, але він не тільки для анарха, — і для мене являється якоюсь серединою між живою істотою і фантомом. Взагалі можна погодитись, що повість про санаторійну зону мала б основний недостаток: схематизм... — Але треба завше мати на увазі: санаторійна зона — не театр маріонеток — це є розклад певної групи суспільства, за який (розклад) і за яку (групу) я не беру відповідальності.

.....

Після мертвої лежанки в санаторій приходить якесь непорозуміння: жінчина з благородного інституту, як вона каже, любила колись кадрили, і басить: «Пулжалуста! Пулжалуста! Свежії яечки! Спеціально для здоров'я». А втім, у неї папіроси спеціально для здоров'я. Всього ж краму має на червінець. І лежить він у кошику. «Так що, шановна пані, — підходить до неї якийсь хворий: — ви мені вчора дали тухлі яйця». Жінчина з благородного інституту здивовано дивиться: «Хм!.. Йому ж всередину не залезіш!» — Хлоні така відповідь завше подобається. Він купує одну крашанку і прохає миршавого

дідка подержати її, поки він вийме з кишені гроші... — І так проходять дні. Основною темою санаторійного будня буває так звана пуговка. Крутити пуговку — це крутити кохання в диких малинниках. Крутять пуговку, можна сказати, всі. Принаймні майже всі. «Ваш чоловік ревнивий?» — питає хтось когось. «Ну да!.. А що?» — «Та так!» — «Що так?» — хвилюється друга. «Та думаю сказати, що ви з (ім'ярек) крутите пуговку», — каже спокійно перша. «Я? Кручу пуговку? Чи ви не збожеволіли?» — «Ні!» — «І це серйозно?» — «Так!» Тоді друга раптом міняє тон: «Голубонько! Ну що ви робите? Він же у мене зовсім «іздьоргана» людина. Це ж його остаточно уб'є. Ну, голубонько (обіймає), невже мені так і не можна ходити з мужчинами?» — «А де ви ходили? Кажіть!.. Ну?» — «Ну... ладно... ну... ходила... ну... в ліс... ну... що ж тут такого?» — «Звичайно, нічого! — знову спокійно каже перша. — Я вашому чоловікові це тільки й скажу, що ви ходили з (ім'ярек) у ліс». — «Що ви кажете? — і на обличчі другої жак. — Та ви ж його цим уб'єте!» — «Ну, ладно! — сміється перша. — Я не скажу. Але — умова: не підходьте до (ім'ярек) після цієї лежанки... Добре?» — «Будь ласка! на чорта він мені здався?» — і друга пильнує зробити найширше обличчя. Перша, усміхаючись, відходить. Тоді друга підбирає волосся і шипить крізь зуби: «Ну й нахалка! Шкода, що в тебе нема чоловіка!» ...Але перша вже з (ім'ярек). — Але річ не в цьому. Зацікавлення метранпажем доходить все-таки свого апогею. Вранці, наприклад, бачили, що до нього приходив хтось із города. Оповідають, що Карно після першої лежанки стояв у густій яблуневій зарослі. Оповідають, що до нього підійшла — наче з землі вироста — фігура, очевидно, другий метранпаж. Поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з півгодини. Потім фігура зникла в бур'янах. «Наш метранпаж, — сміявся хтось, — пахне «нат-пінкертоном». — «Да! Мабуть, каналья!» — кидав другий. А втім, не всі ж і цікавляться Карно. Дехто просто гадає, що комусь, мовляв, хочеться зробити з нього надзвичайну людину. І тільки. Це ж бо розвага. Але в цих, між іншим, є ще інтереси. Принаймні саме тут і було чути, як один із хворих, розмахнувшись картою, кричав: «Віст!» — «Дозвольте! — зупиняв його другий. — Це ж нечесно. Я так не граю в преферанс. Я так не можу грати вісім:

ви заглядаєте в карти». — «Це ж коли?» — «А зараз!» — «І ви це смієте мені говорити?» — «А що ж... неправда?» — «Тоді ви — нахал!» — «Я — як?» Розгорявся скандал. Але підлітали і мирили. Це ті мирили, що вчора скандалили за «бб». Розводили і питали: «Ну тепер гніву нема?» — «Нема!» — «А у вас нема?» — «Нема!» — «Тоді подайте руки!» — Але рук не подавали. — «Я не подаю принципово: негігієнічно!» — Тоді говорили, що гігієна спеціально для Німеччини, а нам на неї плювати! — «В данім разі плюють сіверяне, тільки не ми». — Тоді вияснялося, що «ми» орієнтуємось на закордон, бо там (sic!) Вишиваний... А потім знову йшли балачки про те, інше. А потім відходив сірий санаторійний будень.

«... і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок».

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутка метнувся молодий голос і — пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальніми осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-айо! — гукали безгранні простори.

На зоні конав присмерковий час. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура. — Стояло глибоке літо. — Над верандою жевріла голубоока саєта¹ вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледве чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по дорожці — суворий, в білому халаті, пенсне в землю. Він перевіряв останню лежанку. — На другому краю санаторійної зони суєтилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

¹ Саєта — сорт вишуканого тонкого сукна або високоякісний шовк.

— Ах, Боже мій! І сьогодні шоста палата? Де ж Майя?.. Де ж, нарешті, анарх?.. А-ах, Боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику і виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї і раптом кинула, повертаючись до койок з хворими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це ж неможливо! Який же це режим? — і пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і — в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилась ріка і понесла озов на низини, на плеса, замираючи. — І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десяти міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею — своєю звичайною млявою ходою — величезний, волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидалились фразами. Скоро заговорила і Унікум: вона ніколи в таких випадках не змовчувала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній говориться про Савонаролу, про флорентійців, про аскетизм, жах, ридання і т. д., і все це — недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно, тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте незабаром і сама Унікум змовкла: мабуть, і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмедя. Сказала — і все!

Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе...Хе... Тавонарола!

Цим би, очевидно, і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли б не Хлоня.

— А що то значить «тавонарола»? — спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тантіменталізм — от що! — кинув дідок і захіхікав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, бо він вважав, що наша епоха — доба сентименталізму, і тому він не

допустити, щоб хто-небудь глузував з цієї доби. Проте такі нелогічні висновки з'ясовувались просто. Хлоня писав по закутках патетичні новели, які потай і читав анархові. Взагалі Хлоню вважали «оригінальним пацанком»: то він метушився по зоні і щось викрикував, то бачили його з похиленою головою в якійсь надзвичайній меланхолії. Жив він тут декілька місяців і за цей час чотири рази бігав до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично:

— Ну да! Ну да! Сентименталізм!.. Але ти розумієш, що це? Чуєш, чортова тютя?

Всі обурились. Це ж неможливо! Який-небудь молоко-сос — і так поводитьсь з дорослими. Сестра мусить обов'язково доложити ординатору. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він всерйоз приймає цю кличку? І що тут особливого? Невже Савонарола — таке погане ім'я?.. Нарешті, чого ж анарх мовчить?.. От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бо ж і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо, він просто рисується... А коли він істерик — треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хворих. І коли на койках стихло — вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?.. Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Вся ця історія давно йому обридла, і він не буде втручатися в неї. Анарх простягнув своє величезне тіло, і здавалося, що от-от тріснуть тендітні ніжки його койки і вона зі стогоном завалиться під цією грузною машиною.

А втім, таке припущення міг би зробити тільки той, хто не мав випадку зустрітися з анарховими очима. Була в цих очах і наївна простота, і романтична мрійливість.

Анарх уважно дивився на чисте прозоре небо, — там стояли пір'їнні памеги¹. Він в цю хвилину просто химерив. Анарх бачив, як в небі росла хрустальна фортеця з неможливо синім

¹ Хмари (валинська говірка).

фасадом. Він спостерігав, як по безкрайому горovому океану, починаючи свою повітряну путь від експериментальної ферми, пливли білі барашки на своїх білорунних човнах. Він майже нічого не бачив — не чув, крім синіх верховіть. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішкові якась неприємна нотка), — анарх почував би себе добре. Принаймні зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно, можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Але ж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Анарх має на це докази.

Нарешті, всі ці ідіотські історії з Савонаролою, безперечно, не обходяться без Майї. Це ж вона ставить таке становище, котре дає ґрунт для балаканини з безпардонними натяками. Це ж вона назвала його Савонаролою.

Цікаво, що із трьох осіб, з якими зійшовся анарх на санаторійній зоні, саме — Хлоні, сестри Катрі і Майї, до останньої його найбільше тягнуло. Спершу анарх думав, що це з'ясовується її фізичними якостями (Майя безперечно була красивою жінкою), що це з'ясовується їхньою фізичною зв'язкою, але потім переконався: це не те. Іноді вона так тонко і безжалісно глузувала з нього, що анарх після цього майже з огидою згадував її довгі темні вії, під якими шулились нехороші вороні очі. Його навіть в такі хвилини не приваблювало її западне тіло, яке вона завжди безсоромно демонструвала під надто прозорим капотом.

Але — між іншим — якісь незрозумілі ланцюжки завжди його скріпляли з нею, і — цікаво — часто, побрівши у нікуди, анарх раптом натикався на Майю, наче саме тут він і призначив їй побачення. Проте й Майя ніколи не дивувалась з такої зустрічі: чи то й вона вважала її за звичайне явище, чи то просто не звертала на це уваги.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хворих. Власне, ніхто й нікого і не хотів ображати (виправдувався дехто) і зроблено невеличкий тарарам лишень для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм знову стояла сторожка тиша. Проходила остання лежанка. Розкидані по садку койки вже не переки-

далися голосними фразами. Чекали вечері, щоб після неї попрямувати у білі суворі палати.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північній краю будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулась до анарха й сказала:

— Ну... як діла?

— Не знаю! — неохоче кинув анарх.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладдила його волохату голову своєю вихолоною рукою:

— Ах ти, моя волохатко!

— Майо!.. Не треба! — тихо сказав анарх і взяв її не в міру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялась тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд, і обидва перевела до тонкої сорочки на свої туті грудні яблука.

— Не тре-ба? — протягнула Майя і, зиркнувши на веранду, раптово скинулась: — Савонаролочко! Він і досі тут?

І Майя легким рухом одкинула своє тіло до будинку.

Ну да! Біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відсіля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як дехто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпуск, та він не має можливості подихати чистим повітрям. До того ж: через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і — між нами кажучи (на це «між нами кажучи» метранпаж зробив декілька наголосів) — не тими, кому слід забирати, — він революційним шляхом хоче виправити деякі дрібненькі хиби «нашого» апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечері. Метранпаж чекав.

Майя зиркнула крізь вечорові сутінки на анарха й сказала:

— Коли хочеш — це мені подобається, бо це справжня упертість.

— Упертість — то так, але подивіться на анарха, — говорила на дальній койці Унікум. — Це ж цілі океани, цілі

таємниці анархістської мудрості. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Падало сонце. Нечутно гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич... — Тоді повз койки пройшла сестра Катря і зітхнула.

Анарх раптом згадав тихий негартний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от? — суворо, міняючи тон, спитала Майя. — Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає анарх, і вона цинічно заявляє, що її не тільки радує, але й нервує метранпажева впертість. Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но й корисні своєю товстозадою під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили) або гнилі вишні: на фунт півфунта хвостиків, і плює на все і вся.

— Але це ж ти про дружину? — похмуро вставив анарх.

— Знаємо! — грубо кинула Майя. — Знаємо, що таке вплив оточення!

Анарх не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це «от». Він знав: спогляди про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрої декілька днів. — І, власне, навіщо це робити? Коли він незадоволений санаторійною публікою і вважає, що їй не місце тут, коли він так вже симпатизує опозиції, то — по-перше: чому анарх тут живе? По-друге — і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустім. Хіба анарх не порівнює себе з санаторійною публікою?

— Не! Зрозумійте, — доказувала десь Унікум. — При чому тут ми?

— Е, на злодію шапка горить, — викрикував хтось. — Плебеї все розуміють. Пора б на викинь-штейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина! — і Унікум удавано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро. — Анарх подивився на клумбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилась зона. — Кожне, навіть нікчемне явище зустрічали тут з хвилюванням, зі сваркою. — Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка і запитала:

— Ви не бачили, який він?.. Дуже старий?..

— Так що метранпажі не котячої породи! — вульгарно одрубали плебеї. — «Пуговки не вкрутиш!»

— Галдіть! — і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

І тоді ж рішили, що перший метранпажів вчинок був досить оригінальний. Ця нова особа безперечно буде розвагою на протязі кількох сірих санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо. Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям! — прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хворі підводились і йшли до веранди.

II

На другий день узнали: метранпаж — з центру, прізвище — Карно. Вже говорили про те, що Карно — вертлявий, поганенький, мов миша без хвоста. Проте пройшов третій день, нарешті — тиждень, а метранпажеве минуле було все таке ж коротке і туманне. Це всіх страшенно заінтригувало, а тому й часто можна було чути, як десь з-під дуба доносились таємничі розмови про Карно. То зібралось декілька койок.

Метранпаж, очевидно, зацікавив своїм зовнішнім виглядом. Це була втілена демонстрація. Не дивлячись на його низенький зріст, — ніхто б не міг щиро сказати, що це — миша без хвоста. Карно в розмові нібито ріс і становився вищим за всіх. Цікаво, що він і дивився завше так, нібито говорив з людиною, на дві голови нижчою за себе: якось зверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так зо всіма, навіть з тими, кому він був по плече. І коли потім йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався і доти тягнувся навшпиньки, поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, «внутрішні» позиції. — Але дивився він завжди по-мишачому: хутко і гостро. Навіть і обличчя

Йому було якесь гостреньке, і балачки його були гостренькі. Проте — як це не дивно — балачки його нічого собою не уявляли: це були звичайні фрази, якими перекидались санаторійці, і з тією тільки різницею, що фрази ці сполучались через якийсь своєрідний синтаксис, характерний для всякого сарказму. Коли Карно можна було назвати втіленою демонстрацією, то з таким же поспіхом до нього підходив і втілений сарказм. Останній, власне, і заінтриговував більш за все санаторійців.

Тільки анарх та Майя вели себе звичайно. Принаймні ніхто не помічав, щоб їх цікавила метранпажева постать. Як і раніш, вони зникали в дикому малиннику і надавали тим багато клопоту черговим сестрам. Крізь дикий малинник вони продирались на гору, що була командною висотою в цьому районі, і відтіля оглядали безмежні перспективи: перспективи відходили на північ і захід.

Це було вже тоді, коли глибоке літо шукало своїх кінців, коли зрідка навіть пахло прозорою осінню.

Але так можна збожеволіти (знову писала хвора): перша глава нібито і вдалася, а з другої нічого не виходить. Я ніяк не зв'яжу анарха з Майєю. І образливо те, що Майя являється не такою вже значною фігурою в моїй повісті. І потрібна вона мені тільки для того, щоб... (власне, поки що я й сама нічого не знаю). — Але не можна ж замість другої глави залишити порожнє місце!.. Ні, я остаточно збожеволю, коли не подам першої невдалої варіації другої глави. Ви її можете не читати... «... і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої береги...»

Командна висота стояла над рікою. Далі летіли степи. Ріка летіла за степами: її смарагова стьожка, не води. За санаторієм скрадались слобідки, посьолки, а ще далі околиця, перші міські квартали і нарешті город. Анарх дивився на північ і бачив: там, біля города, на дальніх перевалах, степи дико озирались, і бігли, і зникали в туманній безвісті загір'я. У санаторій стікались зі всіх кінців духмяного краю. Тут були партійні, безпартійні, анархи, слюсарі, токарі, метранпажі і були, як казала Майя: радбури, комбури,

комфутури, пролетури, в «останній стадії» і від манікюрш: так, взагалі. Майя оглядала з командної висоти санаторійну зону і жбурляла:

«Тут звалено союзний вінегрет». Потім вона говорила, що коли б її спитали: «хто це там живе?» — вона б і справді не найшла відповіді. «Хто ж? Звичайно, люди!» — дражливо подавав анарх. «Мій глупенький Савонаролочко! — усміхалась Майя, нарочито приймаючи за чисту монету його слова. — Тобі, до твоєї навчальної відповіді, недостає: лорнета, що в нього ти дивився б з безоднею мудрості на цих людей, і театральнo-солоденької замашки... Савонаролочко! Йй-богу, ти доісторичний екземпляр!» Анарх мовчав. «Ну чого ж ти мовчиш? — казала кокетуючи Майя. — Подивись на мої «глазьони»... Правда ж, вони блистять на сонці, як чорні виноградинки? Ну, признайся!.. Правда ж, я — еластична гадючка, що гладить твоє серце мініатюрним замшевим язичком? Ну?.. — і знову Майя негарно усміхалась: — Ні, то неправда! То просто цитата з авантюрного роману а la Тарзан. То... просто... гра фантазії, викликаної половим зворушенням... — Потім вона шелестіла своїми довгими віями, шулила очі і тараторила щось про свою тендітну фігурку, що до неї анарх являється різким контрастом, про волохату махновську вольницю, яка мчить по степах диким кошмаром, і питала: — Правда?» — «Правда!» — кидав анарх, щоб одв'язатись. І тоді ж думав, що з кожним днем tête-à-tête¹ з Майєю становиться неможливіш. — «Ну, чого ж ти надувся?» — питала вона. — Потім знову грала своїм негарним смішком і казала, що перед нею стоїть грізний образ великого реформатора Савонароли, і йй не то страшно, не то — не страшно. — Тут кокетування переходило свої межі і було вже просто глумом. Анарх знав, що збоку він тільки комічний, але не перекосити обличчя він не міг, бо і справді в цей момент йому було приємно: Майя виводила його з рівноваги. — Остаточнo пориваючи з минулим, анарх добре знав, які сюрпризи чекають його. Але він ніколи не припускав, щоб вони так впливали на нього. Власне, в такі хвилини не гнів на Майю тривожив анарха, а підозрілість. І ця підозрілість росла й набирала неабиякої сили. — Перелом був, власне, недавно, в кінці квітня. Після довгих вагань, після

¹ Один на один (фр.).

важких безсонних ночей прийшов гарний настрій і пропала нарешті нудьга, яка не давала йому покою. На протязі мало не тижня він був у стані якоїсь молодечої безшабашності, бо була незломна певність, що це і є те, чого він так довго чекав. Правда, і раніш були такі моменти, коли до нього приходила бадьорість; правда, незломна певність — взагалі проблематичне явище. Але на цей раз він повірив собі. Анарх подумав, що криза світогляду (вона виникла під впливом об'єктивних обставин) пройшла, і він тепер знову візьметься, перецінивши цінності, за творчу працю. Саме тоді анарх і використав знайомство, щоб потрапити на санаторійну зону. Це для нього був перший подвиг: він доброхотно приймав послугу тих, з ким до цього часу вів запеклу боротьбу. Він (так анарх іронічно думав про себе) спалив чорний прапор і відважно розгортав багряний. — Тепер він бачив, що, спаливши чорний, він багряного, можливо, не розгорне. Він бачив, нарешті, що перелом був фікцією. — І тепер, коли Майя так грубо підлітала до його душевного надлому, анарх спішив од неї відійти. — Далеко маячив яблуневий глуш. Навкрути розтаборився дикий малинник і стояло чітке безгоміння. Майя не звертала уваги на анарха і рвала якісь трави. Анарх сідав на пеньок і дивився на горизонт. Іноді з-за ріки хтось знову кричав: — «Аго-о-ов!» — «Хто це? Хто-о-о це?» — підхоплювала Майя. — Але ріка й тоді мовчала. Повільно несла свої темно-алмазні води вдалеч, між чорних берегів. Потай рвала зелену лямівку з круч, невідомо крутила у верцадлі глибин і виносила її за осоками, за комишами, на пасторальні гони духмяного вечора... — Стояла сутінь. Плавко линули сплески під шатро легкокрилих верб. Іноді спотикався млявий вітер і враз падав. Пахло резедою з клумби, відтіля, з дальньої веранди. — Тоді з-за ріки гулом темної міді крокували дзвіниці. Анарх знову сідав на пеньок і думав про осінь: напливе осінь — прозорі простори, стиглі яблука, таємні мислі, далекі спогади. І коли в цю хвилину з конторського плацу доносилися звуки «катеринки», її середньовічних мотивів — перед анархом стояла якась фільма з дитячих літ, на якій він бачив королівського блазня. І тоді ж перед ним виростав цирк. За цирком холодний дощ: мжичить. На арені клоун зі своєю буфонадою, а за лаштунками умирає клоунів син.

— Провінціальна трагедія! — гірко усміхався анарх. — Але як він не глузував із себе, як не соромив себе, — від таких дум він не міг утекти. Цирк, як примара, розпливався і пропадав. А замість цирку виростали шеренги інвалідів якоїсь невідомої інсуреції і проходили повз нього. — Нарешті даль стихала. «Катеринка» пропадала в яблуневій оазі. Анарх підводився і йшов на широку дорогу, де буйно розляглися хліба. Тоді підходила до нього Майя і ще раз сміялась своїм тихим негарним смішком. «Савонаролочко! — казала вона. — Ну, який з тебе анарх?» — «Майо!» — зупинив її той. «Ну, не буду! Не буду більш!» — говорила вона. З появою на санаторійній зоні Карно, — розмови такі не припинялись, але несподівано набрали більш загострених форм. «Як тобі подобається «наш»? — питала Майя. «Хто це?» — підводив очі анарх. «Метранпаж, звичайно!» — «Саме?» — «Ну, от... взагалі... — говорила, чомусь нервуючись, Майя. — Мені здається, що він просто пронира — і все». — «Можливо!» Тоді Майя раптом грала очима й спирала погляд на своїх грудних яблуках. «А от мені хочеться з ним пофліртувати. Ти як на це дивишся?» — «Що ж, діло твоє!» Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом, так що анарх почував, як йому починали горіти вуха, і шепотіла: «Ти не думай, що так... фліртувати. Я серйозно... Знаєш?... Ну, ти мене розумієш!...» Тоді анарх переходив на «ви»: «Слухайте!» — і він зупинився. «Ах, який ти смішний!» — реготала Майя. Майя так голосно реготала, що здавалось, дзвенять всі перевали, весь ліс, всі бур'яни, всі зелені дороги. Відголоски її реготу метушилились і тікали: і до санаторійної зони, і до перших міських кварталів, і в сизу загоризонтну безвість. Це був надзвичайний регіт сильної саміці, що почувала свою силу. Але анарх і тут пізнавав тихий негарний смішок. Щось надломлене, ледве помітне, забігало вперед і плуталось в міцних нотах реготу.

III

Колись, коли падали легкі тіні, з дальнього посьолка до гори підвівся важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гушавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

— Чуєте, як гудить? Як вам? Подобається?

Анарх догадався, що Карно нічого не скаже, а миршавий дідок і зараз буде фолькотіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було, як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе: — нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблунею з одуванчиком в руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одуванчик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як феєрверк, і розтанув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хворі. Недалеко він почув розмову. Один із хворих натхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова, про «Арсенал».

За асоціацією — божевільний Муравйов — анарх подумав про розстріли і тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про нього анамнез. І це неприємно вразило і зіпсувало і без того поганий настрій. «Для чого анамнез?» І йому раптом прийшло в голову, що анамнез причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Тоді анарх повернув до своєї койки. Сьогодні він знову почув тривогу. Вона підійшла до нього і зупинилась.

Але він мусить себе взяти в руки! Відкіля ця підозрілість?.. Ні, це неможливо! Він певний, що справа зовсім не в ломці світогляду — це просто істерія. Він давно вже помічає, що з ним робиться щось неладне! Саме істерія, інакше і не могло бути: після довгих років горожанської війни, в якій він приймав активну участь, анарх мусив чекати цієї хвороби. І вона прийшла зі своїм знеладдям психічної сфери, з надзвичайною вразливістю, з ексцентричністю, з приступами тоски і страху. Треба негайно вжити якихось заходів, інакше з ним буде те, що і з Хлонею.

Проходив дзвінкий день.

В тихому блакитному неводі полоскалось біло-мідне сонце, а день тягнув невода все вище й вище, до zenіту. Тоді перевалилось через zenіт біло-мідне сонце, і потягнув хрустальний день на захід.

До анарха, коли він простяг своє велетенське тіло, підснула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче — метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю? — спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом'яну вдовушку безперечно мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає спокою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали! — сказав анарх.

— Що? — скрикнула Унікум.

Хтось ще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища, підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім похилила голову набік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От ще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах, — сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха: — Чого ж ви? Сама ж кличе, ну і йшов би!

— Нікого я не кличу, — образилась Унікум. — Подумаєш, яка цяця! — і понесла свою койку до веранди.

Майя вирядила її іронічним поглядом, потім розставила руки і затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень! — подав з дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя! — кинула вбік Майя.

Психопат усміхнувся: «життя?» Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї, безперечно, хворий огник в очах.

«О» пішло в глуш, у бур'яни і там поринуло, щоб більше не вернутися. Але «о» стривожило медичний персонал. Прибігла сестра і одразу ж накинулась:

— Не можна так, Майо, — сказала вона. — Що ви робите? Я ординатору скажу!

Майя звернулась котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто ж?

— О! — і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до нього: мовляв, такий серйозний — і на тобі! Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще що-небудь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в якому разі не можна. Він мусить негайно себе виправити, інакше будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони! — сказав він, роблячи наголос на «вони», і махнув рукою в Майїн бік.

— Що? — зробила здивовані очі Майя.

— Нічого! — спокійно сказав Карно і потім раптом спитав, звертаючись до анарха: — А що то у вас лежить у кишені?

— Ну? — скинув очі анарх.

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню і тут же почервонів. Проходячи повз загороджений молодняк, він зірвав три яблука, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, нібито він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблука! — сказав анарх і витяг їх.

— Яблука ж заборонено рвати, — кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив з Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув, анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний безсмертного сарказму, з гаркавим акцентом¹.

Сестра здвинула плечима і одійшла від койки. — Наступила ніякова мовчанка. Майя уперто дивилась на метранпажа, останній — іронічно — на неї. Анарх похилив голову на плече і теж мовчав. І коли б не дідок, що підсів до нього, — анарх мусив би кудись одійти.

¹ Тут мусить бути зав'язка. Я не знаю, як це в теорії, а на практиці — так. Я сама колись переживала подібні моменти. Не треба забувати, що анарх, власне, не порвав зі своїм колишнім світоглядом і, знаючи це, не міг спокійно почувати себе на санаторійній зоні. З одного боку, його тривожили, як це кажуть росіяни — «угризенія совесті», з другого — розхлябаність волі породила боюнство, яке хвилинами почало переходити в манію пересліду. — Отже, метранпаж Карно, який, як відомо, з першого дня свого помешкання на санаторійній зоні заставив всіх заговорити про себе, — не міг, звичайно, не затривожити анарха. Мало того — метранпаж і попав на санаторійну зону тільки для того, щоб стежити за кожним анарховим рухом і не давати йому спокою. (Приміт. авт.)

Дідок нахилився до анархового вуха і знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Річардсона, про сентименталізм. Це була одна з його улюблених тем. Потім дідок смакував так: Майя, мовляв, не біблійська Рахіль, але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів...

— Хе... хе... Тантіменталізм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась в такі моменти неможлива огида і презирство до цього безсилового самця, то раптом охоплювало бажання чути цей слинявий лепет, що його він приймав, як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх дідка просто не чув. Він крадькома поглядав на метранпажа і з кожним поглядом все більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз йому навіть здалося, що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозвучав дзвінок і зашуміли хворі, — підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики і дмухала на них. Одуванчики спалахували і тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру, нібито і справді він щось згадував. І, звичайно, Хлоня не чув, про що говорили біля нього.

А розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли, нарешті, до попів, до тих, що «к чорту рясу» і на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола і це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утилізуй і попа! Нема в нетрях ячейки — хай піп агітує з амвону! І потім я думаю, — додав він, — що і в цім оновленні ікон єсть своя прелість. По-моєму, це все-таки — містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того: Майя назвала придуркуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув «хто робив — той валяв», публіка кинулась туди. І через деякий час на койці zostалися: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природний такт і черезмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної і уїдливої нав'язи, на яку здібна була Майя.

І тому не дивно, що анарх, порівнюючи, також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність). Зійшовся анарх з цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря одрекомендувала анархові Хлоню, який і прочитав йому одну із своїх патетичних новел. Після цього випадку не тільки Хлоня найшов в особі анарха свою постійну і уважну аудиторію, але й сестра Катря побачила, що вона не помилилась: саме таким і намалювала вона анарха в своїй уяві. — Сестра Катря була надто тихою дівчиною, голос її ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса; саме цим трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима. Вся її одіж сиділа на ній якось надто незграбно, але в цій некрасивості була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні кучеряшки з її русявого волосся, «вічна» біленька блузка, на шії — «вічний» бантик «котиком». Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургенєвські дівчата.

Навкрути стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила сонячна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики, і похило — під вагою сонця — стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидались голоси, але глохли в сонячній порожнечі.

Сестра Катря подивилась своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро їду. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці...

— І радий за вас, і шкода, що їдете! — сказав анарх ласкавим голосом: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви ж коли? — спитала сестра Катря.

— Думаю, через два місяці — не більше; бачу — мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ординатор казав, що у вас щось подібне до істерії.

— Можливо! — покривився анарх.

Потім сестра Катря скаржилась, що бути біля города надто важче, ніж десь у далеких нетрях. І потім їй важко в санаторії, вона вже ніколи не буде сестрою. Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись і ви виїдете! — сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Анарх скинув очима в яблуневий глуш і подумав: «колись». І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледве стримав себе, щоб не сказати: «а чи не хочете ви комбінації з трьох пальців?» Чому це всі певні, що він у стані повного анабіозу? Чому це всі говорять з ним таким жалісливим тоном, ніби і справді з ним діється щось неладне? Безперечно, він мусить підлікуватися... Але що з того?

З ріки війнуло вогким росяним потоком. — Сестра Катря положила руку на анархове плече і говорила, легко хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової дівчини: наївними і м'яко-суворими. Темою її оповідання були «наші сірі санаторійні будні», що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина! — сказала сестра Катря і наївно подивилась на осоки. — Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте — мисль підійде до цієї мовчазної стіни і робиться порожнім дріб'язком. — Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш як півроку ніде не проживу. Це — натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирененька дівчина — і така непосидюща... І їду я відцїля все для того ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що її давить якась невимовна тьма. До того ж сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини, незалежно від її переконань, виховання etc., — саме: де починається вільний геній царя природи і кінчається крамар, світовий чортик, — цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що, навіть вплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання і мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну

стіну, перед якою і буде стояти думка. Сестра Катря гадає, що прогноз на майбутнє поставити можна, але вона говорить про практику, про сьогоднішній день.

— І нарешті, — і сестра Катря зітхнула. — Я говорю про день, який буде через п'ятсот літ. Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось знайти. Знаєте — підійти не гарячково, тихо, повільно і пошукати. Тут десь, безперечно, криється помилка.

Сестра Катря скінчила і наївно розвела руками. Анарх подивився на неї і згадав її вікно, в якому до глухої ночі він часто спостерігав цю дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість з нею, і, добре знаючи собі ціну, він подумав з любов'ю: «Дон Квізадо!»

Але майже одноразово анарх почув збоку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хворі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя і спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад: «Весьолая вдова».

— Це ви до мене? — спитала сестра Катря.

— До вас, баришня, — кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба ж вона баришня? Це ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Але її не задовольняє жодний представник цієї галузі. Взагалі ж її більше за все цікавить раціоналізм і практична справа. Треба пізнати природу людини. Це, безперечно, щільно прилягає і до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить з примітивною особою, з'ясувала ще й так:

— Ну, це, припустім, як і між робітництвом буває: єсть свої «ізобретателі». Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила, анархові було ніяково: вона мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте анарх нічого не сказав і підвівся. За ним — сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх інстинктивно, почувачи на собі погляд, повернувся і зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тій же місці і криво усміхався.

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав із їдальні.

— Я все-таки не гублю надії ще поговорити з вами, — сказала сестра Катря анархові і зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хворої, що прийшла провідати останню.

— Як живемо? — казала Унікум. — На зоні все автоматично робиться.

— А все-таки?

Унікум зітхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте, — почала вона, — то слухайте. О восьмій годині — дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними — лежанки, з яких одна — мертва. В години лежанок завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хворий недисциплінований, другий просто випадково не дотримується режиму. Наприклад: на мертвій лежанці, замість того щоб лежати колодою, дехто зривається і кудись уходить... А то з куріями нелади, бо ж режим не дозволяє вживання тю-тюну.

— Хіба? — чомусь здивувалась родина.

— Так! — казала далі Унікум. — Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі і подивився на групу за другим столом.

— А що, якби ви підвелись! — говорила родина худорлявої хворої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну-бо, не соромтесь!

Нарешті Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелася. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс... прелість!.. Невже ви стільки це за 1½ місяці?

— Да! — побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична жінчина! — похлопала родина Унікум по її гладкому торсу і звернулась до своєї родички: — Як же ти, Анелічко?.. Ну?

Худорлява хвора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри, або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: спеці! Вони обов'язково переговорюють з товаришем ікс.

Худорлява хвора ще плакала і радила своїм родичам звернутися спершу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги і повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглохли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накіп на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею і особливо з Майею, раптом почали потроху розпадатись. І всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволеності собою він зараз не почував. Якась неясна тривога, якесь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулась сестра Катря і підійшла до анарха.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю? — сказала вона і поправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка! — кинув анарх і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із города?

— Бачив.

— Ну і... як ви? Подобаються? От типичні особи, так і просяться в якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце і зітхнув. З ріки несло запахом прибережних осок. Непомітно спадав день, і на доріжки падали довгі тіні.

— І все-таки, — сказала сестра Катря. — Я і цих, і інших — нікого не хочу винити. І не виню я їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем. От тепер і розберіться: і не виню і виню, нелогічно, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше ворогувати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожне соціальне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовідносин. — От і розберіться. Отже, поскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, поскільки між мною і родиною худорлявої хворої є певна тотожність, поскільки, нарешті, я не вживаю ніяких екстраординарних заходів щодо боротьби

з міщанством, — постільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але я не маю права їх і обвинувати. — Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно усміхнулась. — Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і розплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її «вічну» блузку і сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви кажете, а я. І між вами і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сентиментальності.

— Хіба це сентиментальності? — здивувалась сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і у мене. А я себе добре знаю. Візьміть хоч це: дивлячись на наших гостей, я навіть пригадав махновську тачанку, мені навіть заболіло, що я, забувши про ті тисячі, які положили свої голови в горожанській війні, спокійно сиджу тут, на санаторійній зоні, остаточно асимілювавшись з Унікум та іншими. Хіба це не сентиментальність? Хіба це не подібне до того, що ви мені зараз сказали?

— Ні, не кажіть так! — гаряче перебила анарха сестра Катря. — Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви однімете від людини її кращі почуття, що ж тоді залишиться?

— Що? — анарх подумав і сказав: — Мабуть, машина!

— Машина? І ви це спокійно говорите? — сестра Катря знову взялася за бантик. — Ну, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не інакше як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. В противнім разі в житті, як в житті, нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— Але це все-таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так! — і анарх одкинув волосся. — Інакше я був би не тут, а в махновських степах. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини... І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твердженням ми не погоджуємось по тій же самій причині, по якій не погоджуємось і з нашою волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім

не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта — не більше як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно кажете? — збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно... Хоч це й не значить, що я прими-
рився з таким становищем, з такою роллю на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З та-
ким же поспіхом і я можу пропонувати свій прогноз...

— Безперечно. Але наш прогноз, як ви мені колись самі
сказали, буде паліативом. А в данім випадкові треба знайти...

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова! — з обуренням
перебила анарха сестра Катря. — Це було сказано зовсім з
іншим сенсом.

Анарх взяв за руку сестру Катрю і усміхнувся:

— Ну, не гнівайтесь... Бачите, не тільки ви обурюєтесь
на мене, — я й сам ненавиджу себе, висловлюючи те, що
ви зараз чули. Але що ж робити — так воно єсть і так воно
буде. Для нас, безгрунтовних романтиків (а до них належите
і ви, і я, і Хлоня), — для нас це, безперечно, боляче. Але,
по правді кажучи, і землі, очевидно, боляче держати нас на
своїх плечах. Процес машинізації людини іде неухильно, і
ніхто його не стримає. І наше завдання тільки прискорювати
його.

— Ніколи! — різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендітна дівчина, людина з таким
м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний
хід. Очевидно, я не помиляюсь, кажучи, що і землі важко
держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає
не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і
зайвий, і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття були зайві
люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив
колись, як убивали старого, глухого, нікому не потрібного
пса. І — повірте мені — коли добивали цього собаку, він таки
ухитрився когось укусити за руку. Так і з нами. Ми — останні
з могокан, остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи
свою остаточну загибель, ми теж норівимо укусити когось
за руку.

— почекайте, — зробила здивовані очі сестра Катря. —
Що ж тоді, по-вашому, революція?

— По-моєму? По-моєму — романтика, а справді штейнахівське «омоложення». Теж приблизно — і всяка війна, хоч це і застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать так звані франкмасони, над цим спеціально і працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб краще можна було натравити одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбивої громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад: щоб розпочати війну, припустім, між Германією і Францією, треба було тільки найти причіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській ложі воротилами цих держав. Це називається провентилювати трохи землю.

— Невже це правда? — подивилася перелякано на анарха сестра Катря своїми безцвітними очима і знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це просто базарна вигадка, — перемінив раптом тон анарх. — Я хочу сказати тільки одне: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз у раз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами. — Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з города долітали неясні гудки. — Сьогодні (як і завжди в неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хворі порозходились за грані санаторійної зони.

— Ні, все-таки скажіть мені: ви серйозно говорили? — спитала, прокидаючись від задуми, сестра Катря.

Анархові стало шкода дівчини, і він сказав:

— Ні, то я, звичайно, жартував.

— Цікаво: ви навіть умієте жартувати? — зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща.

Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря, почувши її, здригнулись.

— Підслухувати, кажуть, некрасиво! — нервово кинув анарх.

Майя прищулила очі і зійшла на веранду.

— А ви відкіля це знаєте?

— Що таке?

— Так от те, що я підслухувала?

— А коли не підслухувала, то могла б зійти сюди і простіш!

— Савонаролочко! — і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку. — Покинь учительствовати, бо ця роль до тебе не підходить.

Сестра Катря одразу якось знітилась і нарешті підвелася.

— Куди ж ви? Чого тікаєте? — грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені принаймні так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені: чого мені не можна підслухувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не достойно серйозної людини, — кинула сестра Катря.

— Ха-ха! Серйозної людини? По-вашому виходить, всякий охраннык є втілення наївності?

— Я трохи не так висловилась, — почервоніла сестра Катря. — Але я гадаю, що ви мене все-таки розумієте. І потім, ви ж не охраннык?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охраннык?

— Майя! — похмуро сказав анарх. — Покинь дурниці говорити.

— О, мої наївності! Мовчу. Мовчу, як сфінкс. — І раптом додала: — А все-таки ваші розмови про франкмасонів я підслухала.

— Тим гірше для вас! — несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую! — і Майя провела прищуленими очима тендітну дівчину.

Анарх мовчав.

— Ну... — сказала Майя, коли вони залишилися вдвох. — Ти все-таки серйозно не подумай, що я вас підслухувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, що нам робити з цим типом...

— З яким типом?

— Ну, хіба ти не знаєш?.. — і Майя розширила ніздрі свого виточеного носа і, як це може робити тільки самочка, перевела погляд на свої грудні яблука: задумалась.

Але анарх тільки вдавав із себе спокійного: підозрілість знову затривожила його. І хоч він знав, що це — результат істерії, але від цього йому не було легше. І Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Сьогодні анарх, між іншим, зовсім не цікавився Майєю, як це було раніш. Сьогодні якось враз пропала в нім зацікавленість щодо неї. Очевидно, він давно вже інстинктивно шукав тієї сильної крапки, куди б могли зійтись кінці напруженої мислі, де могла б скупчитись вся увага. В данім разі роль цієї крапки (можливо, випадково) відіграв метранпаж. Саме яблука. Випадок з яблуками раптом навів на ту думку, що від Карно нічого не можна сховати. І справді, інакше і не могло бути: анарх мусив нарешті вийти з тієї плутанини, яка його остаточно завела в тупик. Всі ці красиві слова про людей, про строкатий вінегрет та інше остаточно йому спротивили. Не заспокоювало його й запевнення себе в тім, що вся справа в ломці світогляду, від котрого він мусив відійти, перецінивши цінності. Не заспокоювало його й припущення, що він рано попав на санаторійну зону, що навіть в цей глухий закуток треба приходити з більш світлою головою. — І він, величезна сильна людина, забрівши вдень у чатинник, раптом озирався, як тать, і спішив вийти на порожнє місце. Отже, він давно шукає тієї крапки, куди б могли зійтись кінці напруженої мислі. І Майя це тонко підмітила.

На річці стояли сторожки шамотіння. Десь кричав санаторійний дурень, і крик його був глухий і далекий. На Гралтайських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулась від задуми і сказала:

— Ходім у палату. Я з тобою хочу поговорити.

V

— От що! — сказала Майя, коли анарх зачинив двері. — Я все-таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім нього і Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю, — продовжувала Майя, сміючись своїм тихим негарним смішком, — що й взагалі ніякого кохання нема,

а єсть тільки потяг до coitus'a. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того...

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою шок до скла і подивилась кудись.

Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре і мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки.

Санаторій майже спорожнів, і тільки з дальнього плацу доносились голоси хворих, що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала деякий час, потім одійшла від вікна і сіла на сизий палатський стілець.

— Да... — сказала вона. — Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс в нетрі женської душі. — І кинула: — Ти... як, маєш охоту мене слухати?

Анарх нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка він підходив до вікна і дивився на срібну стьожку ріки, яка гадючилась крізь вечорові сутінки і пропадала в туманному обрії. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці і раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різьблення, і держав на коліні книгу. Якась думка метнулася анархові в голову, коли він подивився на Карно. І анарх збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка — знак згоди, — сказала Майя і ще раз засміялась тихим негарним смішком. — Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же! — і вона підійшла до анарха. — Отже, зробимо екскурс в нетрі женської душі. Я гадаю, що це небезінтересно. Історія женської душі — це ж велика тайна, куди ввійдуть тільки вибрані. Ще не один натхненний поет і не одно перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінкса. — Майя положила руку на анархове плече і сказала: — Правда, знігшибательні слова: сфінкс, тайна... Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув! — кинув анарх.

— І це правда! — засміялась Майя. — Це, знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе заінтригувати — от і воджу за ніс. Це прийом чекістів. Да... — поволі говорила вона. — Як ти гадаєш... багато серед нас, хворих, чекістів?

— Навіщо це тобі? — покривився анарх.

— Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити ерунду! Кажі скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи? — різко сказала Майя і нахмурилась. — Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я — тайна чекістка? Ти як... повірив би мені?

Анарха ці розмови вже виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я уйду! — і взяв капелюха.

— Ні, почекай! — схопила його за руку Майя. — Не віриш — не треба!.. А про женську душу я все-таки хочу сказати. Отже, екскурс. — Я тільки-но підкреслювала велику істину, що кохання нема, а єсть лишень потяг до coitus'a. Але це неправда. Саме про істину, бо ж абсолютної істини нема навіть в математиці. Я не знаю точно, що там Ейнштейн доказує, але у всякім разі в данім випадку він являється для мене підтвердженням... Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus'a є, можна гадати, така ж фікція, як і платонічне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному, красивому самцю. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба. Це була ідейна офіра, і про неї — іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як взяти; безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь — ну, хоч би тобі... — ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилась в анархові зіниці. Анарх стояв, схрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він вдивлявся в ці зайчики і почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати Майї,

щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло... А рука знову набирала ваги, і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазера не могла б навести на якісь таємничі попередження, — анархові прийшло в голову, що він остаточно захворів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки-но бачив на стільці. Карно, здалося йому («яка глупота!»), стежить за його вікном.

— От глупота! — вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда! — не зрозуміла його Майя. — Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чого я заплющую очі за час coitus'a... Я заплюшую того, що в цю хвилину уявляю собі образ того нікчемного юнака, і уявляю собі, що це він мене бере, а не ти або хтось інший.

І Майя ще раз засміялась тихим негарним смішком.

— От тобі фікція платонічного кохання і абсолютна істина! — сказала вона. — Це нетрі женської душі... Але це, звичайно, не все...

— Да, це не все! — кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти? — спитала Майя і розгублено подивилась на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха і обхопила руками його шию.

— Савонаролочко! — сказала вона, і в її голосі затремтіла непевна нотка. — Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

Коли б анарх знав, що своєю відповіддю він так сильно образить Майю, од нього б, звичайно, Майя не дочекалась прямого одвіту. Але зараз на голову йому насіли зовсім інші мислі, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майю, я нічого не чув!

— Не чув? — мало не скрикнула вона, і на очах їй показалися сльозинки злості.

— Ну да, не чув!..

Майя надменно подивилась на анарха.

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така... сволоч! — сказала вона і хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку як чергову сцену, на якій така щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Анархові прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метранпажа і поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайнісінький метранпаж і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть всякі тривоги і підозрілість. Карно для нього тільки причіпка. Не будь метранпажа, — нічого б не було.

Анарх вийшов через задні двері і поспішно, обминаючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Гралтайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого кольору і ще похмуріш стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм розтаборилась та гнітюча тиша, яка бувала там лишень за цих годин: хворі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємні шамотіння і ховались у похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, який нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він йшов на якесь надзвичайне «діло». Він не думав про те, що він скаже метранпажеві, коли підійде до нього, але він зарання знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, анарх подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж він здригнув: Карно там не було. Він озирнувся навкрузи себе — ...стояв порожній сад, і над ним проходили темно-сірі хмари.

Ну да, нікого не було, і саме це і затривожило анарха. Все складалось так, що анарх — хотів не хотів, а мусив хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче узнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість?

«Ах, це просто нерви!» — подумав анарх, заспокоюючи себе.

З дальнього плацу доносились голоси; виділявся голос Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. Але головний санаторійний будинок ще стояв у темі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього

світла падали на яблуневий глуш, і нерухомі дерева насто-
рожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе то-
рохкотіли підводи.

І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних
осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно.
Він ніколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини.
Власне, в чому річ, — він і сам не знав.

Над санаторієм проходила глуха тиша. За темним силуетом флігеля росли нічні звуки.

Анарх нервово ламав пальці і уважно дивився на яркий
вогонь, що стояв у кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось декілька пострілів. То стрільці лякали бан-
дитів. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сестер...
Ішла тьма.

Надходила санаторійна ніч.

VI

Який час просидів анарх на стільці — сказати не мож-
на... Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього
з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто
йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гуща-
вині дерев не видно було нікого.

«Метранпаж?»

Тоді знову взяло його в тиски і пробіг по спині нервовий
дріж.

...Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боя-
гузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не
тільки метранпаж, а сам чорт — що з того? У нього виста-
чало мужності й не на такі випадки. Невже йому, велетневі,
боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не інакше,
як «глупотою».

Але як анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав
все також хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою
ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гущавину
і прислухавсь до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки. — Десь дзве-
нів лікарів сестер, наче за тисячу верстов.

І раптом перед анархом виріс силует і спинився.

І тоді ж анарх з полегкістю зітхнув: перед ним стояв Хлоня.

— А, це ви? — пізнав анарха юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту, — одразу почав патетично Хлоня. — Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці вогні в посьолках, ці дальні міські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що біжить у невідомі обрії, — я подумав, що все це — якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні, й пливу, пливу, віддаляюсь в якусь невідомість — далі, далі, далі!

Хлоня говорив це натхненно і чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природно й мило! Голос був якийсь вкрадливий, але не без задушевності. І звучала в нім щирість. Анарх любив Хлоню, і на нього він завжди впливав добродійно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст! — заспокоюючись, сказав анарх і взяв юнака за руку. — Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж, — сказав Хлоня і додав: — бо... скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете, — і анарх положив свою руку на Хлонині кучері. — Покинь про це думати!..

— І правда! — скинувся Хлоня.

Постояли. — В палатах спалахували вогні: збирались хворі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, а тому й раз у раз долітала докучлива фраза:

— Хе... Хе... Тавонарола!

І тоді ж раптом тишу розрізав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна пішла за грані санаторійної зони, зійшла на ріку і попливла по ній, віддаляючись і замираючи на Гралтайських Межах. Крізь гушавину дерев замаячили чотири люкси, які спалахнули біля домів

відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе... Хе... Тавонарола!

— Чуєте, яка убогість! — сказав Хлоня. — Він нічого іншого не придумає, крім «Тавонароли». Іноді навіть шкода його.

Анарх похилився всією своєю велетенською фігурою на хлопчика і подивився йому в очі:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічого! — і Хлоня одкинув волосся. — Давайте краще про інше... От, припустім, знову про командну висоту... Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалась земля і горів ранок. Що це була за картина — я не можу вам розказати. І от в цю мить я — ні з того ні з сього — згадав нашого миршавого дідка. І от уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу огиду, а вийшло зовсім не так...

Хлоня змовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло? — спитав анарх.

— А так, — сказав Хлоня. — Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка переді мною стоїть троглодит із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні звуки. Навкруги мене прокидається земля, горить ранок, а я стою і дикими очима дивлюся вдаль. Я питаю: «Що це?» Але чую тільки, як в нетрях землі щось клекоче, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю... Що це?.. Я кинувся з командної висоти і біг, не оглядаючись, в степ і кричав: «Банзай! Банзай! Банзай!»

Хлоня змовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте, — спитав він раптом: — що це «банзай»? Здається, це те, що у нас «слава». Це так в Японії? Да?..

— Да! — кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав: — А все-таки видно, що ти поет, Хлоню: в тебе навіть фантики якісь своєрідні.

— Можливо! — сказав Хлоня.

Далеко рипіли підводи — то з города, з базару, тяглися вози з околиці. Крізь темну гушавину листяника миготів неві-

домий огонь. Очевидно, спалахнув люкс на дальній цегельні. І тепер з ріки пахло неможливим цвітом прибережних осок.

На веранді суєтилась публіка, в палатах бігали хворі і готували собі ліжка на ніч. Чекали з хвилини на хвилину дзвоника. З дальнього палацу, де недавно хворі грали в крокет, доносилося іржання санаторійних коней: їх, очевидно, вели до водопою.

— А знаєте, товаришу, — сказав раптом Хлоня, — чому я хотів утопитись?

— Чому? — спитав анарх. — Мабуть, тому, що ти глупенький юнак.

— Не! — почав патетично Хлоня. — Неправду ви кажете. Ви самі знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо, я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Нібито я — не я, а китайча... Знаєте, з тієї-от далекої Маньчжурії чи Монголії... І от я, китайча, йду по вулиці й співаю:

Пекін, Нанкін і Кантон
Селі вместе в фаєтон
І-і-і... поїхали в Шанхай
Добивать кітайскій чай, —

співаю оце та йду і йду. І дивлюся я кудись в Азію. А потім підійду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу на паркані: «Ле-ні-н». Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає... Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер. Ну, почекай же, гадаю, і знову пишу й пишу... А він стирає й стирає: брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся, — говорив він далі, — то — що б ви думали, товаришу? Одним словом, я пішов топитися, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня одвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі сентиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький, Хлоню! — сказав ласкаво анарх.

— Да, товаришу, — кинув тремтячим голосом Хлоня: — я — глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна... —

раптом скинувся: — Товаришу! Це, здається, сестра Катря сказала: «Ленін повторюється через п'ятсот літ»?.. Це сестра Катря сказала?

І Хлоня, скочивши з стільця, здавив голову і кинувся до веранди.

Анарх здивовано подивився йому вслід.

Потім підвівся і теж пішов у свою палату. Він вже не прислухався до шумотіння ночі. Але в вухах його й досі звучало:

Пекін, Нанкін і Кантон
Селі вместе в фаетон
І-і-і... поїхали в Шанхай
Добивать кітайській чай.

І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер.

Коли анарх підходив до веранди, ударило в мідь на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться і повиснуть на верхів'ях строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороті.

Тільки на міській магістралі будуть метушитися багрянні огні, а на посьолках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясним і смутним, як перше юне кохання.

Анарх почув, як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди і попрохав, щоб йому винесли кухоль.

Вийшла покоївка і подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він — ні з того ні з сього — заготовав, метнувся вбік і пропав у гушавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго і з такою незрозумілою для нього самого тривогою, — випадок цей, нарешті, прийшов. Скоро анарх стикнувся з метранпажем сам на сам.

Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців. Санаторієць захворів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином виявилось багато можливостей для tête-à-tête. І однією з них анарх скористався.

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека і добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні небесні верхів'я розрізали трикутники печальних гусей, що летіли у вирій з вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки і бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вогкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався і стояв пустельний і невеселий. Хворі купчились в палатах, і ніхто з них не рішався вийти в сад.

Проте на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки його відголоски, що випадково залишились на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарилися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панічно, як оглашенні, відкидаючи од своїх невидимих підков бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за граниями миготіли нагартовані дні і по шкалі спішила — вище й вище — ртуть. Тоді удень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожило неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в безмежності мовчазних перевалів. Стояла матова безгранність — сторожка і схвильована, — і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутно прислухався до чистих прозорих просторів.

Але в той день, коли анарх поговорив сам на сам з Карно, ртуть упала до неможливості. В цей день знову прилетів сіверкий вітер і над санаторійною зоною стояли похмурі конденсовані води.

Це було — приблизно — на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той, ні другий не сказав жодного слова.

Ця мовчанка іноді доходила такої напруженості, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напіврозбитий будинок, який пережив грозу молодого епохи, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчужень. І те, що він загруз у буйний ярко-зелений листяник, — приносило заспокоєння, а замуровані двері і розбита самотня жирандоля біля них нагадували тихий димок юної інсуреції: димок, мов дальній святочний запах ладану, заносив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх — ні з того ні з сього — раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалося, коли він заплющував очі, що від метранпажевого ліжка хтось йде, і йому виступав холодний піт на чолі.

«Але в чім річ? — думав анарх. — Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!»

І тоді він знову шукав причини манії пересліду. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайги підсвідомості вийде якась думка, і тоді все йому буде ясно. Саме якась деталь. І цю деталь йому обов'язково треба знайти.

Анарх впирався очима в одну якусь крапку і довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брів час по сірій дорозі санаторійного закутка, проходили якісь підсумки, знову повставали мислі, маячив санаторій на краю світу, — але стояв і тоді туман. І замість деталі, якої так він шукав, повставали інші деталі і тільки заплутували справу.

От він бачить себе в якомусь закинутому провінціальному городку. Йде ніч, йде Великдень. — Тюрма. — В камері — він, анарх, господар становища, і якийсь дрібний буржуалавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника і приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: «Внесеш контрибуцію?» Лавочник сухо й уперто: «Нема, товаришу!» Ага, він буде ще базікати! Ну, добре: коли крамар ще раз так відповість — анарх його розстріляє під перші удари великоднього дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. В цій краса й радість м'ятежа... — Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бреде з в'язниці на

тюремний двір і легко зітхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінціального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. Збоку чохкає невтомно водокачка. Десь б'ється повинь і глухо гримлять криги. Тоді над городком спалахує феєрверк, і враз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці спалахують короткі постріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я.

Так проходить одна деталь, за нею — друга, і — без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати і пограти з кимсь «в дурника» або «в свинки».

Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенить лікарів сетер.

«Ах, яка глупота!» Ніякої деталі нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хвора фантазія. Більше того, він безперечно нормальна людина з претензійністю на складність натури. Тут давно пора поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це — результат його легкодухості — не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати зі своїм світоглядом! Очевидно, ніхто й не перелякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладу. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка, — його ж ніхто не затримує тут. Можна виїхати хоч завтра.

Але коли анарх підходив до тієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону, — десь в глибоких тайниках ховалася йому думка, що це він неправду каже, що відсіля він ніколи не вийде, що відсіля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає — коли він хоче — вся драма.

І анарх знову дивився в одну крапку і шукав цю неможливу деталь.

І в той вечір, коли він зостався сам на сам з Карно, анарх лежав на койці і тупо дивився кудись у стелю.

Зранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходили дощі. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітав сіверкий вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хворі не ходили в садок.

Хворі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралась група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекричати чвирю.

Але не вгомонити стихію; не вгомонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в ґрунт і ледве-ледве шелестять зеленню. Одgrimіли грози в степовім краю. Сонце здає позиції і відходить вдаль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні... І падає ргуть.

Але, може, то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів соняшник?..

За вікном, за зоною, скрикнув хтось і — безгоміння. Анарх подивився на метранпажа.

Той лежав нерухомо, заплющивши очі. Але анарх напевне знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта... Вона розганялась на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї тільки для того, щоб піднятися вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все-таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх у різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відіграє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але — головним побитом — культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, щиро ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва і страшенно буває здивований, коли виясняється, що цей чи інший об'єкт його нападок стоїть нижче за нього своєю ерудицією. Карно знає: він — метранпаж, вісім годин у день він стоїть в отруйному пилові своєї друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що, як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні, бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: «Робітник». — Освіта? — «Самоосвіта».

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більш незрозумілою була тривога. — І справді, чому він так хвилюється при одній мислі про цю звичайну людину?

Анарх подивився на Карно.

Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різьблення. Карно так тихо й непомітно дихав, що, здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна, мов атрамент, хмара. Накрапав дощ. І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся і спустив з ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові і спитав з відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? Пам'ятаєте?.. На стільці?

— Це ж коли? — спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки-но малював у своїй уяві в колі друкарів на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не давала йому покою. І ця думка остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули? — кинув Карно. — Здається, декілька днів тому?

— Ага... це тоді... — ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді... Для чого ж шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно уперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому, — мало того: йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, й росте, і затоплює собою всі кімнати. І він — волохатий, величезний анарх — безпомічно борсається. Ще один, два моменти, і анарх упаде на коліна і заскиглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилювали його.

Але — прояснюється: перед анархом — нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх почуває, що він шаленіє.

Перед ним раптом повстає відпускний солдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика за ноги, дивиться на перелякану, білу як крейда дружину, робить помах тілом цього юного ловеласа, спокушеного його ж жінкою, і з силою вдаряє ним об стіну. І, замість хлопчика, перед ним розтроснений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і — воістину — рывкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу? — усміхнувся Карно. — Власне, нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене...

— Да! Я... вас... шукав! — направляючись до дверей і ледве стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім з силою грюкнув дверима і пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно і тепер сидів на ліжку, як різьблення, і усміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хворі. Забігала в палату сестра Катря. Вона, очевидно, хотіла ближче познайомитись з метранпажем. Сестра Катря звернулася до Карно з якимсь запитанням, але той — ні з того ні з сього — зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав весь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обував.

Але плебеї — певна частина санаторійної публіки — виправдовувала «свого». Проте і плебеї здвигували плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа і похлопував його по спині:

— Що, братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа, і темна мисль майнула йому в голові.

А втім, можливо, то не темна мисль, а темна чвиря, бо надворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо і хмари затопили всю даль.

Бо далеко — чи з буряків, чи на буряки — рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

Анарха нібито щось штовхнуло, і він розплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарного дня. Хутко вдягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за гранню санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно «кукуруіку».

Анарх подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі, з очима ласкавими, мов ласка, і здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

З шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: «О!» Потім підбіг до ялової і почав вдаряти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла»). І здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хворій млості треться, ще треться і викидає, затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть хотів голосно зареготати, згадавши метранпажа і жахи минулого дня. Анарх розкидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби тільки-но вийшов з лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами приходила думка, що цей день не більше, як примара. Можливо, все це скоро розсіється, пропаде.

«Ну і хай пропадає, — подумав анарх. — Лиш би не зараз».

Підводилось сонце — прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні і рослини; тепер легко зітхали в голубу далечінь. Тільки-но облетіли

ранкові сні крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях голубими незнайомками.

Скоро з палат повиходили хворі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось жартуючи обнімав.

Анарх пізнав приплив гарячої крові, і коли в залі раптом ударив хтось по клавішах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки і наздогнала його, — він чітко пішов уперед. Вій знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він спішив; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати, не треба знати.

Звернувши у дикий малинник, анарх зупинився і прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді ж, зиркнувши у той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав в нім не більше, як приплив апатії.

Анарх сховався на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя і залізниці. До промислового центру спішили зі всіх кінців путі. Кожні п'ятнадцять хвилин вилітали потяги і мчались у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки йшов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув убік гілку і побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди, печальна.

— Раненько ви підвелись сьогодні! — сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки? — спитав анарх, щоб що-небудь сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили! — гаряче сказала сестра Катря. — Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона навпаки: так би на санаторійній зоні цілий рік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб що-небудь сказати. Але сестра Катря нервово взялася за свій чорний бантик.

— Перш за все Майя неправду каже. І взагалі вона не вміє правди говорити. А потім, Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене і не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати, — сказала сестра Катря. — Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте? — усміхнувся анарх.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховаєте?

— Саме?

— Саме... того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по-вашому, — усміхнувся анарх і додав: — А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя — нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно, — багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність — це ж княжна. Я навіть думаю іноді, що її походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні й нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити, — все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього — я гадаю — мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки ж про її зовнішність я хочу сказати. Кожний її рух, кожний жест, кожна усмішка мене одштовхують від неї. І я гадаю, не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— Але все-таки, за що ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але і це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одно: Майя — надзвичайна егоїстка. У неї безперечно є якийсь біль, і от вона, замість того щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це — факт, і ви не одмовитесь од нього, поскільки частину цієї ваги і ви носите. І взагалі я можу сказати, що Майїне промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В данім разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав — ні з того ні з цього — образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилась в нім. — Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що постало, ураз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте! — сказав анарх, беручи під руку сестру Катрю і направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити — хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це! — сказав анарх і зітхнув.

Сестра Катря фиркнула і нервно поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте! — тихо сказала вона. — Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите, який прекрасний ранок?

Анарх і сестра Катря зупинились над кручею. Праворуч, у підніжжя гори, текла ріка. На поверхні її сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. В далині, по звертистій металевій лінії маячив ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просіяв голубий порошок під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли береги.

— І правда гарно! — сказала сестра Катря. — Я завше, коли бачу перед собою голубе небо, згадую чомусь біленький фартушок, що його носила в гімназії. І знаєте, коли я окунувся з головою в якийсь позитивізм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його — цей фартушок — біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І навіть більше того, — сказала сестра Катря, — і тепер, після горожанської війни, саме тепер, коли всюди якось посіріло, — мені здається, що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок, мабуть, символ радості.

Анарх хотів був щось сказати, але в цю хвилину розтявся недалеко оклик:

— Савонаролочко!

¹ «Повість про санаторійну зону мені все-таки не вдається, — писала в своєму щоденникові хвора. — Можливо, психологізм саме такої послідовності й вимагає, але завдання художника полягає зовсім не в життєвій правді: в художній. Зараз Майї не треба було приводити на командну висоту». (Приміт. авт.)

Сестра Катря здригнула і сказала, увільняючи свою руку: — До побачення. Я піду!

Анарх одступив на крок. Він не затримував дівчини. — Сестра Катря одійшла вбік і скоро зникла в зарослі.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались — Майя і Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його сволоччю, анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися, — не тільки не відчув радості, як завжди було з ним, а скоріш був незадоволений.

Першим збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була і Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир! — сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся і забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією.

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки? — казала Майя, притискаючись до анарха і роздимаючи ніздрі. — А от ти мене хвилюєш! І ти не вір мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли відчуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш! — крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився і пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлонько, — звернулася Майя до юнака. — Як ти сказав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Як це не шкода, — ви сьогодні чудово виглядаєте, — сказав Хлоня.

— Чому ж це шкода?

— А тому що ви — злючка!

— Злючка? — зареготала Майя. — Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє не в міру викликаюче декольте, прищулила очі і звернулася до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви», — сказав Хлоня. — А ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет.

— Себто я не мужчина?

Майя ще голосніш зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блузку і халат і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого ж ви залицяєтесь до мене?

— Я? Залицяюсь до тебе?

— Да! Ви залицяєтесь до мене. Хіба не ви тільки-но пропонували мені поцілувати себе?

— Себто я пропонувала тобі, щоб ти поцілував себе? — знову зареготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так, значить, висловився.

— Покинь, Хлонько, говорити єрунду, ти краще що-небудь прочитай... Ну?

Анарх вийняв цигарку і запалив її; над пеньком спалахнув синій димок і запахло. Анарх вбирив запах конвалії і уважно дивився на Майїне декольте, йому раптом прийшла думка («яка глупота»), що він ще не прокинувся, і тоді ясно постала перед ним вчорашня сутичка з Карно, і він навіть здригнув.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати, — говорив він.

— Слухай, чижик-пижик, — звернулася Майя до анарха. — Як, по-твоєму, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуванчик слів, — повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш десь на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це теж непогано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «був ранок, і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти, Хлонько, *enfant terrible*¹.

— Прошу не ображати мене!

— Хіба ти зрозумів? — зареготала Майя. — Я ж нарочито і вжила салонної мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся і пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце і гриміло в просторі. Далеко на Гралтайських Межах знову кричав санаторійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії, до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задущеним криком.

— Чижик-пижик! Все-таки скажи мені... — промовила Майя, коли Хлоня одійшов на декілька кроків, і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна. — Я все-таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... я б сказала, розгублений? Може, у тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився в Майїні прищулені очі і побачив в них не то тривогу, не то доuku.

— Тебе, може, дивує те, що я тебе не так зустрів, як було раніш?

— А хоч би й це! — нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни? — сказала вона.

— Ніяких тайн у мене нема, — в'яло промовив анарх і, положивши руку на Майїне коліно, заплющив очі. Він що далі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч. — Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно! — сказала Майя і ще щільніш притулилась до анарха. — Все-таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...

— Ти думаєш?

— Да, я думаю. І — по-моєму — не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишся, — знову в'яло сказав анарх, — то я тобі скажу: я — хворий.

Майя покосила очі на анарха і тихо запитала:

¹ Жадлива дитина (фр.).

— Чим же ти хворий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак, — неприродно засміялась Майя. — Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити, — образилась Майя, — ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня? — і потім спокійно сказала: — Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що у тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть, хворієш — тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі, — хворієш на анархізм... Да?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені... Чого ж ти мене мучиш?

— Я бачу, тебе дуже цікавить. Так от: я хворий істерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту, — ще раз в'яло промовив анарх.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону! — сказала вона. — Чижик-пижик! Мене не обдуриш! — і погрозила пальцем.

— Що не обдуриш? — спитав анарх і почув, як йому якось^х неприємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодком.

— Я йду в палату, — сказала вона.

Анарх нічого не відповів і пішов на схід, несвідомо для самого себе, прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмо-

ва з Майєю знову звела кінці мислі на постаті Карно. Анарх пригадав останню зустріч з метранпажем, всі її деталі, і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він з Карно сам на сам лишень один раз, але анархові здавалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове — метранпажеве чудернацтво, — в цім ховається якийсь глибокий сенс, і поскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно завше з ним, що метранпаж стежить за його кожним кроком. І випадок з яблуками не більше як причіпка, і без цього випадку він повинен був зупинитися на цій фігурі. Тепер анарх майже не почував колишньої незадоволеності, не думав про те, чим жив раніш, він уже не думав про це міщанство, яке оточувало його. Анарх тепер враз якось примирився з цим, принаймні зараз він не відчував тоски за минулим. Тепер перед ним поставало щось більш безвихідне і гостре, як метранпажеве обличчя, і це невідоме враз розрубало плутанину колишніх понять, але воно й враз здвинуло його з мертвої крапки.

Анарх бачив, що й сьогоднішній день, це «сьогодні» утворилося випадково.

Йому знову прийшла думка, що це рожеве «сьогодні» не більше як фантом його хворої психіки. «Так буває за час кризи, — подумав він, — проривається життя, але одразу ж гасне, і тоді прискорення темпом проходить процес хвороби до остаточної руїни».

І анарх, зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хворій психіці, зрозумів і те, що бадьорий настроїв вже ніколи до нього не повернеться.

До дзвоника залишалось біля години, і анарх йшов на луки поволі. Він прямував саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбик і запалить цигарку. Відсіля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перельоті. Дурень буде мовчати, а коли заговорить, то надто невиразно, якимись нечленороздільними звуками. Часто він буде підводитись і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожа: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде чути далекий гудок над степа-

ми. А по степах, припадаючи, попливуть клоччя пари. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадує якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчить до невідомих обривів. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко, — в нім він находив надто близькі йому рисочки і цілковите заспокоєння. Очевидно, це була ярка протилежність Карно.

Передосіннє сонце стояло в згустках опару. З городу знову гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою і потопала у вогкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула вдаль.

Анарх прийшов і сів біля дурня. Останній, як і завжди, нічого йому не сказав і, сидючи на пеньку, уважно розглядав конкетну обгортку. Що він в ній найшов цікавого — важко було догадатися. Але дурень так пильно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю сказати: конкетна обгортка викликала для нього якісь неясні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі, запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повертав голову і дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигакав.

— Чого ви смієтесь? — спитав анарх.

— Оце! — тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку і підбирали зелену траву. Дурень пильно вдивлявся в них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли теленькав дзвоник, що висів на ший молодого жеребчика, дурень похилив голову і монотонно одбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови і сторожко прислухались до шуміння в осоках: то пролітав вітер, біг через ріку і пропадав на Гралтайських Межах. І тоді ж від грані санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх ще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як з гори спускаються дві постаті. Він одразу пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх почув, як йому щось неприємне і гостре проповзло по спині. Карно розмахував руками, нібито щось доказував дідкові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні за час «стійки». Метранпаж раз у раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді останній крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Анарх був певний: Карно прямує до нього і прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він, Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні, що він, Карно, зараз розсипле свій гаркавий сарказм — всесильний, майже безсмертний, і накаже йому, анархові, не забуватись.

— Ах, яка глупота! — скинувся анарх.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові і одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтної зони. Прямо горів сизий капусник, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчака, метранпаж привітався з дурнем і сів оддала на траві. Дідок, як і завжди, метушився і, нібито він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонарола!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі! — сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь

невимовну розгубленість, ніби на нього насувалася безвихідна сила. Щось подібне до цього він почував колись в дитинстві, коли батько, зібравши дітвору біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани і почав бити його ременем по оголеному тазу. Це була перша «порка», і з першим ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевіллі розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз охопила.

— Будь ласка, дайте мені сірники! — сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз в кишеню за кисетом.

Анарх враз підхопився, нібито йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом вдарив в обличчя сором і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!»

— Я прохаю сірників, якщо вони єсть у вас, — повторив Карно.

Анарх вийняв коробку і недбало кинув її до метранпажа. Той підвів здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить? — спитав анарха Карно, показуючи на його коліна.

Анарх знову здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що? — вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от?.. Я кажу — з якого це дерева? З мене недавно сміялися, що я не відрізняю кленового листа від дубового... Ви як, відрізняєте?

— Ні! — в'яло промовив анарх і подивився: де ж дідок?

Але дідок сидів позад його і тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби і знову кинув:

— Хе... хе... Тавонарола!

— А я от тепер вже відрізняю, — сказав Карно, — це дуже легко. Хочете, научу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте ж! Ну, чого ж ви сидите... Ну, скоріш.

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати! — різко кинув анарх і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонарола, — знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий, — саркастично усміхнувся Карно і витягнув своє гостреньке обличчя. — І потім: чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається, не перший раз?

— Так! Не перший раз! — різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз! — сказав метранпаж і підвів брову... — Але ви все-таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На то єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... Хі... Тавонарола, — ще раз захіхікав дідок.

— Забув! — різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла думка, що це — сон, бо надто неприродно виходило все. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на кондитерський гортку, раптово підвівся і, вибрикуючи, мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре, — гаркаво сказав Карно і знову витягнув своє гостреньке обличчя. — Гніваєтесь — значить, не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівано прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені, — сказав він, і йому знову йокнула в грудях. — Ви справді думаєте, що я боюся вас?

Карно не здивувався, нібито давно вже чекав на це запитання.

— Так! Думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали? — спитав анарх.

— Я бачу, що я помилився, — засміявся Карно. — Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви істерик.

— Хі... хі... Тавонарола, — захіхікав дідок і поліз до того пенька, на якому сидів анарх.

Але анархові в цю мить стисло горло спазмами, і він пізнав приплив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто — він істерик. Нічого особливого нема. І нібито боячись, що хтось розділить з ним цю радість, він навіть хитренько усміхнувся і опустил голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже до анарха і, виставивши гнилі зуби, хіхікав.

Далі, мов крізь сон, анарх чув, як Карно заговорив про Майю. Він питав: відкіля вона? Анарх не знає? — і підморгнув. Він, безперечно, любить (не тільки цей дідок) гарних смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки і вона вся пухка. Знаєте — ляжеш на неї, і здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі, незграбними фразами, цинічними до безглуздя, метранпаж говорив з чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це — примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться і буде реготати з себе. Це тільки істеричний припадок — не більше. Він рішив покійно вислухати Карно, свідомо приймаючи його як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь, зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться і побачить — нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?.. Ну й ходіть!.. З Майї гарна малинка, — говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидів він на пеньку і дивився собі під ноги. — Збоку хіхікав дідок.

Потім анарх підвівся і, похитуючись, пішов до санаторійної зони.

На грані його зустріла сестра Катря.

— Знаєте, — сказала вона. — Я за ніч проглинула мало не триста сторінок. Але я не відкрила жодної сторінки життя. Я думала раніш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю і раптом скинувся: що ж, і вона фантом? — Ах, яка глупота!..

— Слухайте, — звернувся він до неї, протираючи очі. — Як ви гадаєте: я сплю чи це...

— Що це? — підхопила сестра Катря.

— Ах, Боже мій! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дійсність?

Сестра Катря подивилась на анарха, і він їй здався, очевидно, дуже комічним. Вона, здається, перший раз за все

промешкання анарха на санаторійній зоні широко засміялась. Сестра Катря взяла його за руку, вивела з гушавини, поставила на сонячний бік і прямо подивилась в анархові очі. Звичайно, вона зрозуміла цю виходку як бажання його трохи пожартувати з нею.

Х

Після цієї сутички — на луках — з анархом скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались з дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити фантома від реальної речі. — Але як би то не було, Карно і для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно заповнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника однієї хворої. — Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди — іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема. — Але на цей раз все це згладилось: один табір — весь санаторій, другий складається з одного метранпажа. — Бувають люди, яких не люблять всі. От і Карно. І плебеї вже не захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки — нібито його допіру вкусила осіння муха. Цинік і нахаба: куди там до нього слинявому дідкові! І всі вже давно знають, що це хитра людина, яка кривляється і вдає з себе дурненького. — Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують всі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство — нешкідливе явище — нічого. А от, припустім, ходив дехто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить — і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторію. Це вже занадто. — І росте мовчазний протест. — А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлонину койку можна було поставити на сонце. «Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку», — попрохав Хлоня, Карно мовчить. «Товаришу, я вас прошу: одсуньте

свою койку», — ще раз попрохав Хлоня. Карно — ні слова. І так до трьох разів. Тоді Хлоня підводиться й каже: «Ви, товаришу, невихована людина!» — «А ви, товаришу, Онан!» — кинув Карно. «І більш нічого?» — спитав Хлоня. «І більш нічого!» — сказав Карно. Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа і загалділи. Що, мовляв, за чортівщина: ви — погромщик, вам не може бути місця на санаторійній зоні. — Метранпаж і тоді ні слова. — Тоді до нього підскочила Унікум і закричала: «Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!» — «Онан», — спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо! — І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не увесь санаторій. — Але метранпаж і зараз лежить і мовчить. «В чому тут справа?» — спитала сестра. Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере. «Товаришу, в чому тут справа?» — ще раз спитала сестра. «А я знаю!» — сказав метранпаж. «Як ви там Хлоню назвали?» — «Ніяк!» — різко кинув Карно. — Але почекайте, галдів санаторій, ви, мовляв, назвали його Онаном. — Тоді метранпаж підвівся і почав плести нісенітницю. Припустім, в древності навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети і зараз прославляють його. Що ж тут особливого? — «Але почекайте: ви ж не талмудист?» — «Ні!» — «Ви ж не поет?» — «Ні!» — «Тоді ж яке ви маєте право називати його так?» — Ну, а потім все так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромщик. — І хоч всю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз, мабуть, остаточно і безповоротно скомпрометував себе. Ми його бойкотуємо».

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого спільного не має з примарами!

Але чому ж він його так неможливо мучить? — Проте анарх не помилився, коли рішив, що хворий психічний процес піде з прискореним темпом. Він частіш став прокидатися вночі і тривожитись. Якась темна настирлива думка остаточно

не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і анарх тоді знову упирався в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини складалися для нього не вигідно. До Карно і справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік з города і завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого? — питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж! — казала Унікум і робила загадкове обличчя.

Правда, Унікум багато дечого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настрою і загальному душевному стану.

До того ж і Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим негарним смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку перемену. По-перше, вона нібито уникала зустрічі з ним і, по-друге, — робилась похмуріш, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Проходив вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десь буде рипіти ясен, а далі — шелестіти похилі явори. Із санаторію хворі поїдуть в город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул з города, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати — крізь тумани, по невеселих дорогах республіки — червоні очі потяга.

«Йде вересень! Прийде листопад!»

Тоді над санаторійною зоною перелітали аероплани по маршрутній лінії «від -- до». -- До анарха підходила Майя і говорила про те, що віддаляється літо.

— Я відчуваю, як впливає літо до Чорного моря, — казала вона і в'яло гладила своєю вихолоною рукою анархову голову. — Я відчуваю, що воно впливає в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, з сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні і там сів на темну ріку. І став тоді лебідь як атрамент. Майя — як це не дивно -- вже не говорила про кохання, і тепер анарх не чув

од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь, і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний — що пройшов — кінець гомінкого літа, але осінь — тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище і летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці. — І знову над зоною перелітали аероплани по маршрутній повітряній лінії «від — до». І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня і скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі вересень на всіх вплинув, — писала в своєму щоденникові хвора. — Унікум — і та стала нервовіша. Принаймні прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в істерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий з города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли — невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини. — Раптом в палатах почули істеричні ридання. Коли хворі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум. — «Що там? Що з вами?» — питали її. — Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона з знайомим за конторський плац. Відтіля вони пішли на ріжку і сіли відпочити. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от коли вони... — ну, її, звичайно, всі розуміють... — тріснула гілка. Вона скочила і побігла в кущі. А в кущах — що б ви думали? — мерзавець — дідок! Він стежив за нею і підглядав. — Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бо ж знайомий знервований пішов, не попросившись з нею. Це ж чорт знає що! — Дехто хіхікав. Але дехто й обурювався: це вже справді хамство! — Тоді до дідка підскаочив Хлоня і зо всього розмаху вдарив його по фізіономії: «Хам!» Дідок зблід і розгублено дивився на хворих. Він щось лепетав, що він нічого не думав, що він «просто так». «Я не тього, не тумав, — казав він, — я йшов просто так!» — «Брешеш!» — знову істерично закричав Хлоня. «Тетне тлово!» Тоді Хлоня раптом схопився за

голову і з криком «піду утоплюся» вискочив із дверей. За ним вибігли хворі і декілька сестер».

Анарх, між іншим, був в цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Анарх раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлонине обличчя і подумав: «Так треба!» Коли Хлоню зловили і з криками і галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Йшов, проходив осінній місяць. — Але ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне і хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила вдаль, і була в ній тиха задушевність і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідо-сиза далечінь невідомих обріїв. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони і пішов на путівець, на проселочну дорогу, — до вечора неможливо палило сонце і в повітрі наростала тривога. З города, з індустріальних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши, що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулось назад і готувало свій останній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, нібито кожна стеблина пізнала тривогу і причаїлась. Зрізані хліба розливали духмяність, і вона проливалась на межі, текла потоками і заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Анарх був певний тепер, що і Майя, і Хлоня, і весь санаторій, — все це не що інше, як фантоми його психічного зворушення. І коли він помиляється, коли все це вигадки, що їх він здобув за час патологічного процесу, коли навкруги нього найреальніші особи, — все-таки далі так жити не можна. Нестримна руйнація його психіки набирає з кожним днем все більшої актуальності. Якесь брудна повинь затоплює його, і нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути, і ламав пальці.

«Але в чому річ?» — і він зупинявся. «Де причина такого стану?» І як раніш він не находив відповіді, так і тепер все перед ним мовчало. Тоді анарх з острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на грань. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить, — все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустім, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви, і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?» — і анарх зупинявся.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія, його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамулу хмар, і його охопив страх. Він подивився навкруги і побачив: хутко спадає темрява. Тоді анарх несподівано рвонувся, нібито його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторію. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халата. Над пустельним путівцем здійсчалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар — і хмарний — не втечеш! — потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лишень, що волосся йому шелестить. Більш він нічого не пізнав в ті хвилини. І тільки коли він натикнувся на групу зарослі, зупинився і пішов поволі.

Коли анарх біг — миготіли санаторійні огні. Тепер загубив дорогу і брів навмання, як йому здавалось, — на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?» — не можна сказати: наче так давно і наче так недавно він вийшов із санаторію.

А удари грому шалено громили ліс і не знати як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних феєрверках виростали над лісом темні силуети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді і не видно було санаторійної зони. Наче зачарована, пропала в глибинах тьми.

І коли б хто-небудь спитав анарха, як довго блукав він у лісі тієї ночі, — він, безперечно, не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але, нарешті, закрапало. Із зарослі потягло вогким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і, нарешті, побачив будівлю: перед ним раптово виріс її темний силует.

«Санаторійна зона?.. Чому ж тоді вогонь нема?..» І догадався: вже за дванадцять, бо не чути мотора електричної станції. Анарх стояв біля будівлі і не знав, куди йому йти. Кликати сестру йому не хотілось. І в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «а людина — людиною, це — філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми і думає тільки про маленьку блоху. Саме така людина».

Нарешті анарх розібрав, де він стояв. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову і тоді ж згадав, що саме тут і ночує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. — Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався нарешті дурень.

— Та це я, з шостої палати! — сказав анарх і почув шамотіння: дурень, очевидно, вилазив на повітря.

І тоді ж анарх побачив над своєю головою невиразне обличчя і почув голос:

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі! Оце!

Анарх розповів: так-то й так-то, мовляв, те-то й те-то, мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохнете! Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, — як і в просвітянських драмах і комедіях забутих архівних авторів, — також «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою і патлату голову і також архівно, до болю безглуздо усміхався.

З дверей пахнуло сіном.

Анарх зііз на сіновал і, коли ліг, почув млосний запах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так пахнуть і степові могили, і буйний травневий цвіт. «Так, мабуть, пахне і смерть, — чогось подумав анарх, — бо й вона, глибока, як мисль».

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година? — спитав анарх.

Замість відповіді біля дурня хтось заворушився. — І тоді ж анарх здригнув.

— Хто це там з тобою? — спитав він і раптом знову почув свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутка.

І одразу анарх пізнав його: так, це був Карно. Звичайно, вони не будуть розпитувати один одного, як попали сюди. Але метранпаж скоро заворушився і сказав невимушено, ніби кудись у простір, і без всякої інтонації:

— Зараз перша. Тільки-но погасили. Душно в палаті. Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, продовжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... Ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за весь час свого промешкання у санаторію. І анарх знав: це тому, що він тут. В кожному його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. І це дурнєве «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на луках.

— Ну, Хомо невірний, — казав Карно далі. — Ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуваєш тіло чи ні?

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все-таки тебе, Хомо, нема! І от що цікаво: станеш ти, скажемо, в отару корів та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а — віл.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Ну да, — казав далі Карно. — А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все-таки — я. Ти не скажеш, що мене немає. Словом, я — метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки, і таке-то моє ім'я, і таке-то моє прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сêter. — І тоді ж раптом санаторійну зону розстріляв залп. То лісовики лякали бандитів.

— А тепер візьмемо ще! — говорив Карно. — Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажемо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! Ги!

— Знову смієшся?.. Ну й смійся, Хомо невірний! А я тобі все-таки кажу — нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря, — велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажемо, утворюють люди собі якісь ідеали, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я? — казав він далі. — Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія. Її треба тільки зрозуміти. Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невидимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів було щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покірно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно, — говорив далі Карно. — Але не в цім річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрай-

ство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів, подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Смієшся? Ну й смійся, Хомо невірний! Колись, через десять-двадцять років, я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер ще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бо й подумай: це ж воно розбиває так звані «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажемо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорю), що... це, можливо, все-таки даремно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія, і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Так, можливо, даремно, — сухо говорив метранпаж. — Треба тільки на момент пригадати дещо. Це ж «дещо» дає непереможні закони, і я гадаю, — розумні. Бо нічого в природі, як в природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти того, щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одне: мені треба жити і тим, що навкруги мене, теж треба жити. А поскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забував і про революцію. Так-то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати, — говорив Карно. — За моєю філософією, життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб в ній була канарейка і самовар... Ти не лякайся цього аксесуара. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже проста філософія.

Анарх довго і уважно слухав Карно, і тільки коли той зупинився на декілька хвилин, він підвівся і вийшов із сіновалу. Анарх почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутка, де міг би лягти на койку, заплющити очі

і замерти. Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено. Не вдивувала його й шляхетна, хоч і розхристана будівля мови Карно. Він і це прийняв як щось звичайне.

За кілька кроків від ганку анарх скинувся: — над санаторійною зоною ще розтявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище і заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Коли анарх підійшов до центрального будинку, він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не попаде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро анархів погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь. Отже, він піде до неї. Анарх відпочине у сестри Катрі до ранку, а там перейде і в свою палату.

Він підійшов до вікна і подивився: сестра Катря, як і завжди, сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала. Її тихі очі зараз здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкім капоті і була в нім, як дівчинка. Анархові шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно і зараз же направився до Катриних дверей.

Сестра Катря зустріла анарха, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалась цьому візиту. Але коли анарх їй розказав, в чому справа, вона, не довго думаючи, положила на канапу подушку і запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не помішала йому світлом своєї нафтової лампочки: вона думає ще почитати години зо дві.

Анарх скинув пантофлі і ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталась до нього і говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії, є прояв і розвиток вічного абсолютного духу? Все ж вона рекомендує анархові

прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою із його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, анарх сказав:

— Так коли ж ви їдете?

— Скоро! Скоро вже! — скинулась сестра Катря. — Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь на іншому місці, я, нарешті, найду заспокоєння.

Потім сестра Катря говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю і людей. Вона мусить знайти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю і її хресні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи і сів до столу. Очі йому горіли хворобливим блиском. Сестра Катря вже спала на своєму ліжку, схрестивши руки, наче і ві сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики лякали бандитів та дзвенів лікарів сестер, ніби за тисячу верстов. Анарх взяв перо і написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаєш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний посьолок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні? Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря і метелик-Майя відлетять відсіля у вирій (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синіх країн). Скоро відлетять у вирій. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей. — Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ. — А втім, я, мабуть, не про жито, — про юність на далеких зрізаних полях, про димок молодої інсурекції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного посьолку. — Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по степах, цю куряву, що мчить по східній азіатській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку і тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва зі своїм геніальним полководцем Чингісханом. — Я пи-

сав тобі: «Дивіться на Схід!» І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску, його не зрозуміють. Одні побачать в нім рупор Івана Калити, другі — заклик до дикої азіатчини. — Але ж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рікою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію як на кубло тьми і забобонів. — Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західна цивілізація гниє, і в ній гниє людськість. І ми знаємо: скоро прийде новий спаситель, і предтечею йому буде — Аттіла. Предтеча пройде з огнем і мечем, м'ятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. — Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю! — «Дивіться на Схід!» — І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич. Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, — ти їх, звичайно, найдеш. — Але ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калузької матушки або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію. І ім'я йому — майбутній анархізм. — Люба сестро! Колись на Шведських могилах, там, де тікає прекрасне Ворскло, де Полтава, де цукроварні й одрізи, — там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Аттіла (а він не за горами) повісить на гілляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро. — Я згадую зараз своє дитинство і свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донецчина, і цигарки з кіз'яків, і голубоока мати, і Кузька-халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейсі, щоб розплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гримить в нетрях слобожанських борів. Я згадую столітні сосни, і дороги, і квартали, і межі по степах, і повстанчі загони... І я думаю: «що це?» — Люба сестро! Запахло снопами. Я знаю: і в тебе — теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде — теж традиційний — сторож, і він буде запевняти тебе, що

це не вітри виють, а домовик. Я знаю! — Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплений клас і будеш учити дітей. Діти: «Хо-о-олодно!» А ти почуваєш, що тобі трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то невеликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їси. І ще знаю: до жита треба й солі, а в тебе вже й жита нема. — І от, люба сестро, мені хочеться впасти перед тобою на коліна і заридати. Так заридати, щоб гримів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був геніальним маляром, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, потопив в цій крові цю фатальну неминучу осінь. — Люба сестро! Я часто виходжу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля і дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це — на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задушеним криком: «О-о-о!» Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя думка летить. Я простягаю свої руки д'гори і падаю. Умираю: — *Sic transit gloria mundi!* Так. Не рушу! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу — надходить невідома голуба гроза. — *Sic transit gloria mundi!* — І в цей момент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплелось в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилу голову і йду на Голгофу. — Але, сестро, — книжники й фарисеї знову наздоганяють мій надзвичайний пафос. Я чую удари глуму і падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу мов крізь сон... — Але уперто і неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голгофу!»

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хворобливий блиск і якесь дитяче натхнення. Сестра Катря,

¹ Так минає земна слава (латин.).

все також схрестивши руки, лежала на ліжкові і рівномірно дихала. Повз вікна проходила густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх міських перевалів долітали якісь неясні звуки і нагадували глухий розтрошений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, анарх одчинив двері і вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх в кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу і тепер тяглися розірвані хмари, і була в них та невимовна жура, яка завжди нагадує провінціальний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це і відчув анарх, зійшовши з ганку. Він так переповнений був враженнями, що забув навіть зачинити двері і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв в його очах хворобливий блиск, і досі йому стукало в скронях. — Анарх йшов по доріжці саду, і сам незчувся, як перейшов грані санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще розтялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одно: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні звуків, ні кольору, ні речей. І тільки коли він вийшов на поляну, — згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді анарх поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступались перед ним, нібито самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробіралась голуба пляма неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортали сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь. — «Трохи некрасиво, — подумав він, — потривожив дівчину». — Але, згадавши про свій лист, який залишив незапечатаним на столі, покритився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитати його рядки. Тоді ж

анарх побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом. І він ще скоріш пішов до будинку.

Так, він уже знав, хто там.

Коли анарх зійшов на ганок, з дверей показався метранпаж.

— Карно? — подивився анарх на метранпажа.

— Я! — просто сказав Карно й додав: — Треба зачиняти двері: так можна дівчину простудити.

Першої хвилини анарх навіть не найшов і слів.

— Як ви сюди попали? — нарешті сказав він.

— Як? — і метранпаж усміхнувся. — Просто: йшов в свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині.

Потім Карно попросив дати йому дорогу і зник у темряві.

Анарх вскочив в кімнату. — Лист лежав на столі також, як він його залишив. Сестра Катря і тепер рівно дихала, як і тоді, коли анарх виходив із кімнати. Очевидно, сестра Катря не прокидалась.

Анарх взяв листа, положив його в конверт і тремтячими руками заховав у кишеню.

XIII

Прокинувшись другого дня, анарх був здивований: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну із Катриних блузок, яку сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, згадав вчорашню ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він приліг на канапу і непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але все-таки: невже вчорашня ніч була?.. Тоді він, щоб остаточно перевірити себе, дістав написаний ним лист і навіть хутко пробіг по його рядках. Виходить, що все те, що він згадує, — все це було. Тоді анарх поспішно вийшов із кімнати і пішов до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, нібито боявся, що щось пошкодить йому і це зробити.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось навіть, що тільки-но, декілька годин

тому, над санаторійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка і холодні води. Зрідка накрапав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок, — розтащували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою койку і подивився на хворих, — побачив: обличчя всім були якісь сірі і скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, які протягом цілого літа відігравали роль застрільщика в суперечках між хворими і сестрами.

— Слухайте! — почув анарх позад себе сухий голос.

Він повернувся і побачив Майю. — Коли анарх лягав на своє ліжко, він не помітив її, бо Майя, хоч і лежала побіч його, але була затушована з головою в ковдру.

— Що таке? — спитав анарх і подивився на Майю. В ній вже зовсім пропала колишня бадьорість, і тільки зрідка проривався тихий негарний смішок. Між іншим, вона тепер зверталася до нього на «ви».

— Пам'ятаєте, — сказала Майя, — той веселий день, коли я з вами востаннє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що? — в'яло спитав анарх.

— От що: ви сказали тоді мені, що ви — хворий. Я вам не повірила. Тепер вірю.

— Дуже радий! — промовив анарх і подивився навкруги: навкруги було так сіро і скучно, що в нім в ці хвилини не прокинулось жодної мислі. Навіть зиркнувши якимось на дальню койку і побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи це просто була примара, гра його хворої психіки, то він навіть не поцікавився. Не цікавив його і той стан, в якому він зараз був. Це знову наступив момент повної апатії. Анарх і справді попав в якесь зачароване коло: приходила апатія, за нею тривога і манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і, нарешті, проривалось життя. Останній момент знову змінювала апатія, і так без кінця.

— Вашій хворобі я тепер вірю, — знову повторила Майя. — Бо не тільки я, — можливо, й багато з нас захворіло на цю хворобу. Але нашій хворобі ім'я не істерія, а... Як би це м'якше сказати... А... *entre chien et loup*¹. Бо ж подивіться. Я завжди

¹ Між лсом і вовком (*фр.*) — ідіома, що означає сутінки.

погоджувалась з тим твердженням, що ми уявляємо собою надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тому класу, який — власть. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні! — різко сказала Майя. — Я цілком погоджуюсь. Я сама належу до тих, про кого говорю зараз, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу признатись, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми колись давали достойних поваги людей. Був час, коли з нашого осередку виходили буквально безгрішні апостоли і святі проповідники. Варт пригадати хоч би минуле століття й початок нашого. Бути членом цієї групи суспільства вважалось за велике щастя... А тепер?.. Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і звідтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою повзуть вони сюди на задніх лапках. Де їхнє почуття своєї людської гідності? Це ж кошмар!.. — Але не одні ці. Хіба ті, що живуть тут, хіба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велетень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпу і ще нахабніше заявляє «ми». Себто «ми» не ті, що пахали (це між іншим), а «ми» — власть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаете інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому і полягає повний розклад і повна капітуляція цієї групи суспільства.

— Я чув, що це — непогано, — знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться, — продовжувала Майя, не беручи на увагу репліки. — Загляньте в магазини, де продається марксіська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Але гидко дивитись, коли вся ця продажна сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати — «ми».

Анарх слухав ці їдкі слова й несподівано почув, як в нім заворушилось щось подібне до злоби. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на анарха і знову перевела свій погляд на койки.

— І це розумію, — сказала вона. — Але все-таки люди-на повинна чимось різнитись від гадини. І та бореться за існування. — Де ж людська чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз за цей продажний крам.

Майя змовкла і одвернулася.

Але в цю хвилину прозвучав і дзвоник. — Анарх байдуже подивився на Майю, прикрив ковдрою подушку й, одмовившись від сніданку, пішов на проселочну дорогу. — Проходячи через їдальню, він побачив за невеличким столом нервову хвору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник¹.

¹ «Ідкі розмови входять в систему, — писала, між іншим, у своєму щоденникові хвора. — Навіть Унікум і психопат — і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?» — говорить Унікум. «Тнову лікаткий тмот», — подає дідок. — І тоді ж вияснялося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консилиум лікарів просто так, для бізйру. В щім певні і Унікум, і психопат, і інші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відсіля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відсіля, безперечно, і так званий протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить все змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки». — «Але що ж буде робити другий пол?» — питав психопат. «Це залежить від його таланту, — ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс: — А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з Губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують мороженого, покрутять носом і скажуть: «Нам ця санаторія не подобається. Значить, ми поїдемо в Крим. Будь ласка, передай це записку секретарю Губздрава». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку і до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «Посилаємо секретарю Губздрава манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря Губздрава і про черевички, які поїхали в Крим». — «Буде, — кричить хтось зі своєї койки. — Чи не в Карно ти навчилася так язвити?» — «У нього, друже, у нього! — відповіла Унікум. — Воно-то так, та...» — «Чого ж ти не договориєш? — каже Майя. — Я за тебе договорию. Воно-то так, та треба тобі, Унікум, не забувати й тієї байки, де говориться: «чем кумушек считать...» Ну, словом, ти знаєш!» — І тоді вияснилося, що Майя — хамка. Унікум підбігла до неї і дробила: «Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе, мабуть, ушекнене самолюбство? Да?... Кажи!» Майя не відповідала і виходила з палати». (Приміт. авт.)

За кілька хвилин анарх знісся на путівець. Він ішов по проселочній дорозі, опустивши голову, й уважно розглядав стеблину зі зрізаного німого поля, що на ній завмер мініатюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали зі змарнілої зелені, то виринали, то знову потопали в ній. Дороги, роздоріжжя відходили по кварталах в німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав з багряної тирси (клекотіло сонце), а другий шлях від Гралтайських Меж. Шляхи злітались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата виходили з оранжерей і співали пісень у бузковий захід. Це були пісні журні, й починалися вони з «Гори високої» і кінчалися тим, що «молодість не вернеться». Тоді експериментальна ферма одлітала від санаторійної зони на неможливі гони. — Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси і шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали каміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі: сонце. І тільки на неможливих гонах знову маячила дика даль.

Анарх ішов навмання, опустивши голову, і тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз його, направляючись з города, пролетів фаєтон. Тоді анарх раптом схопився: куди й чого він іде?

Анарх круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Находив листяний шум. Хилились жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах міської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Находила осінь. І всюди, і на кожному із хворих почувалась вона. Майю ніхто вже не наважився б назвати легкою важною дівчиною. Її не пізнавали. Вона схудла, змарніла і за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила декілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті і вже не

виносила своєї койки на веранду. — Але й метранпаж нібито забув свій сарказм і ходив, опустивши голову.

Анарх теж не виходив з палати і годинами дивився то на одну, то на другу із чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно і похмурів, як сам приєркер. В цім була не то розгубленість, не то тоска, не то просто скучна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля.

Тільки ординатор і досі ходив у травневім костюмі. Але коли й він заходив в анархову кімнату і зупинявся біля порога — суворий і холодний, — анарх і від нього відвертався, бо і в цім травневім костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним по призначенню ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам, між іншим, наказано було звертати увагу й на Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на декілька годин, і коли їй той не дозволив, Майю «закатала» істерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусила розбуркати Майю вночі і поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись, сестра Катря просиджувала буквально цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом прокидалась і перелякано дивилась навкруг себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне і непереможне. І ці квартали полюсували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісті.

Надходила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму і закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут в кожному, ледве помітнім щелесті мініатюрного листочка відчувался осінній переліт. Дереву все глибше вгрузали в червоне золото і стояли в надмірній задумі. На перевалі рипів ясен: його підрізали бандити. Надходили листяні симфонії і затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу із цього золотого

потопу: і експериментальна ферма, і санаторійна зона, і перевали, і межі — все поринало в нім.

Йшла мудрість глухого часу, а за нею плентались незрозумілі простори. І анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на доріжку, там озирався навкруги і прислухався до шумотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь все глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капустаник: його зрізали. Іноді поринав в багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не приходили, нібито й вони боялись потривожити цю мовчазну осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі, і конторський плац, і яблуневий глуш — все чутко прислухалось до золотого потоку. І думав анарх, що от-от вибіжить з яру розпатлана темна розпука, розкине руки, впаде на голу вбогу землю й істерично зариде. Іноді він бачив її: — от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводить свій стрункий стан, дивиться синіми очима вдаль і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Надходила осінь. В городі, безперечно, про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зір, і в зажурі невеселих доріжок, які плутались і стурбовані відступали в нетрі сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки і самотній стояв під тихим бірюзовим небосхилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушевний крик пернатого царства. То по довгій і далекій лінії птиці перелітали загоризонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрохви, стрепети. І тоді ж ріка приймала в свої води перельотні зграї птиць. То були — крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани. — І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула й ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав з промислового центру і шалено нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі і бриніли вогкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але й в мовчазності ріки була та ж сама невимовна самотність. — Іноді стрепети раптом підводились з порожньої пустелі покинутого поля і різали ріку своїм важким польотом.

Надходила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйно-неспокійної республіки плутались по темних шляхах, бігли до моря, дивились на нього і прислуха-

лись до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незноним диким воском. — Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі. — Вдалині миготів город. На оазі великого степу маячили «люкси» своїми холодними дальніми вогнями. І на світанку анарх бачив: до города бредуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю?» І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де город, — зовсім надзвичайна крапка: там Ель-Харам, Кааба і таємний чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шелотів: «Куди, пілігрими?..»

Надходила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднявся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду: Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майею остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Декого це почало навіть дивувати: «Що таке? Чому це вони стороняться один одного?» Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фанти, що ними завжди жив юнак, анархові потрібні були тепер як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжку і говорив:

— І от я виходжу кудись у поле, і я думаю: «скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так, — машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема! — казав далі Хлоня і задумувався. — А то, буває, здається, що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю ввесь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця і бачу — знову нічого нема!

— Так! — машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиджували цілі вечори, їм ніхто не перешкоджав: два хворих виїхало, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Проте і решта хворих проводили тепер більше часу в мовчанці. Була одна тема: розмова про тих, кого виписували. Навіть Унікум ходила темніш темної хмари. — І було зовсім

несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні зчинився енергійний гамір.

Прозвучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хворі мляво підводились із койок і сідали за стіл. Розмови йшли також мляво, нібито важко було вимовляти слова. Тільки психопат енергійно звертався до когось з якимось запитанням.

Раптом підвелась Майя і спитала:

— Хто вчора ввечері сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече і мало не скрикнула:

— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?!

Дехто навіть підвівся: чого їй треба? Решта здивовано дивилась на Майю. Тоді Майя вискочила з-за столу і розридалась. До неї підбігли і стали її заспокоювати, їй подавали вже стакан з водою, але Майїні ридання переходили в якісь істеричні викрики. І тільки коли прибіг ординатор, хворі на решті догадалися підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: «Майя є... (нецензурне слово) ... з анархом». Літери були великі, і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів увернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що! Мужчини суєтилися біля столу і радились, як найти негідника. Припущень було багато. Вчора сидів тут анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компрометувати і себе, і Майю? Ніхто не здібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Але ж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суєтився і клявся, що він цього ніколи б не зробив, йому вірили. Вірили, проте, й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було б несправедливим думати на нього. Звичайно, тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Але ж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу. Вона була так схвильована, що після того декілька днів не виходила з палати.

Щодо анарха, то з ним з цього часу і справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (він тоді не був

за столом), анарх якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті дійшло до нього: хворі почали перешіптуватись і запевняти один одного, що цю похабшину саме анарх і написав. Тільки одна сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так! Я не дозволю цього!

З Хлонею про це не було розмов.

XV

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майею була істерика.

Стояло похмуре небо і мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перелітних птиць: вони летіли у вирій. Тоді з проселочної дороги виринула поштова дрижула, і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж поштою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух у Катринім помешканні. Другий — анонімний. Анархова сестра писала це:

«Любий брате! Тільки-но одержала твою писульку і спішу відповісти. Брате! Що з тобою! Відкіля ця екзальтація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чингісхани, запахи снопів, голубі грози, Голгофа та інша «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти скоро знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький колпак, який носили і носять наші доморощені бунтарі — за твоїм вдалим виразом — із гопаківсько-шароваристої «Просвіти»? Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ (між іншим: ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманними словами, весь час почувається, бо весь час бринить в кожному твоїм слові). Отже, не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лишень через індустріалізацію країни. Відсіля — через оптимізм. Між іншим: це зовсім не те, що ти можеш подумати.

Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів, — щастя я собі уявляю цілком реальним досягненням. Отже, мій оптимізм не перейде в безпардонну тоску. Так-то, брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І, в першу чергу, я плюю на слинявих нитиків та інших «символістів». — Скажу тобі широко: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятого класу в своїх меланхолійних щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніш. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним поетам і белетристам від літератури (між іншим: Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики! — і головне — невежди! Їм би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері і ковиряти пальцем у роті та вчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти і тим ідіотам, що їх друкують і переводять на них народні гроші). Отже, питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпардонна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не маляром, а — пробач за вираз — дешевим фуріозо! — Так-то, брате! Пора вже знати, де раки зимують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все-таки не уявляла. До побачення. *Твоя Клавдія*

Анарх прочитав цей лист і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру і міг чекати цього від неї. Лист тим тільки й відрізнявся від решти її листів, що в нім сестра вилаяла поетів і белетристів. Правда, тут більше було нетактовності.

Анарх розірвав другий конверт і витяг відтіля неохайний папір. Там було написано це:

«Ясновельможному панові анархові. -- Дорогий і шановний революціонер! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше непевне становище, — спішу зі своїм слухним листом. — Дорогий товаришу і революціонер! Та пригода, що я для вас

невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімною, — можливо, ця пригода на мент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: «нісенітниця!» Але я певний: це ненадовго. Ви скоро знайдете себе і зробите те, що я вам пораджу. — Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонер! Це було, здається, напровесні нової героїчної ери. Саме в цей час, в канцелярії якогось безбарвого Губздрава, метушився якийсь каплоухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати аудієнції: їм треба було потрапити на ремонт. Мільйони, білйони, трильйони машиністок та інших «співчуваючих» державних діячів невимушено підкреслювали геніального Маркса та геніальну революцію. Проте тоді вже поганої хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури і натхненно співали про педерастію, гнилу проституцію і національний месіанізм. І це м'яко називалося — утилізацією Маркса. — І от тоді метранпаж такої-то друкарні, такої-то профспілки прийшов від консилиуму лікарів до Губздраву і підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарському кабінеті розв'язала з секретарем полову проблему в світлі «співчуваючої етики», здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия. — Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консилиуму лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята послала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря. «На ремонт?» — спитав його секретар. «На ремонт!» — відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць сказав: «Прийдіть у четвер». — Оце поки що і все, дорогий і ясновельможний революціонер! — Тепер запитання: як рішити цей ребус: чи варт було метранпажеві домагатися санаторію, чи ні. Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анарху! — Проте метранпаж попав-таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там, на проселочній дорозі, де починаються

стеги, де колись глушили час джентльмени з города (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікером: *crème de vanille*, *crème de café*, *crème de thé*¹, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез, де били верцадла, щоб бити...). — Але кожна держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже, мертва лежанка — це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом — невідомо! Наприклад: Майя. Це, здається, з індійських поем «Рамаяна» — богиня ілюзії... Ну, хіба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане поросля? — Так-то, дорогий революціонер! Коли метранпаж говорив із секретарем, — вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати і зовсім не з тих: а ла бидло. Секретар зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як в його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому — натюрморт. — А втім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративно ходить до мене. Це, між іншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, і різниця між вами тільки та, що мій дружок має інший темперамент, а можливо, його просто укусила осіння муха. Проте він все-таки — не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в житті роль провінціального Мефістофеля. Я гадаю: ця тимчасова посада до деякої міри має рацію на існування. — Але, дорогий революціонер! Не подумайте, Боже упаси, що цей величезний вступ (може, більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так-то, мій прекрасний революціонер!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам задам декілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторію живе милостію «влада імущих»? Хто там у вас перецінює вартості ради свого прекрасного шлунка? — О ясно-вельможний революціонер! Дозвольте його поздравити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячковості, коли, припустім, «проти рожна

¹ Ванільний лікер, кофейний лікер, чайний лікер (фр.).

не попряш». Правда? — І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «проти рожна не попряш». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити з свого природного оточення. Це робить йому честь. Як же: він тепер, слава Богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від Господа Бога. Він, нарешті, зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталій економічно і політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін міг мріяти про всесвітній бунт. — Так-то, шановний революціонере! Я віддаю честь вашому перецінцю вартостей за те, що він переборов авторитетів і живе своїм власним розумом. Він, нарешті, зійшов на широкий шлях, і перед ним замаячили рожеві перспективи. Це вже не утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від всієї душі... — Але я бачу, що знову одійшов убік. Треба ж нарешті сказати, що я вам раджу, бо ж для цього, власне, і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок» тощо, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати» борщ, котлети і т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете, я, звичайно, знаю. Але я вам про це не скажу. Цілую ваші уста і бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсин. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише».

Анарх-ледве дочитав цей нервовий, розкиданий, нескладний лист. Похитуючись, він пішов до палати. І коли б хто-небудь побачив його в цей час, він, безперечно, здивувався б. Анарх був блідий, якимось через міру зігнувся і йшов по коридору, мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її. — А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверких вітерців з дальнього заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелом. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складались так, що анарх мусив то впадати в тривогу, то переходити до стану повної апатії. Крім того, за цей час анарх не почув жодного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала одна Майя. Але цього було досить. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра Катря та Хлоня не покидали анарха. Але розмови з останніми ні в яким разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря хоч і заспокоювала своїми тихими жестами степової дівчини, що в них завжди була матерня ласка, але й вона була втіленою нудьгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря декілька разів поривалась цього дня розпитати анарха про листи, які він одержав. Вона помітила, що саме з цього моменту анарх через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, нібито за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною проходили отари осінніх важких хмар, — анарх почув якийсь шум біля веранди і без мислі вийшов із палати.

XVI

Стояв матовий дощовитий день. За рікою й далі брели важкі тумани, анарх зійшов з ганку і став біля клумби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хворих, щоб вони не хвилювались, коли почують постріли. Скоро з туману виринули стрільці, які мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хворих про ту людину, що стояла біля сарая і нібито когось вичікувала. Чи не знає хто-небудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось на тих доріжках, які відходять у яблуневий глуш.

— Це, може, ваш знайомий? — звернувся комендант до Карно.

— Мій? — кинув метранпаж. — Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей — не більше як хлоп'я. Це просто помилка — приймати цього кепі за його друга.

— Так? — спитав комендант.

— Так! — кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкове приладдя.

Стрільці стали наготові. І скоро почалось полювання за кепі. Розтялось декілька пострілів, і в тумані заметушились постаті. Санаторійну зону спалахнули тривожні крики. Але раптом все змовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно одбиває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі і ведуть його до комендантської.

Скоро з туману виринав натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хворих і раз у раз озирався. Мовляв, в чому справа? Чого за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпацірує за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років, його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто виснажений вигляд. Кепі надто обірваний, він просто хижак, ракло. Хіба не видно, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там виясняють, хто він такий!

Але кепі хвилювався.

— Почекайте! Яке ви маєте право?

— А таке маємо право... — і комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте! Ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель з города!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі безперечно злодій! Це всі бачать, не тільки комендант. Кепі негайно треба вирядити в міліцію.

— Почекайте! — кричав той. — Нате мій паспорт! Я — обиватель Карасик!

Що таке? Паспорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант прочитає голосно! Але це не міняє справи... — Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевне хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився і над санаторієм повисла осіння бездонна голуби́нь. Раптом спалахнули мовчазні трильйони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрії: туман відпливав на утопі́чнім аеро. Анарх подивився на захід: в порожне́чі земно́ї атмосфе́ри над горо́дом стояла гігантська повітряна куля: обсерваторія. Над аеродро́мом постав кле́кіт: то, мабу́ть, зірвався «юнкерс». Зі сходу в безві́сть бігли пір'я́нні па́меги.

Анарх зійшов на дорі́жку і пішов туди, де стояв натовп. Кепі пручався і не хотів іти до комендантської. Мусили взяти його під руки і тягти. Але кепі рвонувся і вислизнув із рук. Тоді один стрілець підскочив до нього і розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий: в спину.

Але в той же час другий удар в голову звалив стрільця з ніг: — серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась усмішка з мало не тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього і розіграно.

Збитий з ніг стрілець підвівся і збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й всі хворі, весь натовп також здивовано дивився на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя і підскочив до кепі. Анарх і його одкинув сильним жестом на крок.

— Ну? — і, викликаючи, подивився.

Голос анархові був надтріснутий, істеричний. Кожна його нотка звучала чимось чужим. Часто в такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальності. Але анархові в цю мить вирвалось тільки «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І тільки коли над санаторійною зоною показався «юнкерс», який проходив в цей час по своїй маршрутній лінії на північ, анарх взяв за руку кепі і повів його через конторський плац, на шосе. Ніхто із хворих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря. — Стрільці теж не наважились кинутись за анархом.

Коли анарх вивів кепі на дорогу, — побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не збрехав.

— Живо! — кинув анарх руку кепі і зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому назустріч. — А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись з кепі двома-трьома фразами, раптом повернулася і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро анарх побачив виснажене обличчя обірваної єврейки. Була вона в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи анарха почекати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив в городі на бульварі Перемоги в присмерках міських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха і хутко заговорила тим типічним акцентом, який чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такой благой дело сделал. Я, каспатін, вас багадагю.

І, сказавши це, єврейка вклонилась анархові сливе до пояса і мовчки пішла до города.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводи, пішов до веранди.

...Підйом знову підупав. Йшов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі і дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води вдаль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна думка із листя: «ви щось надумаете». Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаете». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Так, треба, нарешті, розшифрувати цю настирливу думку, що не дає йому покою.

Тоді анархові раптом знову приходило в голову, що ніякого метранпажа нема, що Карно лише фантом його хворої психіки. Можливо, він в стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але як би то не було, він мусить бути консеквентним. Треба знайти в собі мужність. Правда, він вже має досить сміливості бути консеквентним: не дарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою і тепер кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осені виділявся рельєфніш, і була в нім тепер якась невимовна жура. Дерев поринали в золоте сторожкого потоку, і крізь них ясно видно було далеку експериментальну ферму і кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безша-

башного потяга, який вилітав з промислового центру на глухі дороги республіки, порушував блідий осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Анарх подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос, її тихий негарний смішок. І коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить, — йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були зв'язані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, який зараз пустельно виглядав серед німого поля, і ці тополі, і ця прозора голубінь, — все це свідки його світлих надій, що зрідка поставали в нім. Анарх згадав Хлоню і подумав: «де він?»

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячив фаєтон і віддалявся до города. В нім, очевидно, виїжджав один із хворих. Санаторій з кожним днем все більш і більш вилюднявся. — «І буду я самотнім серед степу без людей», — згадав анарх фразу із свого листа до сестри. І тоді ж почув далекий клекіт. Над рікою пролітали гуси. Далекий клекіт стояв у бірюзових просторах і був неясний і смутний. І ті загоризонтні межі, що до них поспішало пернате царство по заокеанській лінії, мовчазно стояли на неосяжних гонах. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Коли анарх підходив до конюшні, він уже знав: перед ним мусить зараз вирости Карно. І так: Карно виріс. Анарх зупинився. З момент постоєли мовчки. Нарешті анарх спитав:

— Чого вам?

— Я хочу вам тиснути руку! — сказав Карно.

— Мою руку? — спитав здивовано анарх.

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок? — не зрозумів анарх.

— А як же! Я про кепі говорю! Це ж Дон Квізадо ще раз повоював з вітрянками.

Анарх круто повернувся і хотів був одійти від метранпажа. Але той взяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку. — І Карно знову саркастично усміхнувся. Анархові зашуміло в голові. Він ледве стримав себе, щоб не кинутись на Карно. Але в ту ж хвилину йому знову метнулося в голові, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара — і тільки. Анарх таємно усміхнувся і озирнувся навкрузи. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке? — в свою чергу не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу поговорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами! — чітко сказав анарх.

Осінні хмари закутали небо, і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо.

Збоку рипів підрізаний ясен. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, нібито санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь заводить їх у свій безвихідний тупик.

На конторським плацу іржали коні, і десь тарахкотіла підвода.

Карно деякий час постояв напроти анарха і несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю! — сказав він.

— Слухайте! — знову усміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому прийшла думка, що перед ним безплотна істота. І навіть живе тіло Карно, яке він почув крізь матерію, не запевнило остаточно анарха.

— Ну? — знову кинув метранпаж.

— Не ну, а от що, друже! — почав фамільярно анарх. — Як ви гадаєте: про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А може, знаєте?

— Може, знаю, — спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів, — суворо кинув анарх. — Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже, — і Карно знову саркастично усміхнувся, — то я вам скажу: очевидно, про лист.

— От! — зрадів анарх і з полегкістю зітхнув, нібито боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що? — спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливого нічого. Я, гадаю, що ви й тепер не відмовитесь од своєї анонімки.

— Не одмовляюсь! — сказав Карно. — І більше того: не одмовляюсь і од тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав! — зрадів анарх. — Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж мовчали? — в свою чергу спитав метранпаж.

— Чому я мовчав? — і анарх задумався, наче прислухався до одноманітного тихого шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка. Потім він повернув голову і подивився на скрипучий підрізаний ясен.

— Так! Чого ж ви мовчали? — ще раз спитав Карно.

Але анарх вже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком. Кожна нотка голосу Карно звучала вже гаркавим сарказмом, всесильним, майже безсмертним.

— Тому що треба мовчати! — ледве вимовив анарх. — Пустіть мене, я піду, — тихо додав він.

— Я вас не держу! — усміхнувся Карно і підвівся з колони.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха і мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку і уперто на протязі кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла в стіні.

XVII

Листяні симфонії чергувались з дрібними дощами. Йшла глуха пора. За конторським плацом стукала молотарка, і відтіля долітав запах молодих снопів. В прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння і заповнював кожний глухий закуток. Але коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні, зате зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція і одбивала свої глухі удари. Йшли тумани, і в них

іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторію: Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаєтон стояв вже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Йшов дрібний дощ і скучно дзвенів у ринвах. Зрідка з-за ріки доносився задущений крик санаторійного дурня. І пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і сірі далі за перевалами — все уявляло собою зараз тоскливу осінню елегію. Обличчя всім були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. З кухні доносився легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував в цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в анархову кімнату зайшов Хлоня і сів на ліжко.

— Знаєте, — сказав він, — я тільки-но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе... Скучно!

Анарх заплющив очі і сказав:

— Так...

— Чули, — знову сказав Хлоня. — Сестра Катря вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да! — кинув Хлоня і спитав: — А коли ж ви думаєте виїжджати?

Коли він думає виїжджати? І справді, коли він буде виїжджати? — І тоді знову прийшла думка, що він відсіля ніколи не виїде, що відсіля, з санаторійної зони, нема шляхів. — «І не треба!» — подумав анарх, також хутко погасаючи, як і за-тривожився. І справді: йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно! — ще раз протягнув юний поет. — Пам'ятаєте легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніальний м'ятежник, закутаний у міцні ланцюги, і теж думає: «Скучно». І справді: можливо, він знову підведеться зі свого одра, можливо, він знову зійде на наш азіатський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного, всесильного льоду і не виведе корабель в стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні для нього!

Хлоня дивився у сіре вікно. За вікном стояв туман. З сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали глухо й пустельно. Санаторій

вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтересно, — несподівано запитав Хлоня, — ордина-тор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав, — сказав Хлоня. — Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь там, на сіверкій ди-кій півночі, лежить геніальний м'ятежник, закутаний у міцні ланцюги, і в нього одна думка: «Скучно». І справді: така заги-бель, поза стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Це ж неможливо!.. Це ж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітрянками? Смішно: учень не може бути більше за свого вчителя... А Ленін при-ходить через п'ятсот літ.

— Так, — машинально сказав анарх.

— Але образливо от що, — сказав Хлоня. — Пройдуть ро-ки: один, два, десять, двадцять, і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як думки мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду і маклерсько-го перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе свя-тих, — сховається там за його ім'ям і зробить з нього брудне знаряддя, яким і одкидатиме людськість назад. І коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплю-щивши очі, і на нім була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте? — спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю, — сказав анарх. — Говори, мій неспокійний юначе!

— Хорошо ви сказали: «неспокійний юначе», — говорив Хлоня. — Я вже давно не чув таких теплих слів. І взагалі, люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимося промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машині-зованими хижакками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв з тумбочки газети і мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх вже далекий був від Хлоні. В цій тиші перед анархом раптом постав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?» — пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожару, і була в цім якась таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плацу доносилося виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілець. Виття було темне і незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а мла вогкої чвири, і по ній простяглись сірі осінні дороги.

І знову перед анархом виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини і там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель, який стояв біля нього, сказав: «чорний папа комуни». Анарх тоді здригнув.

Тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, якого анарх бачив в вітрині, але це ж не міняє суті. Виходить, він зовсім не те, що він думає. — Але скоро анарх скинувся: так, він не помиляється. Очевидно, не він, а Хлоня полав не на свій шлях. Тільки цим і з'ясовується їхня близькість. — І за асоціацією «чорний папа комуни» він пригадав якусь далеку картину. Серед буйної стихії повені стояли на острівку два коня і тоскно дивилися вдаль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали й оселі, і ліси, й кучугури. Скоро і цей острівок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коня, що так тоскно дивляться вдаль. — І анарх не міг не порівняти себе й Хлоні з цими самотніми постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв декілька хвилин біля вікна. Потім повернувся і знову підійшов до анархового ліжка.

— От що, — сказав він тихо, — декілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя

епоха? — Отже, до побачення, товаришу, — раптом, повертаючись, сказав Хлоня. — Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «скільки йому років?» І знову ніяк не міг пригадати. — Потім анарх і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і згадав, що вона одержала командировку. Тоді анарх пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, опустивши голову, і навіть не привіталась до нього. Анарх хотів був звернутись до Майї з якимось запитанням, але почув у всім тілі слабкість, а тому й мовчки пройшов повз неї.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею і зараз стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо і непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського плацу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікаревого сетера. Пес, очевидно, здихав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки і складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапти якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Зі стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетній столі вже не було статуєток. На ліжкові лежала біла подерта сорочка. В шафі було порожньо: очевидно, сестра Катря вложила вже в корзину свою бібліотеку.

В кімнаті також було непривітливо, як і надворі. Пустелею віяло з кожного закутка. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, який лежав біля корзини: на нім вже зацвів зелений хихлятий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його із-за шафи і ще не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий, він нагадував татарські сап'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра їде! Вона без кінця рада, що, нарешті, дочекалась цього. Анарх не може і уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сибір, до самого Байкалу, за тисячу верстов. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше розв'яже ті важкі проблеми, які тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона

пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре уявляє сибірське життя, і вона його ніколи не проміняє за який-небудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні тощо, їй здається, і є справжня пустеля. Що ж до Сибіру, то не такий вже він жахливий. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Де-небудь в занесеній снігом оселі і народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світу, вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри, — це гарно. Можливо, вони-то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу, — говорила сестра Катря, радісно усміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик. — Можливо, де-небудь там, за Байкалом чи над Байкалом, і Гегель постане в іншій освітленні. І це буде зрозуміло, бо по суті ж ви напевне не скажете мені, що я таке: дійсність чи фантом. Навіть коли ви візьметесь за мою руку і почуєте під пальцем моє тіло, і тоді ви не маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо й уві сні ви можете те ж саме почувати... Все відносно!

Анарх так звикся зі своїм химерним становищем, що й зараз подумав: і справді, можливо, ніякої Катрі нема, а є гра його хворої психіки. Можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні і сидить зараз десь в ізолюваному помешканні для душевнохворих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію і зокрема про Гегеля. Вона раз у раз радісно усміхалась, нібито й справді найшла свою хресну путь. — В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув їй руку і вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні анарх зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо усміхався і все поглядав в туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді і тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав все про ту ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо? — машинально кинув анарх.

— Ги... Ги!.. — зареготовав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся вбік і пропав в тумані.

Анарх обминув кухню і пішов до конторського плацу. Коли б хто-небудь спитав його, куди і чого він йде, — анарх напевне не міг би відповісти. І справді, він йшов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолю, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили, і він знову брів уперед.

Мжичка не переставала поливати землю промерзлими каплями. Висіло темно-сіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари, і крізь тумани зараз чути було, як виє лікарів сестер.

Так, він тепер знає, що йому треба зробити, думав анарх. Це так просто, це так ясно і, головне, це консеквентно. І в тому, і в другому випадку він мусить саме так зробити. В тому випадку, коли він знаходиться в ізольованому помешканні і ця дійсність є лише натовп примар, він нічого не загубить, зробивши те, що йому треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги нього лишень одні фантоми. — Але й в другому випадкові йому нічого губити. Карно, безперечно, — фікція. Анарх певний, що коли й справді навкруги нього дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно, безперечно, примара і є одна частина його власного «я». Анарх мав не один випадок запевнитись у цьому. Одне те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом правоти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро біля підрізаного ясена анарх побачив лікаревого сестера. Собака лежав на боку і зализував величезну рану. Проходячи повз нього, анарх побачив, як пес тоскно подивився на нього своїми розумними очима і ще голосніш завив. І це виття таке було нудне і неприємне, що анарх інстинктивно прибавив кроку.

Обминаючи темні дерева, він йшов до командної висоти.

Збоку над рікою стояв туман. Крізь нього блимали дальні міські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і сибірські нетрі. І подумав: «сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед анархом постали дикі азійські поля, білі хуртовини і тривожні станції на татарських прольотах.

Анарх сходяв на гору. Чим далі він ішов до кульмінаційної крапки, тим легше становився туман. Здавалось, розвидняється. — І справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вогкістю. — Перед анархом постала оаза дальнього города, чіткі «люкси» і ледве помітний силует експериментальної ферми. На посьолкові, що за кілька гін, брехали пси, і цей собачий концерт і тепер викликав неясні мислі.

Анарх йшов далі, до самісінької берези. Він так упевнено ступав туди, нібито й тепер знав, що там і найде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він зовсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до білої берези, вона стояла, як різьблення.

Так, інакше і не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі. Звичайно, тепер тут не було запаху осок і прибережних трав, але не з-за цього ж вона збиралася на командну висоту!

Проте, не здивувавшись присутності Майї, анарх все-таки трохи збентежився. Він раптом почув у тілі дрібний дріж, і йому прилила кров до голови. Нібито щось далеке загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся вперед і зупинився біля діччини. Вона стояла, заплющивши очі і закинувши голову на суху гілку. Майя так стояла, як він її бачив багато разів на цій командній висоті. Але темні овали під очима говорили, що це не-та вже Майя, з якою анарх проводив літні ночі.

— Майо! — сказав анарх, чогось лякаючись свого голосу.

— Що таке? — тихо спитала вона, не розплющуючи очей, нібито давно вже чекала його.

Анарх подивився на неї і тут же почув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й природно сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною? — і вона подивилась на анарха.

— Да!

— Для чого ж це? — спитала Майя, і анарх перший раз за кілька останніх тижнів почув її тихий негарний смішок.

— Просто так!

— Це цікаво, — сказала вона і додала іронічно: — Ви, очевидно, думаєте виступати десь у ролі трагіка? Да?

— Ні, Майю! — і анарх опустил голову.

— А... ідіть ви к чорту! — раптом занервувалась Майя. — Обридли мені такі розмови!

І вона знову заплющила очі і закинула голову на гілку. Анарх не образився. Він одійшов, і став над кручею, і дивився на далекий город. Так він простояв декілька хвилин в якомусь півсні і весь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя і справді покликала.

— Савонаролочко! — раптом почув анарх.

Анарх пішов до неї.

Але коли він зупинився біля Майї, побачив: її обличчя було таке ж холодне і німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що йому просто почудився оклик, бо ж і справді вона давно називала його так. Але скоро Майя заговорила, хоч і зовсім не таким тоном, якого чекав він.

— Ви хотіли говорити зі мною? — спитала Майя.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте! — кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей. — Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас коли-небудь кохала? Да?

— Да, — одгукнувся анарх.

— Даремно! — сказала Майя. — А втім, мені не треба говорити вам, що в данім разі моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Да?

— Да! — майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить, — і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись тихим негарним смішком, — виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте і не будете кохати. Це безперечно так, бо я чула — кохання зовсім не таке... Да?

— Да.

— А тепер я вам скажу, що і я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась... Але зараз я вас трохи ненавиджу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояву ущемленого самолюбства... Я вас ненавиджу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до

цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Так!.. Я тайна чекістка, агент червоної охоранки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму я покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам вже говорила. Ви вірите, що я вас кохала? — і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете, — і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторським плацу вив лікарів сестер. То тут, то там спалахували «люкси»: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочинку, і на посьолках, і в далекім городі. Огні стояли в степу мовчазно і нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні ріки.

— Да, я вас кохала! — казала Майя. — Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте декілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти у підвалі... Бо ж подумайте: в цім вся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою — і тільки: що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежачи за його кожним рухом, навіть більше, — бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми, — анарх не тільки не пізнав злови чи то ворожнечі до Майї, — саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так, — говорила Майя. — В цім вся я! Бо ж подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан з випадковим самцем, я віддала свою чистоту і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це, як ті ідіотки, які зі спокійною душею йшли на огнище... — І що мені з того — сто чор-

тів! — що моїх пацієнтів одправляли на той світ в «двадцять чотири години»?

Майя зупинилась і положила свою долоню на чоло.

— Але не забувайте, — продовжувала вона. — За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною, і не з десятима, і, можливо, не з двадцятьма. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце заповіла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетрі женської душі, а це нетрі взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І оскільки до інших справ була постійна індіферентність, і оскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу — я просто — сто чортів! — не можу без неї жити!

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в городі бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх застиг, як різьблення, і мовчав. З-за ріки знову навідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Да, сто чортів! — і Майя знову закинула голову і заплющила очі. — І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чирик-пирик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком, і чого б ви од мене не вимагали — я все б зробила... Але — я помилилась... Нарешті я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?... Да?

— Да, — коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього і обхопила руками його шию.

— Чирик-пирик! — сказала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація: — Що ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю, — і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов на ріку і наближався до командної висоти.

— От що, — помовчавши, раптом сказав анарх. — Я найшов! — і якимось хворобливо засміявся.

— Що ти найшов? — скинулась Майя.

Анарх положив свою руку на Майїну голову.

— Це, власне, паліатив, але це, можливо, на деякий час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не

було б краще тобі, коли б я... одійшов... в двадцять чотири години... ти знаєш куди...

Майя здригнула.

— У двадцять чотири години?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно? — спокійно спитала Майя. Але в її голосі анарх почув і легкий дріж, і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охранку і скажеш, що от, мовляв, була така-то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою фіктивну провокацію. І я мусив або утікати (а куди тепер утечеш?), або зробити те, що зробив. Можна навіть знайти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш? — перебила анарха Майя.

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть? — несподівано спитала вона і приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах анарх побачив тваринну радість.

— Револьвера у мене нема, — сказав анарх.

— Так тоді, — і Майя фальшиво засміялась, — я тобі дам свій!

Але як вона не пильнувала невимушено кидатись фразами, — їй не вдавалось. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе і кріпко її притиснула.

— Чижик-пижик! — знову фальшиво сміялась вона. — Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але анарх не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж ще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти і збирався на неї. Далекі міські «люкси» підбило легкою димкою. Пахло вогкістю, і чути було в степу гудок потяга. — Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик! — говорила Майя, і голос їй задрижав. — Все це гарно, але ти мене — сто чортів! — не розумієш! — Майя не договорила, і анарх почув, як її тіло здригнуло і вона мовчазно й істерично зареготала.

І майже в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! Сюди!.. Скоріш!..

— Де? Де? — обізвався на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня утопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня утопився!.. — знову над рікою розтявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову і мовчки рвонулась вперед.

XIX

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Надходив сірий осінній ранок. Ртуть падала. Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувались сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навкольній вогкості. Деся по шосе рипіли підводи: то з околиці крамарі посувались на міський базар. Командна висота стояла в тумані, і ледве вирісовувався її темний силует. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відголоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суєтились люди. Першої години одкачували Хлоню, але потім, коли виянилось, що спасти його не можна, — обмивали труп, увільняли для мертвого палату і т. д. Але коли Хлоня і лежав уже на столі і нічого було робити — і покоївки, і сестри, і хворі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком декого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха, — сестри, які стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня уходить тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони тільки приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті, сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня і пішов з ним. Це було тоді, коли анарх сидів у Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не нашли. Тоді сестри метнулись по санаторійній

зоні. Не зважаючи на те, що Хлоня декілька разів обіцяв втопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський плац, шукали в кухні і на шосе. І тільки коли до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину, яка після дощу ще більше розкисла. По ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг один коняр. Він ще застав Хлоню на березі, біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня мовчки зробив помах руками і кинувся у воду. Тоді-то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя та анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію, котра й зложила відповідного акта.

Анарх, прибігши з Майєю на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинку стихло, анарх одкинув рукою збите волосся і подивився навкруг себе.

Стояла тиша, і за вікном всю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всьому санаторію ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За декілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар і спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що знаходиться по той бік реальності. Анарх не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він вже, нарешті, так просто, без всяких перешкод попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві, захворівши гарячкою. Він бачив навкруг себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих, задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги, і татарські прольоти на неможливих

гонах. Знову виринали неясні згадки з дальніх дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий посьолок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище і де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилялась убік, брела через безмежні гони чорного пару, добігала до цукроварні і, нарешті, пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в диких степах серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби плине невесела пісня, проходить бур'янові гони і тане, завмираючи в глухих степовім повітрі. Перед ним виринав порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над всім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безгранність. Десь у степу курів димок, і цей запах дальнього пожарища уносив анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом, — ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли нарешті крізь вікно пробився хворий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, анарх розплющив очі і важко зітхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілу. Він взявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він вдивлявся в стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла думка, що він захворів. І ця думка, як тиха радість, повисла над ним. Він, безперечно, захворів гарячкою, і хвороба прийшла вчасно. Він зрадив їй, бо вона могла його без всяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як вчора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно, ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Анарх розплющив очі і подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічу. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалості, ні болю, наче це було звичайне явище на санаторійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть думка: «Чого це сестри так суєтілись вчора? Невже вони надають так багато значення цій події?» Він гадає, що

тут нічого особливого нема. Жив чоловік — і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно в воді.

І тут же анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик, і він — пам'ятає — любив сидіти на цьому місці. Влітку відсіля маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: збоку кручі ріс комиш, такий стрункий і суворий. І комиш якось надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут, біля кручі, завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав про себе так, ніби він уже не існує. Анарх брався за своє чоло, і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло: воно розганяло дрібний і в'їдливий дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: надворі також було сіро, така ж стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки-но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод і нібито застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

— О-о-о-о! — крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все знову затихло.

І тоді ж почув анарх, що йому пече в горлі. Вів подивився на тумбочку: графина не було. Анарх підвівся і став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, нібито його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна із них несла якесь шмаття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть? — спитав анарх.

— Там! — махнула кудись рукою сестра і хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води там не найшов. В їдальні він теж не бачив графина. «От ідіотський випадок!» — подумав він, бо згага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло, і пекло тепер не тільки в нім, але й у грудях стояла неможлива спека. Йому здавалось, що він охоплений якоюсь незносною пожежею. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалось в надзвичайній зимниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали! — істерично кричала вона комусь. — В противнім разі я й без вас найду дорогу!

— А я цього не маю права зробити! — донісся знадвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хворі! — знову вперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі і затулила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що! — істерично закричала вона і повернулася до анарха.

На момент їхні очі зустрілись. І анарх побачив в Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі опустил вії. Майя круто повернулася і дала йому дорогу.

Тоді анарх знову почув неможливу згагу, і він майже кинувся до сестри Катрі.

Але коли підбіг до її дверей, — їх було замкнуто. Біля ганку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусила одвезти сестру Катрю на станцію. — Анарх подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи — той же, підбитий хихлатим морошком, черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжкові, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлони́на смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але згага не давала анархові покою. Анарх відчув, що коли він скоро не найде хоч декілька крапель води, він може збожеволіти. І тоді він нестримно кинувся шукати графина. Але ніде його не находив. Навіть в кухні йому не повезло. Хоч над нею і стояв дим, — на дверях висів замок. Кухарка в цей час вийшла кудись. Анарх кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було.

Навкруги було тихо. Надворі жодної людини, наче то вимерла вся санаторійна зона. На конторськiм плацу і зараз вив лікарів сетер. Над городом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води і тривожно дзвеніли у ринвах.

Але дріж не зупинявся. Анархове тіло раз у раз підкидало. Голова йому горіла і ніби розколювалась на дві частини.

Згага давила горло і спирала дихання. Тоді анархові прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, нібито його одняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ганку, і на ній не було візника.

Анарха охопив страх: «Що це?»

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадатись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою незносну згагу... Це так просто і це так ясно.

І тиха радість і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і заграв в його волосся. Тоді він, підібравши поли свого халата, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора утопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні города, ні посьолків, ні експериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм одрогом.

Анарх перейшов уже санаторійну грань, залишивши за собою яблуневий глуш. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушений крик санаторійного дурня. — Скоро він був на трясовині. Анарх тепер обережно переступав калюжі, нібито й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все-таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало анарха, і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в нім погасає. Дріж теж не зупинився, і різниця була та, що тепер він охоплював його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті із туману виплила круча, і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього города долітали неясні звуки розтрощеного дзвону.

Анарх спустився з кручі і став на пісок. Холодна вода по-волі, ледве помітно пливла в темну даль. — «Але як же я води нап'юся?» — подумав анарх, нібито й справді не знав, як це він зробить. То говорив за нього його інстинкт.

І тоді його знову охопила згага. Анарх нагнувся, набрав в долоню води і приложив до неї свої гарячі уста. Разів зо п'ять він проробив таку процедуру, але згаги не міг погасити. Тоді він сів на землю і почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь, і він може застудитись. Але згага не давала йому покою, і крім того, він гадав, що організм його все перенесе.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, нібито зараз стояв літній ранок. Анарх одійшов од берега і став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику і дивився на нього. Але анарх не звернув на це уваги, нібито й справді таке явище було цілком природним. Перед ним знову постали тихі прозорі фанти, і анархові було легко і радісно. І знову постала перед ним безмежна дорога, сизий димок молодої інсуреції і голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азіатську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берега, де сидів Карно і саркастично усміхався.

Упала одна крапля, друга, і — раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвири замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катрино-ного ганку і тепер стояла самотня підвода, і віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виряджати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, нібито чекала, коли ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягуче вив. — Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля

шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий морошок.

Але й Майя не пішла виряджати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплющеними очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, ніби творила якусь невідому молитву.

...І раптом знову упала одна крапля, друга, і — замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

XX

Із щоденника хворої: «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок...» — Але я й тут не можу поставити крапки: по-перше — мені шкода героїв, що з ними мушу я розлучитись; по-друге: я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась. А втім, так і мусило бути: рівне спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки, — я вірю! — мислено стиснуть мою руку і скажуть: воістину ця жінка уміла любити. — Але річ і не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підходжу до процесії подорожників у вічність, — тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумно люблю життя.

Отже, з тих двох початків, які борються в мені: життя і смерть, перемагає перше. — А втім, да не подумают мої далекі нащадки, що ХХ главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила б пам'ять м'ятежних комунарів. То нічого, що я жінка з жіночественною натурою, — в добу горожанських війн я — солдат революції, і моє перо — гострий багнет, який завше сторожко прислухається. — Так, я безумно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті заграє голубий

промінь і вона найде те, чого так довго шукає. — І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бо ж подумайте: я не зробила й трильйонної частини того, що хотіла зробити, і я не розказала того, що мусила розказати. Бо ж подумайте: я бачу перед собою не тільки Хлоню, анарха, Майю і сестру Катрю, — я вже бачу перед собою нових невідомих людей — сильних, як леопард, прозірних, як чека, і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

...І стоїть той тихий осінній сум, що буває на одинокому ставку, коли не листя, а золотий дощ злітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо у невідомий дальній димок.

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ

I

...Вікно було чорне, як агат, але по темних садках уже брів тихий провінціальний світанок.

«Ну, пора», — подумала я й вийшла з кімнати.

Біля ганку стояла підвода, і ледве чутно іржав кінь. Мама плакала й казала, що я зовсім неможливо поведжуся з нею. Ну навіщо, мовляв, їхати кудись у невідомий край? Ну навіщо? Мама прожила свій вік у чотирьох стінах нашого біленького домика, і для неї все, що простягалось далі Загадайського мосту, все було темною й страшною загадкою. Я поцілувала маму й сказала їй, що я все-таки не можу zostаватися дома. Невже вона не уявляє собі, як мене тягне в даль? Невже вона бачить тут самодурство? Пам'ятаю, я схопила її в обійми й майже простогнала:

— Моя ти милуська! Милу-усько!

Мама перелякано подивилася на мене і ахнула. Тоді я зареготала й ще раз поцілувала її. Потім узяла букет квітів із нашої малесенької оранжереї й сіла на підводу. Золотий півник злетів на флюгер і голосно закукурікав. Провінціальний домок, ганок і мама з тоскою подивилися на мене. Я сказала їхати. Потім упала на свіже пахуче сіно і вже сказала сама собі: «Навіки». Я прикусила губу й так боляче, що аж сльози покотилися мені по щоці. Але хіба можна було відмовитися від цієї поїздки?

Пам'ятаю дитинство, його передчуття й неясну тривогу. Коли мені було щось біля шести років, я сама тягла маму до церкви, щоб стати десь у темному закутку й прислухатися до таємного шамотіння.

Бабуся розповідала мені про катакомби, і здавалось, що я стою в катакомбах. Я любила заходити й на луки, любила

запах осоки й це зелене море трав, що хлюпотіло за рікою, я безумно любила вечорові кучугури, і червінькову шелюгу, і димки над нашою оселею. Але я ненавиділа наших провінціальних людей, таких темних і диких, як дичавина тамерланівщини, і завжди тоскувала за тим незнанням, що загубилося десь у далеких краях. Колись небіжчик брат (він був страшенний мрійник, і він загинув на барикадах), колись він патетично декламував мені:

— Б'яно, я вже, мабуть, не повернусь додому, і багато нас, очевидно, не повернуться. Але йдемо ми з такою радістю, ніби чекає нас не смерть, а якесь надзвичайне безсмертя.

Потім він говорив мені про світові пожари, про невідомий фантастичний край.

Я довго слухала його, і перед моїми очима виростало химерне коло, і я вже бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни. Пам'ятаю, я випрямилась на весь свій дитячий зріст (я й справді тоді була ще дитиною) і сказала натхненно:

— Клянусь тобі, брате!

Більше нічого не сказала, бо знала, що далі не треба говорити, і він зрозумів мене.

Але потім раптом побачила (тоді вже брата давно не було), що прийшла якась нова дичавина, і над нашою провінцією зашуміла модернізована тайга азіатщини, і тільки зрідка проривалися молоді вітерці. Тоді почала вірити, що десь живуть інші люди, і мене неможливо потягло до них.

Очевидно, і це зміцнювало моє бажання полетіти кудись, до того ж і журавлі принесли мені сімнадцяту весну. Я виходила вночі в садок і вже не могла спокійно слухати їхнього крику. Ця весна так затривожила мене, ніби я була перелітною птицею й мусила летіти кудись за моря.

Я не оглядалася назад і вже не бачила (це візниця мені говорив), як мама випроводжала мене білою хусткою, і не бачила (це теж візниця говорив мені), як повз нас пройшов наш маленький дячок і здивовано подивився на мене.

— Кукуріку, — стояло мені в ушах, але коник біг жваво, і жваво куріла дорога.

Ми вже давно проминули провінціальний виконком, потім ми залишили за собою й комсомольський клуб. «Ах ти клуб, ти мій клуб, зелененький клубе», — подумала я й зі-

тхнула. Це місце нашої оселі я обминала з якоюсь полегкістю. Мені було відкрито дорогу до комолю, але я рішуче відмовилася вступити туди. Мене ненавиділи за це, бо знали, чому я стою осторонь. А я стояла осторонь от чому. Я пам'ятала, скільки відважних комольців загинуло в часи горожанської війни, і частенько десь у закутку прославляла цих незнаних героїв. Але тут, у нашому комолі, була якась розгнужданість.

Я прилюдно говорила про це, і мене називали реакціонеркою. Пам'ятаю, тільки один комунар, що раптово приїхав у наше містечко, тільки він обурився колись:

— В чому справа, хлоп'ята, — сказав він, — хіба вона не правду говорить?

...На нас почала наступати синя полоска далекого лісу. Збоку вже розправляло свої малинові крила золоте, як і завжди, невідоме сонце. Ми раптом поїхали поволі: попереду нас ішла отара овець і йшов пастушок. Пастушок заграв на сопілку. Він був маленький, але він заграв щось сумне, і мені стало ще сумніше. Я свиснула, сказала їхати скоріш — і коник знову побіг. За ним побіг і ранковий вітрець.

— Гоп! Гоп! Гоп! — кричала я.

Потім підставляла вітрові свої молоді груди, і вітер їх лоскотав. Я реготала й реготала всю дорогу до самої станції. Але візниця так і не сказала причини. Справа в тому, що я вже тоді хотіла бути матір'ю, а вітер мене збентежив: мені (хоч це й смішно!) захотілось завагітніти від нього. Мені захотілось так чисто завагітніти, як завагітніло голубе небо, що вже мільйони віків хоронить у собі таємницю найпрекраснішого й найчистішого зачаття. Моя дика фантазія не давала мені спокою й цілу дорогу тривожила мене. Бігли поля, і суворо обминали нас шведські кургани. Я згадала Марію Кочубей.

На станцію ми приїхали, коли вже зовсім стемніло. Я купила квиток, поцілувала візницю (він страшенно здивувався) і взяла з возика свій маленький пакунок.

«Саме тепер навіки», — прийшла мені думка, бо візниця був останньою близькою людиною.

Тоді, як ніколи до того, я відчула великий біль розлуки й саме тому, що цей біль був сильний і справжній, саме тому пізнала себе найширшою людиною.

«Очевидно, теличка нездібна пережити цього», — промайнуло мені в голові, і я почала філософствувати.

Це, звичайно, була страшенно наївна філософія, бо я тоді знайома була (і то поверхово) тільки з Платоном. Але вона мені зовсім не шкодила, і навіть більше того: тільки через неї я діставала собі заспокоєння.

...Візниця давно вже зник із своїм возиком за кучугурами, а я все стояла й дивилась йому вслід. І тільки за півгодини опам'яталась. Треба було кінчати, і я скінчила: махнула рукою й пішла на темний станційний силует.

Станція була глуха, як сотні степових станцій, і там лежали якісь чужі люди. Трохи пахло приїсним запахом, бо відсіля, здається, за дев'ять верст була цукроварня. Я подумала, що, коли прийде осінь, наші дівчата підуть на буряки. Тоді будуть сумувати полтавські кургани, і побредуть мої спогади крізь марево віків за виконкомом, за комольську леваду. І мені здавалось, що такі мислі приходять усім, хто знає вишневооку Україну — цей химерний край диких і темних доріг до романтичної комуни. Я знову згадала Марію Кочубей.

Потім пішла на пустельний перон і дивилась на рейки, на зелені вогні й відчула присмерк. Хтось пройшов повз мене (очевидно, начальник станції) і уважно подивився мені в очі. Потім із степу прилетів потяг, заревів, зашумів, заготовав. Я ще раз подивилася в степ — туди, де стоїть наш біленький домок і сидить півник на флюгері, де невеличка оранжерея й темні провінціальні садки. Але вже нічого не хотіла згадувати й рішуче полізла у вагон. Те, що було, зникло навіки. Ще раз побачити? Ні! Ні! Ні! І тільки коли потяг заревів і рушив, я в останній раз уклонила напівтемній степовій станції. Силуети будівель промайнули перед моїми очима й зникли. Я вже не думала повертатись сюди. Життя було таке широке й безмежне, а вік мій такий коротенький, як носик горбчика.

— Тра-та-та! — одбивали колеса.

Уночі блимала свіча, десь гомоніли пасажирки, потяг похитувався, але я не могла заснути. Вдень бігли поля, летіли кургани, але вони мене вже не цікавили. Пам'ятаю, я всю дорогу безумствувала: мислі шалено летіли, наздоганяючи

одна одну. Такі переживання не могли не відбитися на моїм обличчі, і тому пасажирів раз у раз здивовано поглядали на мене.

На третій день я була в Z.

II

Коли йшла з вокзалу, мені було страшенно весело. Я оглядала вітрини, автобуси, трамваї, а мені казали збоку:

— Подивіться, яка пейзажечка!

Йшла по великій вулиці й раптом попала на ринок. Стояли селянки з клубникою. Клубника так пахла, що я тут же купила два фунти. Потім довго блукала по городу й зовсім незчулась, як прийшов синій міський вечір. Пам'ятаю, вийняла з пакунка одну соковиту клубнику (одну ягоду) і взяла її на губи. Я взяла її необережно, бо рожевий сік потік і зробив мені на блузці рожеву пляму. Це було неприємно, і я посіпала себе за вухо.

Коли вечір заглибився, тоді по вулиці пішли проститутки. Вони страшенно лаялися, так що мені кілька разів почервоніли уші. І я ніколи б не знайшла в цьому городі свою Лізбет, коли б не випадок.

Стояв літній сад, а біля нього рекламний плакат. Тоді вискочив хлопчик і закричав мені в обличчя: «Бути-туті! Трап-трап!» Потім почали під'їжджати фаєтони, спалахнув «люкс», і вечірне небо зробилось таким синім-синім. Я пішла в літній сад, з'їла там на п'ять копійок морозива й звернула на алею «Синього кабачка». Там я й зустріла Лізбет. По дорозі товаришка потріпала мене по тазові й сказала:

— Як гарно, як гарно, що ти приїхала!

З Лізбет я товаришувала ще з шкільного часу й ніколи не губила з нею зв'язків. Вона мене страшенно любила. Лізбет працювала в установі машиністкою й обіцяла в ту ж установу й на ту ж посаду пристроїти й мене.

Але як вона зробить це, коли я в цьому нічого не розумію? Лізбет зареготала й запевнила, що за місяць або за півтора з мене буде робітниця на «ять». І дійсно: за місяць я вже була машиністкою на «ять». Я навіть сама здивувалась, як скоро це вийшло, і ми з'ясували такий успіх моїм

неабияким хистом. Потім Лізбет хитренько примружила око й сказала, що я мушу тепер піти з нею в установу й там трохи посидіти.

— Для чого це? — спитала я.

Вона ще раз зареготала й назвала мене наївною. Невже я й досі не доміркувалась, що моїм обличчям і моєю фігурою можна цілий світ перевернути? Лізбет піднесла мені дзеркало й запропонувала подивитися на себе. Тоді я запротестувала: невже вона радить мені продати своє тіло? Лізбет почала запевняти, що ніякого тут продажу нема: на мене будуть дивитись, і тільки! Я погодилась і одержала посаду. За кілька тижнів Лізбет поїхала до тьоті й залишила мені свою квартиру.

— Ну, прощай, — сказала вона. — Може, ще колись побачимось.

Вікно моєї кімнати виходило з підвалу в невеличкий дворик, де стояла стара зелена альтанка. Я любила сидіти біля нього й дивитись на клаптик голубого неба: воно було тут таке надзвичайне, ніби всю його радість природа сконцентрувала в цьому закутку. Тут, біля цього вікна, я так багато передумала, скільки, очевидно, мені вже не прийдеться думати. Я думала про химерну даль, що потягла мене з рідного краю, і думала, що до неї — ах, як далеко! Власне, в Z я не сподівалася знайти її, але я вірила, що в Z я зустрінусь з якимсь великим чоловіком, і тоді станеться чудо.

Іноді після роботи я не йшла додому, а йшла куди очі дивляться. Тоді городяни здивовано оглядали мене. Ішла в південно-східну частину міста, на край, де тулились по ярках убогі хатки. В степу блимали вогнища, надходила ніч. Я зупинялась на якомусь кургані й згадувала «Пісню Нібелунгів» і юнака Зігфріда й думала, що для нашої країни примітивний «Кобзар», як нібелунги. Потім споглядала. Я довго споглядала, і мені здавалось, що якась невідома сила насувається на мене. За кілька годин я йшла додому, лягала на ліжко й довго лежала з заплюшеними очима. На міській башті бив годинник:

— Бов! Бов!

...Отже, в своїй установі я, очевидно, була одинокою. Коли правду говорити, то тільки в машинці я знаходила свого друга. Один час я так полюбила її, що вона навіть снилася

мені. І снилось мені так, ніби вона зовсім живе створіння, і ніби вона на всі мої запитання відповідає таким теплим, хорошим голосом. Тоді я схиляла свою голову на її літери, і валок щось мені муркотів і тихо наспівував. Підводились і літери й вистукували так зажурено, начеб потяг летів у невідомий край. Тоді знову бачила дорогу, степ і руді пахучі обніжки.

— Ах ти, дружечок мій, — говорила я іноді, виймаючи з неї якусь інструкцію для діловода Кука.

Я маю на увазі того діловода, що взяв мене на посаду. Він був дуже спокійною людиною, носив чистенький костюм і завжди мав на голові прилизаний проділ. Він мало чим відрізнявся від гоголівських героїв. Підписував папірці чітко, і від другого «к» (Кук) робив униз розчерк, подібний до маленького бутончика. Перед тим, як поставити печатку на той чи інший папірець, він страсно потирив руки й робив язиком незрозумілий звук задоволення. Ніс його був надзвичайно великий і, в усякому разі, не відповідав дрібному обличчю. Мені було відомо, що він пристаркуватий і аморальний холостяк, і саме цим я й хочу з'ясувати його шалену любов до молоденьких машиністок. Особливо часто він підходив до мене й грав своїми маленькими олив'яними очима. Ця «гра» робила з нього майже мавпу, але він цього не помічав. Діловод був страшенно малорозвинена людина й говорив такою мовою, ніби шаржував когось.

— Яка краса, — говорив він мені, — іти з красунею в парку, припустім (Кук натякав на себе й на мене), і почувати, що вона гідна тебе.

Мені було дуже неприємно вислухувати цю парикмахерську пошлятину, і я поспішала від нього відійти.

Але тоді в коридорі я обов'язково зустрічалась із сіроокою журналісткою. Це була досить-таки приємна жінка, але вона ніколи не давала спокою моїм рукам. Проходячи повз мене, сіроока журналістка обов'язково зупинялась біля мого столика й запитувала мене на вухо, чи не дозволю я їй іще раз «ущипнути» Б'яночку. Я їй, звичайно, не дозволяла, і все-таки на моїй руці було кілька синців, і навіть був один синець на правому грудному яблуку. Вона безперечно була садисткою, і я за кілька місяців у цьому остаточно переконалась.

— Я примушена буду, — говорила я їй колись, — звернутися до місцевкому.

Сіроока журналістка реготала: звертайсь, мовляв, звертайся, я вже давно знаю, що ти «ябеда» (вона так і сказала — «ябеда»)... Але що я могла їй на це відповісти?

Отже, залишалась тільки єдина жінка, що з нею я почувала себе досить спокійною. Я говорю про товаришку Уляну, комуністку, жінку колишнього комуніста, товарища Бе. Вона жила зі мною в одному будинку, і, коли я приходила додому, товаришка Уляна стукала мені в двері й прохала дозволу зайти. Я казала «прошу» — і вона заходила. Вона відразу починала запевняти мене, що в неї страшенно некрасиве обличчя. Я розуміла свою сусідку й тому завжди заспокоювала її: мовляв, нічого подібного нема, вона не така вже некрасива, як це їй вдається. Я говорила, що в неї, наприклад, і волосся прекрасне, і очі добрі. Товаришка Уляна не погоджувалась зі мною й дуже сперечалась. Вона приводила убивчі аргументи й нещадно била ними мене. Так що утворювалось таке враження, ніби я захищаю не її, а себе, і ніби некрасива не вона, а я.

Товаришка Уляна чекала чуда, а чуда не було й не могло бути. Вона була досить-таки розвинена людина й прекрасно знала ціну своєму обличчю й своїй фігурі (моя сусідка була високою й тонкою шукою й до того з перебитим носом). Але вона зі мною відводила душу, і я їй з охотою допомагала в цьому. Мені було відомо, що товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком, але про товарища Бе вона ніколи зі мною не говорила.

— Бідний, бідний товариш Бе, — тільки зрідка проривалось їй, і тоді вона глибоко зітхала.

Товаришкою Уляною, власне, і замикалось коло моїх знайомих. Всі ці люди були, на мій погляд, маленькими людьми, так чи інакше подібними до мене, і, очевидно, не могли допомогти мені вийти з того зачарованого кола дичавини, що загородив мені якусь таємну даль.

Колись після роботи до мене підійшов діловод і почав умовляти мене, щоб я пішла з ним обідати. Він говорив: «позаяк» (він так і говорив — «позаяк») йому видали аванса й «позаяк» сьогодні день його народження, він хоче трохи пошпацірувати зі мною на бульварі й випити зі мною ж

пляшку пива. Я погодилась — і ми пішли. Ми пішли в б'єргалку, сіли за столик і замовили десяток раків. В пивній стояв гомін і стояв дим. Пахло п'яним запахом. Запах був різкий, перегорілий і одразу ж п'янив голову. Оркестр грав щось похабне з якоїсь похабної оперетки. Ми випили дві пляшки, і Кук почав тулитись до мене. Потім ми випили ще чотири пляшки. Тоді діловод почав цілувати мені лікоть і розповідати мені про своє нещасне життя. Його нещастя було в тому, що на нього мало уваги звертало начальство й не давало йому вищої посади, а «позаяк» він хотів бути управділом, то «така затримка кар'єри» не могла не тривожити його. Він навіть трошки заплакав, і мені його стало шкода.

— Ах, Б'янко! — говорив він мені. — Яке чудове життя, коли, наприклад, перед тобою стоїть широка кар'єра і ти можеш бути управділом Раднаркому.

Діловод вимовляв це з красномовними й патетичними наголосами, і я ще більше пожаліла його. Він мені знов цілував лікоть і запевняв, що тільки одну мене кохає. Кук мені цілком серйозно говорив про кохання, наче я й справді була зацікавлена в цьому.

Ми вже випили добре, і діловод попрохав мене, щоб я його провела додому. При всій своїй малорозвиненості він завжди жив задньою, захищеною думкою й знав, що пиво його добре сп'янило й сам він буде похитуватись. Під руку ж зі мною він не боявся себе скомпрометувати. Я погодилась — і ми пішли.

По дорозі ми зайшли в театральний садок і там сіли на стілець.

Збоку нас сидів якийсь мужчина. Я зиркнула на нього. Йому були зажурені і (мені так здалося) прекрасні очі. Він сидів, як різьблення, і дивився кудись у небо. Раптом Кук підвівся, посіпав із боків свій піджак, наче збирався відрекондуватись якомусь начальникові, і звернувся до незнайомого чоловіка:

— Так що дозвольте вас запитати: ви, здається, художник Чаргар?

— Так, я — художник Чаргар, — сказав мужчина, і таким м'яким і приємним баритоном, який я чула тільки в любовних романах. — Чим маю честь служити вам?

Я здригнулась. Хіба я могла не здригнутись? Мені довелося сидіти поруч із славетним маляром нашої країни. Присутність художника так схвилювала мене, що я відразу спалахнула й відчула, як мені загорілись уші.

Чаргар повернув голову й уважно подивився на мене. Можливо, він подивився звичайними очима, але я тоді не могла витримати цього погляду й знизилася вії.

Кук говорив, що він давно вже знає художника й давно вже хотів познайомитись із суб'єктом (він так і сказав «суб'єктом») незрівнянних чаргарівських картин. Тоді художник його поправив: «Ви, очевидно, хотіли сказати — творцем?» Діловод розв'язно сказав, що під суб'єктом він саме це й мав на увазі.

Потім сиділи мовчки й дивилися, як горять дроти синім блиском (трамвай летів після дощук). Десь кричала сирена. Кук похилився й почав засипати. Тоді художник сказав:

— Маю честь говорити з дружиною діловода?

— Ви маєте честь говорити зовсім не з дружиною діловода, — сказала я й зареготала.

Кілька хвилин надзвичайного внутрішнього напруження розірвались у напівістеричному реготі. Я реготала якось зовсім не до речі (очевидно, хміль захоплював), але Чаргар і натяку не подавав, що він може мене вважати за дурочку. Потім художник іще раз уважно подивився на мене й сказав:

— Я, знаєте, і не припускав, щоб у нашому городі були такі прекрасні жінки.

— Хіба? — спитала я й знову спалахнула, бо це була найвища похвала моєму тілу.

Потім я нічого іншого не придумала, як сказати той же комплімент і Чаргарові. Він усміхнувся й говорив, що йому страшенно подобається моя простота й невимушеність. Мовляв, у наш брехливий вік це велика рідкість і, коли хочете, навіть моветон. Був він стрункий, із добре виголеним смуглявим обличчям, у простій толстовці й без усяких претензій на якусь оригінальність. Але він увесь час якось розгублено дивився.

Тоді почало вечоріти, і, коли звечоріло, на вуличному екрані застрочила вечірня газета. Небо посиніло. Діловод хрюпів. Я покликала візницю, записала його номер, сказала номер квартири Кука, — і візниця повів діловода додому.

Все це я робила, не оглядаючись. Але серце мені так хутко билось, що я певна була — художник стоїть десь іззаду й чекає мене.

Я не помилилась: він стояв. Тоді підійшла до нього (так підійшла до нього, ніби ми були давно знайомі), і він мені запропонував руку. Я взяла, і ми пішли по алеї. Чаргар поцікавився, хто я. Сказала. Потім ми вийшли з садка й пішли по вулиці Повстання. Дійшли Раднаркому й зупинились. На чатах біля дверей стояв червоноармієць у будьонівці. Він стояв, як різьблення, і Чаргар сказав:

— Вам він нічого не нагадує?

Я сказала, що нагадує. Тоді Чаргар чомусь усміхнувся. Я спитала «чому», він нічого не відповів і раптом подав мені руку. Ми попрощались. Я пішла в одну сторону, він — у протилежну.

Додому я прийшла з таким почуттям, що з ним я йшла в дитинстві з Великодньої заутрені. Світ мені став таким милим і рожевим, що я готова була вибігти на вулицю і обіймати й цілувати першого зустрічного.

— Мій милий, хороший! — кричала вся моя істота. — Саме тебе й бракувало мені.

Заснула я тоді тільки перед світанком: цілу ніч думала про те, де знову зустріну Чаргара.

III

Зустріч і знайомство наше було зовсім випадковим, і мені вже спадало на думку, що більше такого випадку не трапиться. Не трапиться саме тому, що художник уже, мабуть, і забув про мене. Хіба мало, думала я, зустрічав Чаргар на своєму шляху подібних мені жінок.

Колись я вийшла з установи й кілька годин блукала по городу. Блукала якимось без цілі, а підійшла все ж таки до того місця, де ми розлучились із Чаргаром. Я зупинилась. Праворуч мене стояла темна будівля синагоги, і над нею прорізав розірвані хмари ріжок молодика. Під ногами мені грали фіолетові тротуарні реклами. Раптом мене хтось узяв ззаду за руку. Я повернулась і побачила сірооку журналістку.

— Добрий вечір, — сказала вона. — Нарешті я побачила тебе на вулиці. Я гадала, що ти взагалі нікуди не ходиш.

— Даремно, — сказала я. — Я майже кожного вечора буваю в міських садах.

— Скажіть, будь ласка! А я й не знала!

Потім вона говорила мені, що «в тихому болоті чорти водяться», що... і т. д.

Я сказала, що «чорти» тут зовсім ні при чому, бо ходжу сама й навіть не маю знайомих мужчин. Сіроока журналістка поправила свій капелюшок і кинула:

— Що ж це — світова скорбота з'їдає твоє серце? Чи, може, інтелігентська самотність спокою не дає?

Вона раптом сплюнула. Був це жест чи був це прояв справжнього обурення — я й досі не знаю. У всякому разі, це цвіркання крізь зуби ніяк не йшло до її худенької фігури. Я їй, звичайно, про це нічого не сказала й тільки трохи покривила обличчя.

Але вона не вгомнялась і фанфаронувала далі. Вона розказувала мені про білі петербурзькі ночі, про страсть, яка кипить у ці ночі, і т. д. Особливо її інтригують ці ночі, коли на Невському проспекті блукають юнаки з задуманими очима й продають своє тіло.

Я здивувалась: невже й юнаки продають своє тіло? Сіроока журналістка зареготала й заціпила зуби. Потім вона казала мені, що це звичайна річ, і її дуже дивує, що їх нема в нашому городі. Вони б добре заробляли: хіба вона, припустім, не купувала б їх?

— Але до того розпутства, — сказала я, — може дійти тільки гнила людина.

— Покинь наливати (вона так і сказала — «наливати»), знаємо вас, тихонь: на словах одно, а на ділі — зовсім інше: все одно в ком'ячейку не візьмуть!

— При чому тут ком'ячейка? — усміхнулась я.

Вона відповіла якимось неясно. Потім повернувшись до колишньої розмови й знову настирливо запевняла мене, що юнаки мають рацію продавати своє тіло. Коли б її фортуна зробила панянкою, вона б обов'язково держала при собі козачків для розпутства.

Журналістка з таким цинізмом розмовляла зі мною, що мене взяв сумнів: чи не з божевільною я маю справу. На цю тему вона наговорила мені дуже багато, але, коли я рішуче

хотіла вклонитись їй і сказала, що поспішаю, вона раптом зітхнула й вже зовсім іншим тоном кинула мені:

— Яка ти, Б'янко, наївна! Їй-бо! Невже ти не бачиш, що земля давно вже летить у безодню й що ми напередодні світової катастрофи? Ну?

Я подивилась на неї. Вона мрійливо дивилась у небо й ніби розмовляла сама з собою.

— Ах, як мало нам жити залишилось! Хіба ти не відчуваєш, що на землі холодніш становиться?

Вона здригнулась, наче й справді їй зимно було. Я не знала, що їй сказати, і мовчала.

— Можливо, іде льодниковий період. Можливо, щось інше... От якби нам богами зробитись?.. Правда?

Потім раптом запропонувала мені піти з нею в бардачок, і коли я відмовилась, журналістка ще раз цвіркнула і, не попрощавшись, пішла від мене.

Повз мене пролетів трамвай, далі пролетів автобус, і я почула крик: автобус роздавив дитину. Ішла мати, перелякалась і випустила дитину. Тоді наскочила машина — і від дитини залишилось одне м'ясо. Мати тут же збожеволіла, і її повезли в лікарню. Далі над ратушею заблимала вечірня зоря, і побігли квадрати будинків у присмеркову даль. Стояла струнка вулиця, починалась від клубу Товариства радянських асенізаторів.

Я пішла далі й чомусь зупинилась біля японського кабачка: висів химерний ліхтар, і закликала автоматична японка.

Раптом я здригнула: мене знову хтось узяв за лікоть. Я повернулась і побачила Чаргара. Я, очевидно, сильно зблідла, бо він подивився на мене своїми прекрасними очима й промовив:

— Що з вами? Чого вам таке бліде обличчя?

Я сказала, що це йому просто здається, бо почуваю себе цілком добре. Він говорив, що він давно вже хоче бачити мене, але не знав моєї адреси.

— Хіба? — спитала я.

Він почав гаряче наступати на мене: мовляв, я не маю підстави сумніватись. Він запевняє мене, що в останні дні він тільки й думав про те, як би зустрітись зі мною. Хіба це

не його так зворушила моя «свята» (він так і казав — «свята») простота?

Чаргар іще щось говорив мені, але й цього було досить. Я з безмежною вдячністю подивилась на художника.

Ми пішли в підвал. Коли йшли по східцях, Чаргар узяв мене під руку. Нас зустрів вірмен. Я зареготала й спитала, чому ж називається японський кабачок? Вірмен нічого не відповів і запрохав нас до окремого кабінету.

Поки нам готували вечерю, ми стояли в загальній залі, де грав на скрипку циган і танцювала проститутка. Чаргар кинув циганові кілька срібних монет, і той заграв щось із «Корсара».

Я тоді цілий вечір сміялась і пила коньяк. В кабінеті ми сиділи години дві. Чаргар гладив мої пальці й говорив, що йому подобається моя рука, і особливо йому подобається те, що мої нігті обрізані й вони зовсім не такі, як у сучасних жінок.

— Щось хижацьке й розпусне, — говорив він, — символізують ці довгі нігті.

Потім умочив хустку в склянку вина і, усміхаючись, попросив дозволу «проверити моє обличчя». Я дозволила, і він переконався, що я й не підмальовуюсь. Він розповідав щось про полову невинність і нарешті звернув на мою.

— Я не помиляюсь? — спитав він.

— Ви не помиляєтесь, — сказала я, одразу зрозумівши, про що йде мова. Тоді він говорив, як його хвилює невинність і зовсім не в тому сенсі, що в нім прокидається самець, а в тому, що в нім прокидається художник.

Ми випили на брудершафт. Він замовив іще пляшку шампанського, і коли ми виходили з кабачка, я похитувалась. Чаргар держав однією рукою мою талію, а я уважно дивилась йому в очі. Очі йому блищали, і я бачила в них таку безмежну даль, що можна було збожеволіти.

— Чаргаре, — сказала я. — Ми зовсім випадково зійшлися. Але чи не відчуваєш ти в цьому...

Я не підбрала слова й замовкла. Тоді він сказав: «Судьба», — і я його зрозуміла.

— Тебе ніколи не мучила даль? — раптом спитала я.

Він помовчав. Я його знову спитала. Він забрав свою руку з моєї талії й сказав якось неохоче:

— Я тебе не розумію!

— Ти мене не розумієш? — здивовано спитала я, бо мені і в голову не могло прийти, що Чаргар міг мене не зрозуміти. Тоді плутано почала вияснити свою мисль.

Від абстракції раптом перебігла до конкретних засад. З одного боку, мою даль було обумовлено певними соціальними взаємовідносинами, з другого — вона мені стояла якось са-мітньо, одірвано від життя, від його буденних інтересів. Мені перший раз довелося відповідати на пряме запитання, і тільки тоді я зрозуміла, яка без кінця складна проблема стоїть переді мною. Це трохи збентежило мене, але зате ще з більшою силою спалахнуло в мені бажання пізнати цю таємну даль.

— Я, очевидно, плутано говорю, — сказала я. — Але ти не можеш не розуміти мене. От що: віддайся, будь ласка, на волю інтуїції — і тобі все буде ясно.

— Мені вже ясно! — раптом сказав Чаргар.

— Значить, і тебе мучила?

Він щось хотів відповісти, але потім якось нервово відкинув назад волосся й перевів розмову на іншу тему. Від нього повіяло холодком. Я спитала, чому він ухиляється від відповіді. Чаргар став іще суворіший і вже всю дорогу мовчав. Мені прийшла мисль, що я дуже некоректно поводитись із Чаргаром. Це ж була тільки друга наша зустріч, і я, по суті, не мала права бути такою в'їдливою. Я хотіла попросити пробачення, але так і не попрохала й тільки щільно притиснулась до художника. Він, очевидно, зрозумів мене і взяв мою руку. Він мовчки гладив її цілу дорогу.

Коли ми підходили до моєї вулиці, в авіаційному городку забігали вогні й раптово піднялись до неба. То були «люкси», і небо стало агатовим. Десь кричав перепел. В саду Паризьких Комунарів пускали ракети. Вони різали небо червоними хвостами й розсипались на мільйони зір.

Нарешті ми стояли біля мого будинку. Чаргар стиснув мені руку й сказав трохи холоднуватого:

— До побачення!

Ну, що ж, «до побачення». Тоді я на цей холодок не звернула уваги. Але, коли залишилась сама, я довго думала, чому він сказав холоднуватого. Мені прийшла мисль, що Чаргар хотів у мені бачити тільки наївну дівчину, і тому його знервували мої запитання. Потім прийшла мисль, що художник чомусь

ревниво береже підступи до свого внутрішнього світу. Це припущення здалося цілком правдивим, коли я пригадала нашу розмову.

«Ну і добре, — подумала я, — бережи! Але ти їх не вбережеш, бо ти вже дав мені право фамільярничати з тобою».

Колись до мене зайшла товаришка Уляна. Вона була страшенно схвильована, і під очима їй були темно-сині синці. Ми сіли на канапі й почали розмовляти. Спершу ми говорили щось про театр (не пам'ятаю добре), потім товаришка Уляна раптом сказала мені:

— Я вам, Б'яно, страшенно заздрю й зовсім не тому, що ви красуня. От догадайтесь, чому?

Про театр я говорила якось механічно, увесь час підтакувала (я думала про нову зустріч із художником) і тому сказала коротко:

— Не знаю.

Товаришка Уляна підійшла до дзеркала й почала поправляти волосся. Був сірий день, і над городом ішли сірі хмари, так що в моїй кімнаті майже стемніло. Напроти в кравця-єврея спалахнув навіть каганець.

Я подивилася на товаришку Уляну: їй було бліде чоло, і вона всміхалась. Вона так неприємно всміхалась, що на моєму обличчі відбилось, очевидно, почуття страху. Вона спитала, чого я перелякалась.

— Мені здалось, — сказала я, — що ви дивитесь на мене надзвичайно злим обличчям.

— Нічого подібного! — різко сказала товаришка Уляна, нервово хапаючись за перебитий ніс. — Я на вас дивилася звичайнісінькими очима. Але скажіть мені, чому ви не хочете мене вислухати?

Я згадала, що товаришка Уляна подала якесь запитання, і я справді неуважно поставилась до нього. Тоді я попрохала пробачення й сказала, що в останні дні почуваю себе якось розгублено.

— Я вам заздрю от чому, — сказала вона. — Я вам заздрю тому, що ви людина нового покоління, і для вас наші терзання — порожній звук.

— Ви зовсім даремно так думаєте! — сказала я.

— Не говоріть! — замахала вона руками. — Справа в тому, що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете

затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни.

— Ви зовсім даремно так думаете! — уперто повторила я.

— Не говоріть! Ви ніколи не були на тому березі, і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того: ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично це були зразкові люди.

Товаришка Уляна глибоко зітхнула. В кімнаті вже зовсім посіріло, але я бачила, що її обличчя світилося в саяві якоїсь надзвичайної радості. Вона довго мовчала і, тільки коли за вікном закричали діти, сказала, здригнувши:

— Ви, звичайно, не повірите мені, що я кілька років тому була красунею, — це я знаю! Але повірте мені, що товариш Бе любив мене. Клянусь вам! Він так любив мене... так любив мене...

Товаришка Уляна раптом похилилася на спинку канапи й тихо заридала. В квартирах було тихо (тільки в зубного лікаря якимось жалібно тямкала болонка), і ридання товаришки Уляни так глухо розривалися в повітрі, ніби вона лежала в домовині.

Я почала її заспокоювати. Вона довго не могла заспокоїтись, і тільки за півгодини я почула, як товаришка Уляна крізь сльози прохає мене не звертати на неї уваги, бо після плачу їй завжди легше буває. Вона навіть усміхнулася, і ця усмішка була такою дитячою, такою чистою, що я стала перед нею на коліна й цілком серйозно сказала:

— Товаришко Уляно, клянусь вам, що я вас ніколи не бачила такою! Ви світитесь сьогодні неземною красою й нагадуєте мені Рафаелеву мадонну.

Але вона мовчала. Тоді я схилила свою голову до її подертих черевиків і завмерла. Потім обняла її ноги й жагуче їх поцілувала. Мене обхопило майже релігійне почуття любові до цього маленького людського страждання. І коли б товаришка Уляна в цей момент захотіла мене повести на смерть, я б пішла не здригнувши.

Тоді почав вистукувати цвіркун, і десь довго й протяжно кричала зарізана сирена. За вікном плакав кравців хлопчик

і щось глухо кричав єврей. Товаришка Уляна підвелась. Вона взяла в свої руки мою голову й поцілувала її. Вона так поцілувала, що мені й зараз ходить дріж по спині. Потім вона пішла від мене.

Я раптом заплакала. Це були мої перші сльози в цьому великому городі.

IV

З Чаргаром я зустрічалася дуже часто, але на квартиру до нього попала тільки через три місяці після нашого знайомства. Я зовсім не уявляла собі, як бідно живе наш славетний художник. Кімната його, як і моя, була в підвалі. Із стін завжди несло льохом, а із стелі ніколи не сходила вогка руда пляма. Над його кімнатою був клуб радслужбовців, і тому його стеля завжди дрижала від тупотіння й крику. Чаргар мені сказав, що він уже кілька разів звертався до комхозу, але... словом, він, очевидно, ніколи не вибереться відсіля. Я сказала, що треба поговорити з головою виконкому, але, сказавши, махнула рукою. Він теж махнув рукою. Ми зареготали.

Пам'ятаю, я скинула жакетку, поправила волосся й стала переглядати важкі томи, що їх у безпорядку розкидано було по кімнаті. У вікно зазірав промінь сонця й зайчиком грав на стіні. Чаргар сидів напроти мольберта й уважно дивився на полотно. Я спитала, чи не хоче він малювати моє тіло — я з охотою буду йому позувати. Він сказав, що не має в цьому потреби, бо це не його. фах.

— Я жінок іще ніколи не малював і, очевидно, не буду малювати.

Я спитала, чому. Він не відповів. І тоді ж мене зацікавила важка книга: це була розвідка про шведські кургани. Художник це помітив і сказав, що він уже кілька років мучиться над ідеєю дати широке полотно, що по ньому будуть мчати Карл XII і Мазепа після поразки. Він думає написати картину універсального значення.

Чаргар взагалі мало говорив. Фрази йому виривались якось несподівано, ніби він і справді ненормальний був. Але на цей раз він виступив із цілим оповіданням. Говорив він, правда, страшенно плутано й незрозуміло, але мені й цього

було досить: я могла вже доводити нашу інтимність до останньої межі, я рішила взяти його нахабством. Він держав мою руку в своїй руці й цілував мої пальці. Але поцілунки ці були якісь холодні, німі.

— От ти мені цілуєш руки, — сказала я, — але скажи мені: які це поцілунки?

— Що ти хочеш сказати? — спитав Чаргар.

— Я питаю: це ті поцілунки, що ти їх можеш уживати (я нарочито сказала «уживати») при зустрічі з якою жінкою?

Він знизав плечима й подивився на мене здивовано: мовляв, він рішуче відмовляється розуміти мене.

— Pardon!.. Але мені здається, що я ясно говорю, — і я посунула від нього мольберт.

Чаргар нервово здригнувся і якимось жалкенько відповів мені дрібним смішком:

— Знаєш... давай покиньмо ці розмови!

Мене це раптом зірвало — і я сказала досить-таки різко:

— Ну, а коли б це справа йшла про кохання, то й тоді б ти те ж саме сказав мені?

Він прибито подивився на мене й ледве чутно промовив:

— Я не вмію кохати.

Його м'який приємний баритон якимось загубився, і говорив він майже дитячим дискантом. Тоді перший раз мені прокинулось до нього щось подібне до огиди.

— Ну, добре, — сказала я. — Я й не хочу, щоб ти мене кохав, я й мріяти про це не смію. Але дозволь мені кохати тебе.

Він знову дрібно засміявся і, враз перетворившись, суворо промовив:

— Чи не час нам покинути цю розмову?

— Ти так гадаєш? — кинула я. — Ну, а коли б... я хотіла віддатись тобі... ти взяв би мене?

Ця остання фраза вирвалась мені якимось зовсім несподівано.

До такого цинізму я ще ніколи не доходила, але тоді передчуття чогось надзвичайного, що раптом із страшною силою затривожило мене, це передчуття могло штовхнути й далі.

— Може, про це сьогодні не будемо говорити? — холодно сказав Чаргар.

Він, як мені здалося, зробив наголос на «сьогодні», і тому я спитала:

— Тоді ти, може, дозволиш мені зайти до тебе завтра?

Чаргар нічого не відповів і заплющив очі. Обличчя йому було майже мертво — і я перелякалась. Якось одразу я усвідомила собі весь жах мого становища. Я ж така випадкова постать на життєвій дорозі славетного художника. Варто йому сказати «досить» — і я вже його ніколи не побачу. «Ах, Боже мій, — думала про себе, — яке нахабство. Хто мені дав право так поводитись із ним? Хіба він не розуміє, що мої цинічні пропозиції — це є тільки один із прийомів, що ними я намагаюсь вивести його на світло?»

Але «ахи» («Ах! Ах!») якось тихо прозвучали в моїй душі. Другий голос нашіптував уже зовсім інше. Він говорив, що на життєвій дорозі художника я зовсім не випадкова постать. Хіба в мене не всі дані? Інтелектуально я досить розвинена людина, фізично мене вважають красунею, на моїм боці і молодість, і полова невинність. І потім, що значить «випадково»? Мене вже це слово почало нервувати, бо я якось раптом узнала собі ціну.

— Словом, ти мені рекомендуєш не чіпати цього питання і мовчати? Я мовчу.

— Це краще! — сказав він і раптом спитав: — Ти зі мною підеш обідати?

— Обідати? Який різкий перехід!.. — Але я все-таки погодилась, і ми вийшли на вулицю.

За півгодини ми були вже в їдальні Каракадзе. Там ми зустріли молодого композитора. Я познайомилась (прізвища зараз не пам'ятаю). Композитор запропонував нам піти після обіду в зоологічний сад. Він запевняв, що ми не пошкодуємо; туди нещодавно привезено прекрасні екземпляри.

— Мене трохи дивує, — сказала я, — що композитор цікавиться зоологією.

— Це й справді трохи химерно, але в наш вік без природознавства не обійдешся.

Він це сказав з іронією. Але я її не зрозуміла.

— От тільки погано, що наш шановний Чаргар не цікавиться цією наукою.

— Правда? — спитала я, звертаючись до художника.

Чаргар суворо подивився на мене. Композитор, що, мабуть, вважав мене за Чаргарову любовницю, раптом підвівся й уклонився нам: мовляв, він забирає свою пропозицію назад, бо зовсім не хоче бути винуватком сімейної драми. Коли композитор пішов, я звернулася до Чаргара.

— Чуєш, — сказала я, — він зовсім не сумнівається, що я вже твоя любовниця.

— А хіба тебе це дуже цікавить? — тим же рівним і холодним голосом сказав Чаргар.

— Коли б не цікавило, я б не говорила, — сказала я й зрозуміла, що між нами вже почалась якась внутрішня боротьба.

Я підвелась і підійшла до дзеркала. Я знала собі ціну, але такою прекрасною я ще себе не бачила. Тоді мені ще ясніш стало, що Чаргар сьогодні свідомо й проти бажання відштовхує мене від себе. Для мене ясно стало, що він запобігає більш інтимних стосунків між нами. Він чомусь (це вже для мене ясно було) боявся їх.

Але мені вони були потрібні, як повітря, бо тільки такі відношення приводили мене до останнього, невідомого мені закутка людської душі, що в ньому найкраще мусили віддзеркалитись химерні озера загадкової далі.

Я сказала, що йду додому; він запропонував провести мене. Я відмовилась. Тоді між нами виник іще такий діалог:

— Так от, не турбуйся, я сама піду, — сказала я. — Але дозволь нагадати, що я подобалась тобі за одвертість... правда, за одвертість?

— Ну да, — сказав Чаргар.

— Так от, одвертість. Міщанська умовність не дозволяє жінці першій заговорити про кохання. Я від цієї умовності далеко стою і тому кажу тобі: я безумно кохаю тебе.

— Я це знаю, — холодно сказав Чаргар.

— І ти, очевидно, знаєш, що я досі не знала мужчини?

— І це знаю.

— Так от, я хочу, щоб ти був моїм першим мужчиною. Я хочу віддатись тобі.

— І це знаю, — знову холодно сказав Чаргар.

— Значить, фізично я противна тобі?

— Нічого подібного, — кинув він і зціпив зуби.

Це була страшенно зворушлива картина. Серед шумної вулиці стояла красива жінка й пропонувала своє тіло. Повз нас пробігали городяни і здивовано оглядали і мене, і Чаргара. В мені палало те почуття, яке переживають спортсмени в часи гри. Я сказала, що мені треба піти в книгозбірню. Чаргар запропонував провести мене. Я не відмовилась. Але, коли ми підійшли до дверей, їх було замкнено. Я згадала, що сьогодні день відпочинку бібліотекарів.

— Ти мені дозволиш прийти до тебе завтра? — сказала я й подивилась на Чаргара.

— Я тобі вже сказав!

— Ти мені сказав, що цього не хочеш?

— Так!

Тоді я стиснула йому руку й пішла додому. Я йшла і весь час здригалась, ніби мені була зимниця. Я й не могла не здригатись: в перший раз мені довелося так одверто й так цинічно говорити. «Як сіроока журналістка», — подумала я.

Пам'ятаю, тоді в перший раз я розгорнула Біблію й почала її уважно читати. Читала мало не всю ніч. Коли я одривалась од неї, переді мною поставав наш біленький домок, золотий півник на флюгері й дорога до нашої глухої степової провінції. «Боже мій, до чого я дійшла. Що це таке? Навіщо мучити себе й другого?» Але тоді якийсь голос диявольськи шепотів мені:

— Він знає все, ти мусиш його побороти і взяти в нього те, без чого тебе нема, без чого ти не існуєш!

Це був, звичайно, страшенний ідеалізм, але я його й зараз поважаю. Поважаю за його непохитну волю, за прояви справжнього людського безумства. Справа в тому, що я, як це потім вияснилось, відважно намагалася протиставити себе своєму вікові, а він, вік, глузував із мене. Я хотіла прилучити чистий, я сказала б, святий романтизм своєї натури до заголеної й брудної правди життя, але це моє бажання розбивалось об глуху стіну наманікюреного віку. Уже з останньої зустрічі з Чаргаром щось ворухнулось мені, що з цього, мабуть, нічого не вийде, в цій нерівній боротьбі мене буде деморалізовано — і тільки. Проте все це я, мабуть, лише відчула, але не пізнала, бо інакше Чаргар не маячив би мені так довго серед бурного моря сірої, нудної й частіш за все паскудної буденщини.

«Ах ти, мій нещасненький Дон Квізасто!» — думала я про себе.

Вся трагедія була в тому, що я народилася все-таки людиною свого часу. Були такі хвилини, коли я й сама глузувала з себе. Тоді всесильний скепсис з'їдав мою гарячу віру — і від мого романтизму залишалося розбите корито. Вісімнадцяти років я вже все знала: знала і глуху провінцію, і столичний рух і навіть знала, чим живе цей прекрасний цвинтар — так звана гнила Європа. Інших доріг я вже не бачила. Повертатися на провінцію я не могла, і ніякий Руссо не зміг би привабити мене сільськими пейзажами.

«Ах ти, мій нещасненький Дон Квізасто!» — знову я думала про себе.

Повз мого вікна йшла синя міська ніч, і десь торохтіли традиційні підводи. Тоді я нарешті покинула Біблію й підійшла до вмивальника. Я почистила зуби, витерла холодною водою свої тугі грудні яблука й лягла спати. Але і в ліжку я довго не могла заснути.

Уночі пішов дощик. Була гроза, і блискавиці різали скло мого підвального вікна. Я підвелась і довго дивилася на зелену альтанку. Я згадувала княжий теремок і Ярославну, і згадувала тургенєвських жінок — таких чистих і хороших — і подумала, що вже таких жінок ніколи не буде й що навіть я, що не знала ще жодного чоловіка, навіть я давно вже загубила свою чистоту і свою невинність.

Блискавиці різали скло. Я відчинила вікно. Цвіла десь липа, і запахло чимсь прекрасним, далеким. Город спав, але я тієї ночі не спала.

V

Коли я тепер мислено перегортаю сторінку того часу, тоді мені здається, що з моєї історії вийшов би не зовсім поганий людський документ, і як я шкодую, що мені бракує тієї елементарної майстерності, якою обточують слово.

Отже, пройшло літо, прийшла осінь, а я з Чаргаром бачилась, здається, тільки два чи три рази. Але й ці зустрічі були страшенно коротенькі.

Чаргар після тієї розмови, коли я пропонувала йому віддатись, якось замкнувся і, безперечно, запобігав мене. До нього

я, звичайно, жодного разу не ходила, бо тут уже голосно говорило моє самолюбство. Але я ввесь час чекала чогось і тому завжди була в стані якогось неясного передчуття.

Колись до мене підійшов діловод і, як завжди, почав зі мною загравати. Він питав мене, чому я не ходжу в міський парк.

— Так що, — сказав він, — мені дуже хотілося б пройтись із такою красунею по парку... біля бюста Карла Маркса, припустім.

Я сказала, що взагалі рідко виходжу з дому, і, щоб якомога швидше відв'язатися від нього, подала йому для підпису папірець. Але діловод, очевидно, на цей раз не хотів кінчати розмови.

— А що ж ви робите після роботи? — спитав він. — Книжечки читаете? Просвіщенське діло! Я теж люблю різні романи (він так і сказав «романи») читати. Знаєте, — чомусь захоплено продовжував він, — ляжеш на ліжко, розгорнеш книжечку й читаєш! Про любов та про всякі пригоди.

Я рішуче не мала охоти його слухати й сказала йому, що поспішаю, бо в мене лежить строчна праця. Тоді він знову почав запрошувати мене до парку...

— Не, — говорив він. — Їй-богу, прийдіть! Там, наприклад, увесь цвіт нашого города збирається. Це ж прямо-таки Бульйонський ліс! (Він так і сказав «Бульйонський»). З одного боку, дивись, пройдуть народний комісар, з другого — ідуть сливки художества. Недавно бачив, наприклад, отого художника... Пам'ятаєте?

Мені раптом забилося серце. Кілька останніх днів я навіть спеціально блукала по городу з надією зустріти Чаргара. І тому, коли діловод сказав мені, що бачив його в міському саду, одразу ж рішила поїхати туди.

Як тільки смерклося, я негайно пішла до автобусної стоянки. Там сіла на шостий номер і за півгодини була вже біля входу в міський парк.

Стояла тепла й прозора осінь. По алеях шелестіли папочки. В глибинах гаїв падало листя. Коли я зупинилася на дальньому горбику, мені здалося, що йде частий дощ. Я тоді подивилась на небо — воно було криштально чисте, і його тиха бірюза ласкала мої очі. За парком, десь на польових го-

нах, співали дівчата. Я згадала нашу провінціальну дичавину і шведські могили. З-за дерев сходив місяць.

Мене затривожило.

Передчуття зустрічі з Чаргаром після довгої розлуки примушувало моє серце то стискатись, то прискорено битись. Хвилинами мені навіть здавалось, що цей вечір буде судним днем мого неспокійного життя. Коли я тепер оглядаю пройденої путь, то мені цілком ясно, що в мені менше всього говорила самичка. Але в той вечір мені навіть приходила думка, що хочу я одного: хочу віддатись художникові. Я хочу взяти його голову на свої коліна й ласкати її.

— Яка безумна радість, — навіть раз прошепотіла я, — бути рабою цієї людини. Яке щастя лежати біля його ніг і почувати себе такою маленькою й нікчемною.

Мені тоді і в голову не приходило чогось вимагати від нього. Мені вже не потрібні були його тайники — так принаймні здалося мені того вечора. Я просто чекала Чаргара.

Тоді, як завжди було зі мною в такі хвилини, мені захотілося реготати й свистіти. Я свиснула. Потім вивернула свій капелюшок і вивернутим наділа його. Я пішла й сіла на стілець. До мене летіла тоска віолончелі: на обсерваторії стояв радіорупор, і це почалися вечорові концерти. Віолончель тоскувала над парком. Потім я зірвалась до виходу: мій терпець луснув — так я хотіла бачити Чаргара.

Але в цей момент із-за дерева виринула діловодова постать і зупинилась біля мене.

— Добрий вечір! — сказав він.

Я незадоволено відповіла. Кук сказав мені, що він уже давно шпацірує по алеях і зовсім не припускав, що й я тут. Потім він зробив мені руку калачиком і запропонував трохи поблукати з ним. Я хотіла відмовитись, але згадала нашу вранішню розмову й пішла: я боялась, щоб він мене не запідозрив щодо Чаргара.

— Ви, наприклад, не думаєте виходити заміж? — раптом спитав діловод і подивився мені в очі.

— Це мені подобається, — іронічно сказала я.

— Що вам подобається? — не зрозумів мене Кук.

— А от те, що ви з місця в кар'єр приступили до діла.

— З місця в кар'єр? Гм... Цю справу, як той казав, треба розжувати.

Кук грав олив'яними очима й так піжонськи помахував хлестиком, що я ледве втрималась, щоб не зареготати. Це було в буквальному сенсі втілення шаржу. Я дивилась на нього й думала, як могла затриматись до нашого часу така архівна фігура та ще й у великому городі.

Але довго тішитись із діловодом я, звичайно, не мала охоти, і в слідуючий момент він почав уже нервувати мене. Щохвилини озиралась по сторонах, приглядалась до городян і шукала серед них художника. Я вже проклинала діловода й шукала зачіпки якось одійти від нього.

— Ервика! — раптом скрикнув Кук.

— Еврика! — поправила я його.

Він, мабуть, почервонів, бо йому заблищали очі. Кук одвернувся й змовк. Він був страшенно самолюбивий, і всякий казус, подібний до «ервики», його страшенно хвилював. Тоді я, щоб зам'яти неловкий момент, спитала його:

— Ви, здається, хотіли мені щось сказати?

— Так, я вам хотів щось сказати, — ледве чутно промовив Кук. — От скажіть мені, чому ви на мене розгнівались?

— Коли це я на вас розгнівалась? — здивовано спитала я.

— Тоді ж ото, як з «місця в кар'єр». Ви, може, подумали, що я вас хочу покомпреметувати (він так і сказав «покомпреметувати»)? Так це зовсім напрасно: Боже спаси, — і вдумках не було!

— В чому справа? — занервувалась я.

— Ви, може, подумали, — сказав Кук, — що я насмішки строю над вами (він так і сказав «насмішки строю»): мовляв, не беруть її — от і не виходить заміж!

Я зареготала. І справді: як було не реготати? Ця мавпа не тільки була високого розуміння про себе, більше того: він хотів якось там співчувати мені!

— А може, ви мене візьмете за дружину? — іронічно запитала я.

Діловод зам'явся: виходить, і ця мавпа не хотіла брати мене. Власне, цей уже не хотів мене брати за дружину.

— Не турбуйтеся, товаришу Кук, — сказала я. — То просто жарт, я не думаю виходити заміж.

Діловод одразу ж прояснів. Тоді я сказала Кукові, що я хочу просто бути його любовницею, я хочу віддатись йому,

бо мені скучно жити. Я хочу, щоб він заходив до мене на квартиру, і ми вдвох будемо вбивати час. Я, мовляв, завжди була проти міщанської сім'ї з геранню на етажерці. Навіщо, мовляв, це? Можна й так прожити.

Ми виходили в місячну полосу. Це було далеко від головного виходу, і городяни тут майже не зустрічались. Зрідка пройде боковою алеєю парочка й раптом зникне за деревами. На вокзалі кричав традиційний паровик голосно і протяжно. Падало листя, як тихий дощ.

Я подивилась на Кука: він тулився до мене і був блідий. З рота йому (можливо, це мені здалося) текла слина.

— Так що, ви це правду говорите? — сказав він тремтячим голосом і змовк.

— Істинну правду! — сказала я.

Тоді він спитав, чи дозволю я йому переночувати в себе. Я спитала, для чого, — він мовчав. Я сказала, що хочу в нього переночувати. Кук зітхнув: в нього, мовляв, не можна, бо до нього на ці дні приїхала мати. Тоді я спитала, що ж робити? Діловод знову мовчав. Мені прийшла думка, і я кинула:

— А може, зараз підемо в кущі?

Він здригнув і погодився піти в кущі. Він іще щільніше притиснувся до мене й взявся правою рукою за моє ліве грудне яблуко. Я обережно відхилила йому руку. Потім діловод зупинився.

— От тільки я думаю, — сказав він, — скільки тепер аборт коштує?

— А вам це для чого? — спитала я.

Кук знову зам'явся... — Тоді я зрозуміла його й кинула:

— Я з вас на аборт нічого не буду вимагати.

Діловод знову прояснів. Він із вдячністю подивився й ще щільніш притулився до мене. Тоді ми прискореним кроком пішли до кущів. Небо було таке прекрасне, а на душі мені лежав камінь. Я тоді вже забула про Чаргара, ніби й справді мене цікавив тільки Кук — цей діловод із мавпячою фізіономією.

Над парком тоскувала віолончель. Місяць стояв над гігантським дубом і байдуже продовжував свою гігантську путь. Я спокійно йшла поруч діловода, але тепер я не найду епітета тій бурі, що кипіла тоді в моїх грудях. Раптом я зупинилась.

— А знаєте що, — сказала я. — Аборта я не думаю робити!

— Як так? — зупинився й Кук.

— Дуже просто: я хочу народити дитину.

Діловод зам'явся. Я зрозуміла його й сказала, що перед соітус'ом йому прийдеться трохи подумати. Він не вісімнадцятилітній юнак і повинен знати, чим це пахне.

— Ви, мабуть, говорите про аліменти? — хутко зрозумів він.

— Так, я говорю про аліменти.

Тоді Кук свиснув і сказав розв'язно, що на таке діло він не хоче йти, бо це йому не по кишені, і він краще буде користуватись проститутками. Та не встиг він договорити останньої фрази, як я його з усього розмаху вдарила по фізіономії. Кук зблід і стояв з опущеними очима.

Але я вже погасла. «За віщо я його вдарила!» — метнулося мені в голову, і моє серце занило. Справа в тому, що по суті на землі я не бачила винних, і справа в тому, що й себе я завжди вважала за добру наволоч. Кук був такою маленькою й нікчемною крапкою, що мені до болю шкода його стало. Тоді я похилилася на дерево й ледве чутно промовила:

— Пробачте мені, товаришу Кук. Що хочете робить зі мною, але не гнівайтесь на мене!

— Нічого! Нічого! — говорив він. — Це залишиться між нами... Я не думаю віднімати у вас посади.

Він так і сказав: «я не думаю віднімати у вас посади». Я тільки це почула. Ця фраза як ножем різонула мені в грудях, бо Кук так і не зрозумів мене.

...Діловод давно вже зник за деревами, а я стояла біля дуба на пустельній алеї й тупо дивилась у голубе небо.

VI

З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима. Зимом я бачилась із ним кілька разів. Ці зустрічі були холодні — і тільки нервували мене. Я вже й сама стала запобігати його. Але мені весь час було таке почуття, яке буває людині, коли вона ще щось не скінчила й мусить скінчити. І те, що вона мусить скінчити, прийде обов'язково, бо воно таке ж неминуче, як і природна смерть.

Я ходила з порожнечєю в душі, але розглядала такий свій стан як тимчасове явище, як необхідний і цілком природний етап на темній дорозі мого неспокійного життя. Вранці я йшла до установи, працювала там вісім годин, потім брала якусь роботу додому й дома працювала ще кілька годин.

Зима була вогка, брудна. На вулицях завжди тонули в тумані міські ліхтарі, і мені зовсім не хотілось йти на бульвари.

Іноді до мене заходила товаришка Уляна, але я рідко розмовляла з нею. Іноді я писала листи до мами — і тоді мені знову прокидалися далекі спогади: біленький домок, півник на флюгері й темні провінціальні садки. Але додому мене тепер зовсім не тягнуло — я вже знала, що туди мені нема повороту.

Розбуркала мене, як і треба було чекати, весна. Ця нова весна й була, коли так можна висловитись, початком мого кінця. Вже в перших числах березня я знову затривожилась, і мій зимовий сон якимось хутко відлетів. Я знову затоскувала за даллю. Але ця тоска була така неможлива, що мене й справді взяв сумнів, чи не захворіла я. З тоскою знову прийшло буйство, веселий сміх і безтурботність. Іноді підходила я до дзеркала й дивилась на себе. Тоді я бачила гарячі й вогкі темно-криваві вишні: то були мої очі.

Очевидно, і Чаргар захвилювався. Колись він прислав мені листа й прохав мене поїхати з ним у пригородний молодняк. «Моя хороша Б'яно (писав він), сьогодні так пахне весною, і сьогодні мене так тягне в даль (він так і написав «в даль»), сьогодні летіли з вірію гуси, і ми мусимо побачити захід сонця. Ти згодна?»

Ще б пак: хіба я могла не погодитись? По дорозі до місця зустрічі я купила плитку шоколаду і ввесь час облизувала губи.

Я іноді працювала по п'ятнадцять годин на добу, але я жила так, як хотіла, і за це, до речі, мене в установі називали князівною. Я любила шоколад, голубе небо й прекрасні очі художника.

Чаргара я застала на призначеному місці зустрічі, біля площі Трьох Комунарів. Я міцно стиснула йому руку, він відповів мені тим же. Коли я сідала в фаетон, Чаргар невзначай

зацепив мені груди. Це так мене схвилювало, що я всю дорогу почувала, як поширюються мені ніздрі.

Коли ми виїхали з останнього міського кварталу й перед нами спалахнув безмежністю степ, я подивилася на Чаргара й сказала:

— Чому ти на протязі цілої зими був такий холодний до мене?

— Чому я був холодний, ти мусиш догадатись, — усміхнувся він. — Цю зиму так почували себе всі хмурі люди города.

— Рішуче всі? — спитала я. — І комуністи, і радслужбовці, словом, усі ті, хто не може помириться із своїм оточенням?

— Рішуче всі! — знову усміхнувся він.

— Значить, і ти належиш до категорії хмурих людей?

Мені раптом прийшла думка, що Чаргар в такому ж тяжкому становищі, як і я, і боліє моїми дрібненькими болями. Це припущення було таким несподіваним, що я зареготала. Зареготала не то від радості, що я зовсім не самотня в своїх терзаннях: їх, мовляв, не запобіг навіть великий художник, — чи тому, що мені гірко стало на душі, бо ж мій кумир мусив при такому припущенні негайно полетіти із свого п'єдесталу.

— А що значить хмурі люди? — спитала я. — Як мені розуміти тебе?

— Я думаю, цей термін такий же старий, як і сам світ, — ухилився він од відповіді.

— А от я й не пам'ятаю, де я чула його.

Я збрехала, і Чаргар це помітив. Тоді він прикусив нижню губу. Так завжди було з ним, коли він починав нервуватись. Я рішила не чіпати його, і далі ми поїхали мовчки.

З фаєтона ми вийшли верстов за десять від города. Ми наказали візникові чекати нас і пішли на узлісся. Якраз заходило коротке сонце. Була хрустальна тиша. Дерев стояли ще голі, але рання молода весна вже побідно ступала з півдня. То там, то тут проривалась зелена трава, і всюди гомоніло птаство.

Ми пішли по якомусь лісовому кварталу. Ішли довго й мовчки. Потім перекидались якимись фразами (я зараз забула їх). Раптом Чаргар зупинився й сказав:

— Я хочу тебе залишити на якісь п'ять хвилин. Ти нічого не маєш проти?

— Прошу, — спокійно сказала я, припускаючи, що йому треба... Ну, словом, ясно.

Чаргар пішов, і я залишилась серед лісу сама. Тоді я знову подивилась на небо. Воно було надзвичайно чисте й молоде. Тільки з півдня наступала якась хмарина, але й вона скоро розтанула в просторах. Я глибоко зітхнула й подумала про неznані світи, про мільйони сонячних систем. Ці думки якось придавили мене. Я відчула себе страшенно нікчемною й маленькою. Всі мої болі й радості були такими смішними на фоні цього грандіозного космосу, як смішний мені біль комах. Я подумала, що такі думки приходять уже тисячі років мільйонам людей і що вони будуть приходити ще тисячі років і новим мільйонам людей. Тоді зачарований тупик постав переді мною з такою ясністю, ніби я відчула його якимсь новим, невідомим мені почуттям.

Я стояла без Чаргара вже більше десяти хвилин, і це мене затривожило. Чи не трапилось із ним якогось нещастя? Я рішуче рушила в тому напрямку, куди пішов художник. Ішла по гущавині, і гілки раз у раз били мене по голові. Ішла довго (так здавалось мені тоді), а Чаргара не було. В лісі стояла надзвичайна тиша, і було вечірнє. Що далі, то більше сутеніло. Тоді мені прийшла думка, що я можу тут заблукати, — і мені стало сумно. Я зупинилась і скрикнула:

— Агов!

Але тільки луна відгукнулась мені й замерла десь у гущавині. «Наче ліс життя», — подумала я і кинулась у другий бік. Раптом я вийшла на поляну. Я вийшла на поляну й зупинилась, як укопана. А втім, інакше й не могло бути. Бо й справді: Чаргар стояв серед дерев на колінах обличчям до вечірнього сонця, і було таке враження, ніби він молиться. Це мене так здивувало, що я навіть не найшла, що йому сказати, і мовчки чекала його.

На дальньому дереві жевріла полоска конаючого сонця, і відблиск її падав на південний край чорного лісу. Був прекрасний момент для споглядання. Я пригадала Індію й священні гімни «Рамаян». «Чи не нашли вже на вітчизні Тагора, — подумала я, — мою химерну даль?»

Нарешті Чаргар підвівся. Він пішов тихою дорогою до мене, ніби нічого не трапилось. Його хода буквально загіпнотизувала мене, і я зустріла його мовчанкою.

— Ходім! — спокійно сказав він.

Очі йому було затуманено, він ішов похитуючись, мов п'яний. Пам'ятаю, зітхнув і взяв мене під руку. Потім забрав мою другу руку й притиснув її до свого серця. Почуття радості охопило мене, бо мені прийшла думка, що тільки сьогодні Чаргар став близькою мені людиною. Я вже не хотіла тривожити його своїми частенько невдалим запитанням й тому мовчала. Але на цей раз він почав розмову.

— Я гадаю, Б'яно, — сказав він, — ти розумієш мій душевний стан і простиш мені, що я тебе примусив так довго чекати.

— Я тебе розумію, — сказала я.

Потім він говорив, що йому приблизно такий стан, який був Мойсееві, коли він сходив з гори із скрижалями.

Але потім він чомусь усміхнувся, наче не довіряв сам собі чи то іронізував над своєю останньою фразою про Мойсея.

— Я тебе розумію, — ще раз сказала я.

— Ти мене й не можеш не розуміти. Я вже не раз думав про спорідненість наших душ.

— Спорідненість наших душ? — якось хутко спитала я.

— Спорідненість наших душ! — ще раз підкреслив Чаргар.

Ця остання фраза знов, як обухом, вдарила мене по голові. «Отже, і він говорить, що я нічим не відрізняюсь від нього?» Я жодним рухом не показала цього Чаргарові. Я тепер так боялась, щоб він не покинув свою одвертість! Я вже добре знала його — і знала, що найменша моя цікавість одразу викличе небажану мені реакцію, і Чаргар знову стане неприступним.

— Ти знаєш, — раптом зупинився він, — мені на поляні блиснула така геніальна думка, якої існування я й не міг припускати. І цікаво, — говорив він далі, — сиджу я десь у підвалі, а наді мною клуб... як його...

— Радслужбовців.

— Ну да, радслужбовців, — раптом занервувався він.

— Чому ти хвилюєшся? — спитала я.

— А тому, — різко скрикнув він (і мені знову здалося — дитячим дискантом), що я не виношу цієї самовпевненості

нашого віку. Всі ці ячейки, комісари, комуністи — все це така дешева демагогія... Така...

Чаргар не міг підібрати слова і змовк. Потім зупинив мене, подивився уважно мені в очі й сказав тихо:

— Тобі можна довірятись?..

— Що з тобою? — здивовано кинула я.

— Я тобі вірю, — сказав він і схопився руками за голову. — Ах Б'яно. Якби ти могла зрозуміти мене! Ну навіщо?.. Ну навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці профспілки й тисячі інших організацій? Боже мій, ну навіщо? Я задихаюсь! Я їх зовсім не хочу чіпати — Боже спаси! Хай вони завойовують цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому я повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги? Боже мій, як я хотів би, щоб вони зовсім не знали про моє існування!

Чаргар іще раз у розпучі схопився за голову і змовк. Я подивилась на нього. Він плакав. Далекі він плакав: я бачила, як кілька сльозинок покотилось йому по щоці. Тоді мені прокинулось почуття неможливої огиди — і я різко й чітко сказала:

— Сер Чаргаре. Що з вами?

Він стояв спиною до мене, похилившись на дерево. Він так простояв хвилин дві. Але коли він повернувся, то я вже знову бачила колишнього неприступного художника.

— В житті все буває, — нарешті зовсім іншим тоном і холодно сказав він.

Я здивовано подивилась на нього. Мені прийшла думка, що Чаргар побачив, як він далеко забрів у розмовах зі мною, і поспішив замести сліди. Спеціально для цього й було розіграно жалкеньку мелодраму. Ця думка здалася мені такою правдивою, що я на другий день навіть забула про цей епізод. «Ну, не, — подумала я. — Тепер ти в моїх руках — і я примушу тебе сказати недоговорене».

...Ми вже знову стояли на узліссі. Сонце зайшло. Стояв темний ліс, і бігла темна дорога. На дорозі маячив наш фетон. Скоро ми сіли в нього й повертались до міста. Чаргар усю дорогу мовчав, і розпрощались ми також мовчки. Пам'ятаю, я стиснула йому руку й трохи її придержала. Він здригнув, але я руки його все-таки не випустила. Тоді Чаргар мусив її вирвати. Я зареготала, він на це ніяк не реагував. Він просто повернувся і пішов од мене прискореним кроком.

Колись на вулиці Делаключоза я зустріла сірооку журналістку. Вона попрохала в мене п'ять карбованців. Я дала. Вона сказала, що їде до своєї матері, що «живе на північному краю города». Вона хоче повезти їй подарунок. Я їй, звичайно, не повірила, бо знала, що вона просто їде до свого любовника — він, здається, тайний розпусник. Вона трохи збентежилась, але потім зупинила мене біля вечірньої вітрини й тихо, на вухо, запропонувала поїхати з нею. Вони — її любовник і вона — хочуть улаштувати ніч п'янки й любовної оргії.

— Ну, Б'янку, поїдемо на п'янку, — зробила вона гру слів і всміхнулась.

Я сказала, що я, можливо, і поїхала б, коли б загубила свою невинність.

— Себто яку невинність? — здивовано спитала вона.

Я сказала й хотіла йти. Тоді журналістка схопила мене за руку й нахабно зареготала.

— Так ти ще... — і вона кинула непристойне слово. Потім затигла мене в куток підворіття і, майже захлинаючись, говорила мені: — Так ти не брешеш, що не знала мужчини?

Я побожилась і раптом відчула, як мене охопило пожаром бажання. Тоді сіроока журналістка здавила мені руку вище ліктя й так сильно, що я мусила її відштовхнути. Вона казала мені, що я красуня, що за моє тіло дадуть дві тисячі карбованців, що такі жінки живуть в Одесі й Москві, де багато буржуа з капіталом. Я, мовляв, мушу негайно йти з нею — і я найду такий чудовий закуток, який мені й не снився.

Вона мені малювала напрочуд привабливі й цинічні картини. Але вона такими божевільними очима дивилась на мене, що я мусила її ще раз одштовхнути.

— Ти не поїдеш зі мною? — нарешті в розпущі скрикнула вона.

— Не поїду!

Я сказала рішуче. Тоді вона замахнулась і хотіла вдарили мене в обличчя. Але я вчасно схопила її руку й одвела удар. Я її так міцно схопила, що вона мусила стати на коліна. Я й сама не знала, що я така сильна жінка. Журналістка

раптом заплакала. Тоді я поцілувала її в голову (пахло поганенькою пудрою) і посадила її в трамвай. Вона поїхала, а я пішла додому.

Додому я йшла переулками, не поспішаючи. Легенька тривога раз у раз примушувала мене здригатись. На площі Повстання я зупинилася біля шоколадного кіоска й купила плитку мінйону.

Я прийшла за півтори години й сіла за стіл. Пам'ятаю, до мого вікна підійшла товаришка Уляна й спитала, чи не хочу я посидіти в альтанці. Мені не хотілось виходити з кімнати — і я сказала:

— Чи не холоднуватو надворі?

— Що ви? — сказала товаришка.

Я не знала, що їй говорити, й мусила вийти до альтанки. Ми сіли на стілець і почали розмовляти.

З півгодини ми перекидалися якимись незначними фразами, а потім між нами виникла така розмова:

— Ви вірите в судьбу? — спитала товаришка Уляна.

— Як би сказати вам... очевидно, не вірю.

— Знаєте, — сказала вона, — теоретично, коли так можна висловитись, я теж не вірю. Власне, я і не маю права вірити (вона, очевидно, натякала на приналежність свою до партії), але от на практиці якось інакше виходить.

— Чи не думаєте ви, — сказала я, — що ідеалістичні теорії мають рацію існувати?

Товаришка Уляна замахала руками.

— Що ви! Як може прийти мені така мисль, — перелякано сказала вона. — Я думаю тільки, що в світі завжди варіюються два світогляди. Але коли ідеалізм має багато недоговореності, то я думаю, що й матеріалізм не без слабких боків.

— Іншими словами — вас не задовольняє ваша партія?

Товаришка Уляна знову замахала руками.

— Нічого подібного! Мені тільки хочеться внести деякі ясності в свій світогляд. Я, знаєте, — казала вона далі, — раніш ніколи не задумувалась над цими питаннями, а тепер вони мене страшенно тривожать.

— Без причини нічого не буває, — резонерствовала я. — Очевидно, і вашій тривозі єсть якась причина.

— От! — раптом підхопила товаришка Уляна. — Ви цілком справедливо кажете. Я, знаєте, почуваю якусь небезпеку. Я певна, що зі мною трапиться якесь нещастя.

Вона зробила не зовсім логічний висновок, але я на це не звернула уваги й стала її заспокоювати. Тоді вона відстоювала свою думку й ніяк не могла заспокоїтись.

— Саме якесь нещастя, — говорила товаришка Уляна. — Я ніколи не помиляюсь. Колись на фронті мені прийшла думка, що вночі трапиться несподіванка. Я сказала, мені не повірили. Один комісар запропонував навіть викинути мене за пророцтво з партії... А вийшло все-таки по-моєму: наш штаб захопили, і тільки я вирвалась.

— Ну, це — випадок! — сказала я.

Тоді товаришка Уляна знову запротестувала, і я вже з нею не сперечалась. Я тільки думала, що товаришка Уляна, може, й має рацію настоювати на своєму, і думала, що вона одна з тих невдачників, що приходять у світ тільки для того, щоб мучитись.

Раптом по садках долетів до нас рев із зоологічного: то ревів лев за ґратами. Рев був якийсь сумний і безвихідний. Можливо, звірові приснилися далекі простори його вітчизни, можливо — щось інше.

— От! — з великим наголосом на «от» сказала товаришка Уляна. — Реве лев! Іноді й людям хочеться так ревити.

Потім вона зітхнула. А потім вона багато говорила мені про часи громадянської війни. Вона довго говорила мені того вечора про той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами. Вона так тепло говорила про свою епоху, як про неї не скаже жодний поет. Той химерний час я зачепила тільки одним крилом своєї юності, але товаришка Уляна зовсім даремно думала, що я не розумію його. Він і мені лежав на серці. Я подумала, що тоді всі пізнали таємну даль, але той час уже не прийде ніколи, як не прийде ніколи й голуба молодість.

«Значить, і даль треба шукати на якихось інших шляхах?» — подумала я.

На другий день я не пішла на службу: я прокинулась із головними болями. Коли вийшла в сіни, щоб там скип'ятити чаю на примусі, в наш коридор хтось постукав. Я пішла й відчинила двері. Увійшов товариш Бе. Обличчя йому було пом'яте й бліде: він, очевидно, не спав цілу ніч. Я до цього часу ніколи з ним не розмовляла (був він якийсь суворий і нелюдимий). Але на цей раз якимось механічно кинула:

— Здрастуйте!

Він здивовано подивився на мене й підморгнув мені лівим оком. Тоді я в свою чергу здивовано подивилась на нього. І тоді ж я побачила, що він п'яний. Щоб якось одв'язатись од нього, я сказала йому, що його чекає товаришка Уляна.

— Ви кажете Уляна? — сказав він і підійшов до мого примусу.

— Так!

Товариш Бе вийняв із кишені портсигара й несподівано кинув:

— А ви, знаєте... бабйонка нічого собі... цимес!

Я суворо подивилась на нього й сказала, що він краще зробить, коли піде до себе.

— Чого ж це до себе? — п'яно забелькотів він.

— Там вас чекає товаришка Уляна! — різко сказала я.

Товариш Бе стукнув ногою й вилаяв свою дружину матерним словом. Я круто повернулась і пішла в свою хату. Я довго думала про життя товаришки Уляни, але як їй допомогти — не знала. А втім, можливо, це тільки тепер мені здається, що я турбувалась за товаришку Уляну. Можливо, і товаришка Уляна, і сіроока журналістка, і діловод — всі вони давали мені відпочинок — і тільки. Бо, і справді, всі вони були по суті епізодичні особи в моїй історії і не могли мене цікавити. Я просто дурила себе.

Але цьому мусив прийти кінець, і він прийшов.

VIII

Отже, ішла весна, прилетіли солов'ї. Я кілька разів була в театрі, але частіше я блукала по городу, як бродячий пес. Легенька тривога ніколи не покидала мене. Як і раніш, я ходила безтурботною пейзажною, посвистуючи. В ці дні я з'їла стільки шоколаду, скільки не з'їла його за увесь свій вік.

Уже надходило свято Першого травня. Напередодні я зробила ванну, вимила й надушила своє тіло. Все це так ретельно робила, ніби й справді збиралась до шлюбної ночі. Я наділа сорочку з рожевими стьожеками й лягла спати.

Прокинулась щось о восьмій годині, і мені на душі було як ніколи радісно й дзвінко. Стояв добрий весняний ра-

нок. На вулицях уже грали оркестри й носились автомобілі до загороднього поля. Я хутко одяглась і побігла до установи. Там ми мусили зібратись і відтіля йти на іподром. Мені місцевком дав роль організатора, і я перев'язала руку червоною хусткою. В першому коридорі мене зустрів діловод. Я поклонилаь, він мені не відповів. З останньої нашої розмови він став уникати мене й завжди сухо звертався до мого столика. Проте поведився він зі мною досить чемно. Я це з'ясовую не так його порядністю, як тим, що до мене гарно ставився місцевий комгурток (я проводила в установі досить-таки велику громадську роботу), а Кук страшенно боявся комуністів і завжди ходив перед ними на задніх лапках. Ми вийшли організованими шеренгами на майдан Лассаля й відтіля пішли на іподром.

Всі вулиці ломилися від городян, і я подумала, що свято Першого травня стало вже нашим національним святом, бо навіть буржуазія святкує його. Я згадала Париж, Францію, тамтешнє всенароднє свято й подумала, що між нами й французами є багато спільного. Цю думку я сказала одній машиністці, що йшла поруч мене. Вона мені нічого розумного не відповіла, бо вона була страшенно нерозвинена. Тоді почула нашу розмову сіроока журналістка й підійшла до мене.

— Ти гадаєш, що між нами й Францією можна провести паралель? — спитала вона.

— Так!

— В якому сенсі? — і вона чомусь зло подивилась на мене.

Я сказала. Я говорила, що Велика французька революція страшенно нагадує нашу, що... і т. д.

— Ти говориш, як Цицерон! — іронічно сказала вона.

— При чому тут Цицерон? — спитала я.

— А при тому, — раптом занервувалась вона, — що не тобі тикатись із своїм носом... в політику!

— Припустім, я помиляюсь, — спокійно сказала я. — Але хіба я не маю права думати?

Сіроока журналістка мовчки подивилась на мене й пішла вбік. В цей момент нашу групу зупинили: ми вже підійшли до іподрому.

Було море квітів на величезному майдані, і стояв грохот десятка оркестрів. На головному плацу піонери й комсомольці робили фізичні вправи. На кількох трибунах оратори виступали з доповідями. Ревли сирени, метушились автомобілі. За півгодини великі групи почали розбиватись на невеличкі гуртки, потім уже блукали й одиночки. Тоді передвижні трупи розкинули передвижні сцени, і на майдані виросло кілька мініатюрних театрів.

Я покинула своїх і пішла блукати. Десь тут я мусила зустріти Чаргара, бо я не припускала, щоб він не вийшов сюди.

Пам'ятаю, зупинилась біля ларка № 4. Взяла пляшку квасу й пожадливо випила. Потім пішла до екрану малярів. Там художники за п'ять хвилин малювали карикатури діячів революції. Там я й зустрілась із Чаргаром.

Він був веселий і весело стиснув мені руку.

— Сьогодні надзвичайно чудовий ранок! — сказав він.

Я притиснулась до нього, і ми пішли. З годину ми блукали по іподрому, потім рушили в степ. Мені прийшла мисль пожартувати.

— Ти знаєш, — кинула я, — сьогодні ти йдеш зовсім не з дівчиною, а з молодичкою!

— Що ти цим хочеш сказати? — спитав він.

Я зареготала й сказала йому, що я вже вийшла заміж. Він почервонів чомусь і, галантно вклонившись, поцікавився:

— Дозвольте ж тепер запитати, хто ваш чоловік?

— Діловод Кук, — сказала я. — Ти, мабуть, знаєш його?

— Так, я його знаю. Здається... прекрасна людина!

Я певна була, що він не вірить мені й жартує, і тому перейшла на іншу тему, не думаючи робити спростування.

Ми йшли в морі безсмертників. Праворуч нас летів у небі величезний спис радіо. Пам'ятаю, мені раптом здалося чомусь, що Чаргар під невеличким «градусом».

— Ти сьогодні наче трохи підвипивши? — спитала я.

— Я сьогодні трохи підвипивши, — усміхнувся він.

Я спитала, чому так рано. Він сказав, що він уже кілька тижнів починає дні горілкою. Він горілку не дуже любить, але не може не визнати, що «горілчані» дні безтурботніші й веселіші. «Невже він серйозно плакав тоді в лісі?» — подумала я й сказала:

— Чому тобі такий безнадійний погляд на життя?

— Відкіля це ти взяла? — усміхнувся Чаргар.

Потім запевняв мене, що він на життя дивиться дуже весело. Він у той день багато реготав, реготала й я. В такому безтурботному реготі і в таких розмовах ми проблукали до вечора. Нарешті Чаргар сказав:

— Ну, пора вже й додому... Ти не думаєш зайти до мене?

Я погодились, і ми пішли до нього. З півгодини ми блукали по переулках, поки нарешті не вийшли на майдан Трьох Комунарів. Біля Чаргарової квартири ми були, коли вже почало темніти. Раптом до нас підійшла циганка. Я погодились, щоб вона погадала мені. Чаргар занервувався й сказав, що це некультурно фанфаронувати своєю некультурністю.

— Це — резонерство! — сказала я.

Потім говорила, що він теж деколи впадає в містику, натякаючи на історію в лісі. Чаргар занервувався. Але я вперто стояла на своєму. Тоді він порадив мені відійти вбік, щоб мене хоч не бачили в клубі радторгслужбовців. Я нарешті зрозуміла його й сказала циганці, що гадати не буду. Коли ми сходили на ганок, я звернулась до Чаргара:

— Скажи мені, коли б циганка підійшла до нас десь у безлюдному місці... ти дозволив би їй гадати?

Чаргар мовчав. Але я вже без нього знала, як би він зробив у цьому випадку, і негарне почуття знову прокинулось у мені до художника.

В кімнаті ми сіли на ліжко. Я взяла в руки якусь книгу. Чаргар теж. Так — мовчки — ми просиділи кілька хвилин. Тоді на небо налетіла темна хмара, і в кімнаті майже зовсім стемніло. Десь завмирили першотравневі оркестри. Город стихав. Потім за вікном закрапало, і пішов дрібний дощ. Легенький вітер увірвався в кімнату, і запахло якимись польовими квітами.

Хоч Чаргар і зіпсував мені трохи настрій, але я ще переповнена була враженнями дня, і тому, коли він положив свою руку мені на коліно, я із вдячністю подивилась йому в обличчя: в очах йому стояв тихий блиск і нагадував мені нашу першу зустріч. Очі його знову вабили мене своєю неясністю. Що далі, то більш мене хвилювало тіло художника. Нарешті він узяв мене за руку й промовив:

— Б'яно, ти й сьогодні скажеш, що говорила колись?

— Що саме? — спитала я й здригнула.

Чаргар зам'явся й мовчав. Тоді я впевнено підійшла до електрики й погасила її. Потім я знову сіла на ліжку.

— Ти, може, маєш на увазі циганку? — спитала я, свідомо відтягаючи рішучий момент.

Чаргар мовчав і ласкав мої руки. Потім він цілував мені пальці.

— Ну, в чому ж справа? — знову спитала я.

— Я говорю... — зам'явся він і рішуче додав: — Ти говорила, що кохаєш мене?

— Так. Говорила.

Він знову помовчав. Потім плутано почав запевняти, що й він покохав мене, що... і т. д.

— Ти теж говорив мені про це! — усміхнулась я.

Але — почекайте! — то ж були, мовляв, несерйозні розмови! Словом, він тільки тепер відчув, як він кохає мене. Я згадала недавній свій жарт про весілля з Куком і спитала, чи не трапилось із ним того, що з Онегіним. Коли Татьяна була вільна, він її відштовхував. Як вийшла заміж... Ну, ясно: історія повторюється. Тоді Чаргар став божитись, що нічого подібного не трапилось, що це мої вигадки.

Я занервувалась. Невже це говорить славетний художник? І тоді ж мені блиснула жажна думка. Чи не думає він і справді, що я вийшла заміж за Кука? «Так от чому він покохав мене!.. Теж аліменти!» Я обережно його стала випитувати.

— Ну, добре, — сказала я. — Припустім, що ти мене кохаєш, і припустім, що я обдурила тебе.

— Себто як? — не зрозумів мене Чаргар.

— А так, — спокійно сказала я. — Я й не думала виходити заміж. Це просто був жарт.

Він ураз одхилився від мене й захвилювався: мовляв, навіщо ці жарти? І потім, хто мені дав право так жартувати з ним? (Він так і сказав «хто мені дав право»). Тоді я вмить підвелася й засвітила електрику. Я стала навпроти Чаргара й різко сказала:

— Що значить — «хто дав мені право»? Відкіля цей тон?

Він сидів блідий і мовчав. Мені знову прийшла думка, що я перебільшую, що я зовсім не зрозуміла його (він, мовляв,

просто не любити жартів у серйозні хвилини), що я зовсім даремно турбуюсь: Чаргар і не думав мене ображати. Я підійшла до нього й закинула свою руку на його шию.

— Милий мій, — сказала я, — не гнівайся! Я, їй-бо, проти волі образила тебе.

Він довгим і уважним поглядом подивився мені в очі. В ці хвилини мені буквально забило дух і бракувало повітря — так хвилювалась я. За один момент мені в голові пронеслось мільйон думок. Вони летіли, як блискавиці, наздоганяючи одна одну.

— Добре, я на тебе не гніваюсь! — сказав художник. — Але все-таки ти мені мусиш сказати: ти вийшла заміж чи ні?

Тоді мені блиснула думка, і я сказала:

— Вийшла, мій милий! Вийшла!

Він рішуче взяв мене за руку й посадив на ліжко. «Аліменти», — якось мляво подумала я й відчула в усьому тілі неміч. Чаргар мене ласкав. Свіжий вітерець летів у кімнату, і знову запахло якимись польовими травами. Дрібний весняний дощик ушух, і в вікно зазірала темна ніч. Чаргар підійшов до електрики й погасив її. Він обережними рухами примусив мене роздягнутись на ліжку. Чаргар хотів уже брати мене, як у цей момент мені вернулись сили. Я так одштовхнула його, що він ледве вдержався на ліжку. Потім я скочила з ліжка й знову запалила електрику. Я підійшла до Чаргара. Він здивовано поставив на мене свої очі. Тоді я красномовно подивилась на нього, плюнула йому в обличчя й мовчки пішла до дверей.

IX

Так скінчилась моя історія з художником. Так ганебно скінчилось це святе (він так і говорив колись: «свята простота») і тепле кохання. Хіба можна написати ту муку, що творилась тоді в моїй романтичній душі? Сьогодні я на життя дивлюсь цілком реально. Сьогодні я й сама іноді посміхаюсь із себе. Але тоді в моїх очах маячила сентиментальна даль, і тому, коли я побачила, що й Чаргар, моя остання надія, не міг утекти від світового бардачка, я кинулась у розпач.

Пройшло кілька днів із того часу, як я бачила Чаргара, але мені здавалось, що це було так давно й так далеко, як

далеко маячить глухий закуток моєї неповторної молодості й тих духмяних золотих півників, що не то ліденцями на ярмарку снилися мені, не то серед «анютиних глазок», кануперу й м'яти закукурікали моє дитинство.

Вечір Першого травня рішуче й навіки відкинув усі мої надії й сподівання, і я раптом зупинилась перед порожнечою канцелярських буднів.

Як я тепер ненавиділа художника! Боже мій, як я його ненавиділа! Тільки тоді я зрозуміла, що по суті і біленький домок, і золотого півника на флюгері, і темні провінціальні садки — все це я покинула в ім'я його. Спершу, як і треба було чекати, я хотіла якось помститись за розбиті надії.

Мені так хотілось принизити й наочно показати Чаргарові, чого він вартий. Але потім це бажання погасло в мені, і я вже просто не згадувала його — таким маленьким і нікчемним зробився він у моїх очах.

Але тоска за даллю не покидала мене. Більше того: вона тепер так розгорілась, як ніколи. Це її було останнє полум'я.

Ніхто з радслужбовців не брав такої великої громадської нагрузки, як я в ці дні. Я, як п'яничка горілкою, захлиналась нею. Мені здавалось, що я затоплю в цій роботі своє лихо. Але скепсис уже з'їдав мене. Мені ввижалось, що я по суті виконую дрібну й зовсім непотрібну роботу дрібних і нікчемних людей, що живуть, як воли, як корови, що коло їхніх інтересів обмежується «геранню» на столі. Я брала активну участь в організації жінок, в делегатських зібраннях, в редагуванні місцевої стінгазети, але я завжди думала, що нашу стінгазету зовсім не випадково називають «Стінгазом» («Стінгаз»). Саме все це — газ, димок. Горить вогка солома, а люди сидять біля цього ілюзорного вогнища й гадають, що «без вогню не буває диму».

Колись я виходила з установи й на порозі зустріла сірооку журналістку. Вона якось нахабно подивилась на мене, взяла мене під руку й пішла зі мною. Коли ми підійшли до театрального садка, вона сказала:

— Ну, так ти й досі Париж згадуєш?

— Який Париж? — спитала я.

— Ах, Боже мій, — сказала вона. — Навіщо ховатись од мене? Я говорю про той Париж, що... Велика французька революція.

— Одмовляюсь тебе зрозуміти! — холодно сказала я.

Тоді журналістка запевняла мене, що Париж уже ніколи не повернеться й не може повернутися. Вона говорила, що бачить мене наскрізь. Але вона мені радить не турбуватись, бо я зовсім не те, чим здаюсь собі.

— Ти знаєш, — раптом сказала вона, — єсть багато непомітних людей. Ну... комісарів, припустім, але вони живуть так, як усі живуть. І саме тому вони й герої. А що таке ти? Ну, скажи — що таке ти?

Я здвинула плечима й мовчала, бо я й справді не розуміла, чого вона хоче від мене. Тоді журналістка потріпала мене по плечу й несподівано зареготала.

— От що, — сказала вона, — поспішай на мою доріжку, а то буде пізно.

Потім вона покинула мене, і я пішла додому.

Того дня я не обідала. Мені в'їдливо лізла в голову якась думка, і я вперто затримувала її в підсвідомості. Так пройшло кілька годин.

В коридорі товаришка Уляна роздмухувала чоботом самовар і гулко кахала. Вже пройшло кілька днів із того часу, як вона заходила до мене, і мені прийшла думка, що я проти волі холодніш тепер поводжуся з нею. Тоді я пригадала її перебитий ніс, і він зупинився переді мною якоюсь настирливою плямою. Ще я пригадала товариша Бе і його дику розкуйовджену голову й ніяк не могла уявити його в ролі закоханого юнака.

Раптом біля мого вікна сіла якась птичка й заспівала. Це було так химерно на фоні темно-голубого неба, що я згадала дитячу казку про щастя: «Жив-був дід із бабою, і от прилетіла до них...» і т. д. У дворі кричали діти єврея, і я подумала, що старий єврей і досі мудрує над талмудом, як тисячі років тому мудрували такі ж старі євреї.

В моїй кімнаті стемніло, і мені прийшов у голову таємний «голем», чорт-хапун і судний день єврейської провінції.

Вечоріло. Товаришка Уляна й досі роздмухувала самовар. Десь настирливо кричала сирена. І тоді я раптом відчула, що я вже не гідна далі тікати від себе.

— Отже, журналістка пропонує мені поспішати? — сказала я. — Але куди поспішати? Що значить поспішати?.. Боже мій, що це зі мною робиться!

«Ага! Тепер і «Боже мій»!» — подумала я.

І саме тоді мені раптом усе ясно стало. І справді: хіба я ввесь час не боролась із Богом? Я хотіла своїми власними силами пізнати напіваабстрактну даль. Але без «Нього» (я пишу «Нього», бо він і справді був мені тоді безвихідною судьбою) це неможливо було зробити. Я хотіла пізнати даль без «Нього», але він не міг мені пробачити цього.

«Так, — подумала я. — Це мені за нахабство».

Я підвелась із ліжка. Я ще ніколи не вірила в Бога й тому обрушилась на нього з такою силою свого нового почуття, з якою звертались до неба тільки фанатики. Тоді я відчула потребу стати на коліна перед образом Спасителя.

Я хутко пішла до дверей і вийшла в коридор. В кладовій товаришки Уляни я колись бачила стару ікону: її туди викинув, очевидно, тов. Бе. Я рішила взяти її відтіля й поставити в своїй кімнаті. «Але як я зроблю це?» Товаришка Уляна кладову завжди замикала, і мені треба було дістати ключ. Але тут же я згадала, що в кладовій стоїть прас. Тоді я пішла до товаришки Уляни за прасом. Я постукала. Вийшла товаришка Уляна з замотаною головою.

— Що з вами? — спитала я.

Вона почервоніла й подивилась на мене зажуреними очима. Вона говорила, що необережно опеклася водою з самовара, і говорила, що це скоро пройде. Але я їй, звичайно, не повірила, бо синці під очима говорили зовсім інше. Це була справа т. Бе: він, безперечно, бив її цієї ночі.

Товаришка Уляна зітхнула важко і раптом прошепотіла: — Бідний, бідний товариш Бе!

Потім ми ще з півхвилини постояли в напівтемному коридорі мовчки. Потім у кладовій зашаруділи пацюки, і я сказала:

— Чи не дозволите мені забрати ваш прас?

Товаришка Уляна засуетилась і побігла в кімнату. Я гадала, що вона винесе ключ, а вона винесла прас: він був на кухні. Так що на цей раз я так і не дістала ключа. Але зате я його дістала пізніш, коли зайшло вже сонце.

Ікона, що я за неї схопилась якось похапки і з тривогою, була старою дошкою, і на ній ледве-ледве вирисовувався образ Спасителя. Спаситель мав надзвичайно привабливе обличчя й одразу настроїв мене на відповідний лад.

Я внесла його в кімнату, прив'язала до нього (до неї, до ікони) невеличку мотузку й повісила в куток.

Потім я побігла в місто й купила там у якоїсь торговки біля базару лампадку й пляшку лампадного масла.

Потім прибігла додому й засвітила лампадку перед Спасителем. Я не світила електрики, і тому в кімнаті стояв напівмістичний присмерк. Збоку в кладовій шаруділи пацюки.

Тоді я впала на коліна, схрестила на грудях руки й мовчки фанатично дивилась на образ Спасителя. Я молилась. Я так молилась, як молилась тільки в дитинстві. Раз у раз я зітхала тяжко, і тоді я думала, що стою в катакомбах перших християн і несу на собі великий хрест. Переді мною проходили фанатики середньовіччя, велика інквізиція й глухі монастирі моєї вітчизни. Страждання людей, їхня хресна путь до світової Голгофи — все це так постало переді мною.

Я дивилась на образ Спасителя, але я думала про темну ніч нашої дійсності, що загубилась у таємному космосі, про придавлених фортуною людей моєї вітчизни, і я так хотіла, щоб легенда про фантастичного доброго ангела перетворилася в дійсність, і я так безумствувала всім тим чистим, що залишилося в мені.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько! — шепотіла я й уважно дивилась на образ Спасителя.

Тихі дитячі сльози падали мені по щоках, і я вже вірила, що прийде якесь чудо раптово й несподівано.

Я стояла на колінах кілька годин, але я не почувала втоми.

Вже давно над городом стояла темрява. На башті годинник пробив два рази. Свіже повітря рвалось у мою кімнату й колихало вогненний язичок моєї лампадки. Знову шаруділи в кладовій пацюки.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько!

Я молилась так тепло, як тоді, в дитинстві, коли ми з мамою виходили з білого домика і йшли по темних провінціальних садках зустрічати світле воскресіння Христа.

Я простояла на колінах цілу ніч і тільки тоді підвелась, коли в кімнаті зовсім розвиднилось.

З того часу я кожного дня світила лампадку й кожного дня ставала на коліна перед образом Спасителя.

Іноді я молилась за товаришку Ульяну, за сірооку журналістку і навіть за Кука. Чаргара я не згадувала, і не тому, що в мені була злоба до нього, а просто тому, що він якось вилетів мені з голови. Він уже не існував для мене: його місце на моєму серці запосів образ Спасителя.

Пройшла весна, прийшло знову гаряче літо. Я працювала в установі так акуратно, як раніш. Більше того: комуністи вважали мене за зразкового робітника. Тільки тепер я не вмiла реготати й не вмiла так смачно їсти шоколад.

Колись я прийшла з роботи страшно стомленою й рано лягла спати. Уночі до мене хтось постукав. Я запалила електрику й тільки-но хотiла піти до дверей і одчинити, як двері знову заgrimіли ще з більшою силою. Я ніколи, здається, нічого не боялась. Але на цей раз просто обурилась. — Мене здивувало нахабство. Така пізня ніч — і так стукати до одинокі дівчини. Я знову погасила електрику й лягла спати. В мої двері стукали ще з півгодини, але я не звертала уваги й засинала. Місячна пляма впала на спинку мого ліжка, і я згадувала молоді роки й пригадала сусіда-візника. Він теж так уперто стукав на свою жінку, як цей невідомий, що стоїть за моїми дверима.

Нарешті я заснула. І сниться мені химерний сон.

Ніби я напередодні якоїсь подорожі й чогось чекаю. Завтра ніби буде якийсь карнавал і буде мандоліна. Завтра біля степового вогнища під вечірнім небом — «Декамерон». І тоді мій край, як ідилія узамітної Ніцци. Раптом Дон Квізасто виносить на прилюдний диспут (і думає захищати) магістерську дисертацію на тему «Душа матерії». Маестро Дантон усміхнувся.

— О маестро! — скрикнув Дон Квізасто. — І на моїй мові каламар звучить надто прозаїчно, бо він асоціюється з паламарем. Але от я беру це слово і, як індійський факір, зачаровую ним ваше притуплене ухо. Тоді твій мужній голос у мемуарах твоєї доби — як тигр серед чвирі. Бери перо, наливай у свій каламар атраменту й пиши.

Тоді маестро Дантон пише. І його древній каламар, що з нього подають ножі дві сотні літ, зачаровує такою незначною деталлю, як спогад, коли він уперше взяв у руки перо й з три-

вогою вивів першу літеру. Це була «М». Мисль? Милість? М'ятеж? — не знає, але він думає, чи не була то Марія.

— Я тебе заклинаю, як індійський факір!! — кричить Дон Квізасто. — Я хочу пізнати твою душу, о матеріє! Невже ти, як панцерник, і сила моєї художньої інтуїції не найде дороги до твоєї темної душі?

Маестро Дантон усміхнувся й кинув царствено-похабний жест. Дон Квізасто змовк. Балаганчик заревів, загримів, за-рокотав.

Вискочив циган, метнувся перед публікою й пропав за тиром...

— ...Фу, чорт! Яка нерозбериха! — скрикнула я й прокинулась.

За вікном стояла мертва ніч. Але я, очевидно, недовго спала, бо в двері мені знову настирливо стукали. «Стукаєш? Ну і стукай!..» — подумала я і знову почала засинати. Тоді сниться мені другий сон.

На краю оселі, де праворуч порожній майдан і старовинна козацька церква, стоїть хатка на курячих ніжках. І хатка, мов казка, мов пушкінська няня, як Гофман, як бризки Уайльда, як ночі, що тисяча їх і одна. Летять у ніч безшумно кажани. Кричить тривожно сич:

— Угу!

В хатці я, аферистка, провокаторка, убивця, і моя сестра — проститутка. Сестра допіру прийшла з тайного публічного дому й сидить на печі біля сибірського кота. Кіт таємно муркотить своє одвічне муркотіння.

— ...Але як мені обмити руки, — з тоскою думаю я, — коли вони в людській крові? Кому розповім свою муку — я, аферистка, провокаторка, убивця? Вчора я зарізала на великій дорозі, що ховається за мигдальними кучугурами, що пере-сікає тракт Карла XII, — вчора я зарізала жінку з дитиною. Три дні позад я спровокувала цілу країну.

— Б'яно, — раптом звертається до мене сестра, і в її очах стоїть невимовна скорбота. — Яка тоска!

Тоді я повертаюсь і бачу в первіснім степу над вітром тир-си гострі списи. Іде ватага, і стоїть степ, як марево в пожарах.

Тисяча й одна ніч, забута країна, медові ландшафти, екзотика круторогих волів...

— Чи не це понесе Чаргар на олтар світового мистецтва? — думаю я.

Тоді мене знову зажурено перебиває сестра:

— Б'янку, ти чуєш?

— Що чуєш? — скрикнула я. — Сволоч! Замовчи, потаскухо!

Сестра уткнула обличчя у вовну сибірського kota й тихенько заплакала.

— Сестро! — говорю я далі. — Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії — світовий мільярдер чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

— Яка ти чудна, Б'янку, хіба ця думка і тебе тривожить?

Тоді починає колихатись хатка на курячих ніжках. Мене хилить. Я безумно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті домовина — така змертвіла тиша, і... раптом очі мої зупинились: вони найшли крапку.

— Морітурі те салютант!¹ — скрикнула я, як римські гладіатори, що йдуть повз імператора на бій.

Але це було тільки передчуття. Навколо мовчазно, і лише цвіркун, як дячок над мертвим, одбиває речитативом. Тоді я підходжу до вікна й бачу: на темно-синьому фоні бездонного неба, над порожнім майданом, над козацькою церквою, що самотньо стоїть на краю оселі, в повітряних просторах маячить велетенський чорний силует. Це була така божевільна фантастика, що я мимоволі відкинулась од вікна. Але — даремно: дика кішка тривоги вже торкнула мене своєю ласкавою лапкою. Ще раз торкнула, і так м'яко, і так енергійно. І впало моє серце, і розсипалось ледве чутним тривожним дзвоном. Я напружую мислі: де я бачила цей велетенський силует в кепі?

— О, далекий! — раптом скрикнула я й побачила: з жахною силою, розсікаючи темно-сині простори, летів на землю витвір геніального скульптора. Потім удар — і тиша.

— О, далекий! — знову скрикнула я і, як божевільна, вискочила з хатки, що на курячих ніжках.

¹ Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе! (Латин.)

І знову переді мною змертвілий порожній майдан і нічне темно-синє небо. «Де ж він упав? — думаю я. — Де ж цей геніальний витвір у кепі?»

Тоді я побачила: там, де впав він, замаячили три могили. І лежать у цих могилах у середньовічних капелюхах три витязі. І сказав перший:

— Морітурі те салютант!

...Я знову прокинулась. На чолі мені лежали краплі холодного поту. У вікно вже зазирає міський світанок. Я підвелась і наділа виступці. Якесь передчуття охопило всю мою істоту. Невідома сила потягла мене до дверей. Я в розпучі відчинила їх і побачила перед дверима закривавлений труп товаришки Уляни з розрубаною головою. Але дивно: я навіть не скрикнула. Я тільки подумала тоді, що товаришку Уляну вбив, очевидно, товариш Бе.

«Бідний, бідний товариш Бе!» — згадала я її теплу фразу.

Тоді я заперла двері й підійшла до ікони (перед нею жевріла лампадка). Я спершу подивилась на образ Спасителя, а потім суворо сказала:

— Ну, Боженько! Чому ж ти не відчинив дверей, коли до мене стукала твоя раба Уляна? Ну?

В кімнаті стояла півтемрява, і на неї поволі й обережно насувався міський світанок. Лампадка ввесь час миготіла й робила на образі Спасителя химерні тіні.

Було тихо й урочисто.

Але я вже безумствувала. Якась дика злоба свердлила мені мозок, і страшна образа лягла на моє серце. Мені прийшла думка, що образ Спасителя — це не що інше, як мертвий Чаргар. Я відкинулась від ікони й підійшла до вікна. Я буквально ковтала свіже повітря, бо мені здавалось, що от-от задихнуся. Потім я підійшла до Спасителя й з не меншою насолодою, як і Чаргарові, плюнула в його прекрасне обличчя. Потім узяла із стола кухонний ніж і порубала дошку з образом Боженьки на маленькі трісочки. Я погасила лампадку й викинула її у вікно.

Ішов світанок. Я вийшла в коридор, переступила через закривавлений труп товаришки Уляни й пішла на вулицю.

В коридорі біля розрубаної голови, очевидно, було багато крові, бо я трохи забруднила свою спідницю.

Я йшла поволі. Я вийшла на ту дорогу, що веде до глухої провінції. Тоді я круто повернула й пішла до квартири Кука. Повз мене проїхав асенізаційний обоз, і вулиця раптом запахла важким калом. Але я не тільки не кинулась убік, навпаки — з якоюсь пожадливістю я вбирала носом важкий запах міських нечистот.

Наді мною, очевидно, стояло м'яко-голубе ранкове небо, але я його не бачила. Я виходила на нову дорогу, де так усе просто й ясно, де люди живуть і вмирають, як справжні епікурейці. Ця дорога ніколи не була для мене загадковою, і я знала, скільки м'ятежних людей пройшло нею. Це мене підбадьорювало. Я вийшла на майдан Трьох Комунарів і звернула в кривий завулок.

Х

На цьому я й мусила б скінчити свою блідненьку історію, коли б не маленька деталь, що остаточно схарактеризує мого останнього бога.

Я прийшла на квартиру Кука, коли він іще спав. Я постукала. Він вийшов у кальсонах і став прохати в мене пробачення. Тоді я сказала, що нічого не маю проти. Він мене, звичайно, не зрозумів. Я сказала йому, в чому справа. Мовляв, я хочу віддатись йому, але... з умовою: він мусив негайно дістати мені посильного. Кук спершу не повірив мені — він, очевидно, боявся, щоб я його знову не обдурила. Але ранній час і моє бліде обличчя його переконали, що я не жартую. Він заметушився.

Тоді я зайшла в кімнату й сіла до столу. На конверті я написала: «Художникові Чаргарові», а в листі прохала Чаргара спішно прийти до Кука (я дала й адресу), інакше я негайно віддамся діловодіві. Я писала, що я й справді ще не виходила заміж і взагалі не думаю виходити. Але сьогодні вранці я хочу подарувати свою невинність. Коли він встигне — я дарю йому, не встигне — її забере діловод із мавпячою фізіономією.

Я писала дуже незв'язно, але все-таки так, що Чаргар мусив мене зрозуміти. Потім я передала листа посильному.

Коли посильний побіг, я сіла біля Кука й обняла його. Від нього пахло неприємним потом, і я подумала: «асенізаційний обоз». Потім я йому віддалася.

Але я ще не встигла й підвестись з ліжка, як у двері постукали. Я вже знала, хто там стояв. Тоді я взяла простиню й понесла за двері.

Чаргар стояв блідий. Я йому мовчки показала на кров (мені на мить блиснула розрубана голова товаришки Уляни) і сказала усміхаючись:

— Це рештки моєї невинності... Забери, коли хочеш.

Чаргар мовчав. Тоді я круто повернулась і пішла в свою установу.

МАТИ

Приїхали до матері та три сини:
Три сини вояки, да не 'днакі,
Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

П. Тичина

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечку і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки-но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки раннього Гоґоля, кравець (розповідають старожили) завжди тяжко зітхав і з такими словами звертався до своєї молодої дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман!

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т[ак] зв[ану] «приходську школу», кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину, й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан «справник»), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, просю я тебе, піди ще ти до

військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, в тую гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець, і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусила, значить, його дружина перебиватися з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісничої школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства зростав на негативного типа, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусила годувати пахучими сосисками («На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!»), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, завжди грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію. Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою матерню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім невинна, що має мізерний заробіток і не здібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести його до ремісничої школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перелітні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітку в містечку збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не

відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новел та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його коло машинки. З десятої приблизно години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона шила сорочки та костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона і пестила дорогу дитину своїми схудлими руками.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті, — говорив, — вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмому класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісничу школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографа і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія, — коли затягнеться війна — можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невойовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца-Йосипа знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини летіли вісті про наші «надзвичайні» перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроводжали своїх синів у далеку невідому доріженьку, — тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт і що він хоче цим вирішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб відмовився від такої безумної драми. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно ненормальний був і що, значить, зважати на його заповіти не приходитьсь. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері «плюнути на цю справу» і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, панай, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика, і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно і сумно було дивитись на те обличчя! Радісно було, що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість,

жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І поночіло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя і вже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли, і обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима у своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плакатних вулиць за містечко, з надією дивилась в теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер недовго чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція, — сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгієвського кави-

лера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалилась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взявши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже в мертвій схватці і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сні, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна.

То тут, то там блискали пожеари, і дні переповнилися кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця і вона вже ніколи не найде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і навідав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколішки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаної їй хижої мудрості. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихесенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелася з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути защіпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порога і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлобі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — з великою тоскою, нарешті, промовила мати.

— Я прийшов до тебе, матусю, — чужим голосом сказав Андрій, — щоб ти мені допомогла в моїй справі?

— Яка ж твоя справа, синку? — зітхнула мати. — Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю?

Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю, — сказав він, — що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати. — Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю, — сказав Андрій, — бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, Боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що зграя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якомога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він. — Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозивали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко. — Не бачила!..

— Не бреш, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку. — Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крякнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаете про мене! — сказав Остап. — Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгіївський кавалер всіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матері. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алкоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз у раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки знайдуть її рідного сина? І тільки коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зітхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап. — Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся Бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й «солодкі цукерки»?!

— Ха-ха! — зареготав Остап. — Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Не, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука... і навіть деяке задоволення... Ха-ха! А виховати — це твій природний обов'язок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією. — «Це пекельний сон сниться мені», — уперто думала вона і раз у раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку; мовляв, він там буде до ранку чекати від-

повіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ганок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз у раз підходила навшпиньках до сінешніх дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечку порожньо і дико, сьогодні зчепились у мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один одного, навіть матері уже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так хороше зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешніх дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хropів, хropіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай якомога скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би, — сказав Андрій. — Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай, синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточились на горище, побачила в Андрієвих очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, недовго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті, — сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжку.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить в сінях сторожкими носками і думає: «Мабуть, сокиру шукає».

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти, і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди. Їх навздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядку, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король-час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжку, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець! Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжку лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій, перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицах середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зітхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовтогарячі півні, як вони кричали в містечку за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

ІВАН ІВАНОВИЧ

— Сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі.

Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делать, если уже таковы свойства сочинителя и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!

Н. Гоголь

Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулливерову подорож») справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь на випадок перемоги «революційного народу» зробити «Гулливерову подорож» настольною книгою і положити її з правого боку від Рабле («Гаргантюа і Пантагрюеля» він уже давно дістав за невеличку ціну у букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге — Іван Іванович просто забув про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підростає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій «вольтер'янський» погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і витіюватість в думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, задалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, — нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні, допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушилися чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій, революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимно подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає жодному сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпа зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але по-перше — яке це має відношення до цього оповідання? і по-друге — хто ж має сумнів, що наш, цими днями розкасирований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не має спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

— Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці тим повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне

сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими біло-рожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю, — саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перші двері — не ті! Другі — не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мого героя — Марфу Галакціонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»), Марфа Галакціонівна теж надзвичайно симпатична жінчина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігті і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галакта). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше так званих непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти. Її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було називати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галакціонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галакціонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як-от «Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» — без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадемуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно два до чотирьох. Іншими словами, пропорція цілком законна, і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в сонячну пляму того сонця, що благословляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїми мажорними рожево-білими проміннями). Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це, на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це — зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпільтивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти на увагу бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я, — каже мій герой, — не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється, — каже Марфа Галактіонівна. — Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птичка (зовсім як канарейка) і каже: «чирик-чирик». Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім незрозумілу пісню: з одного боку нібито мажорну, а з другого — начебто дражнить («У народі ходить звістка, що на вас ще буде чистка... Ось тоді моя рука РСІ й партейная КаКа»), і товаришка Галакта думає: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де пораяється Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А... що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович потирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю долонею: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне — щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будівництво соціалізму, скажимо. Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

— Галакточко, — каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку. — Здається, завтра вносити на «Друга дітей»?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна. — Це вже буде зверхакуратність. Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Іван Іванович задоволено посміхається.

— І прекрасно! — говорить він. — Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно, звичайно, так! — говорить Марфа Галактіонівна. — Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! — махає він своєю білосніжною рукою, — Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться вдаль. Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму!

— Не треба! — уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович в прекрасний горизонт і, поширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю поскиляти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

— Іване Івановичу! Воістину ви — зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в Пантеоні «Червоних дощок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось двох процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член «Друга дітей», і член «Повітрофлоту» та «Доброхіму», він член якогось клубу мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати — при старому режимі — із одної губернії в другу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, в цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного города».

— Тек-с! — говорить нарешті, зітхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу. — Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш? — питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму. Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

— Невже і ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в другу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой: — За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату єсть? Єсть! Власть у наших руках? У наших! Фабрики і заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн єсть? Єсть! Профінтерн єсть? Єсть!..

Іван Іванович на момент зупиняється, виймає з кишені білосніжну хустку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він. — Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємось? Посуваємось! Комсомол єсть? Єсть! Піонери єсть? Єсть!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна поправляє декольте і хитренько примружує свої розумні очі.

— Чого їм треба?.. — каже вона. — Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім! — раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас дістає дискантових ноток. — Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям (мій герой робить тут знак величезного наголосу), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками і уперто дивиться на одну крапку на підлозі. І здається, що ця крапка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милості в Івана Івановича.

— Ну добре! — говорить Марфа Галактіонівна. — Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгамовується. Він іде до вікна, втирає носом приїсний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце?.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату? Я не люблю похвалитись своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках з красивими словами. Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накипіло... Ти думаєш, мені мало накипіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що йому серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах Боже мій! — кидає схвильованим голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графіна. — Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати за лікарем?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!.. — і Іван Іванович заплющує очі. — Я вже сам не радий, що маю такий палкий характер і таку більшовицько-витриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей мент проходять повз клумби.

— Vous aimez les fleurs¹, мадемуазель Люсі? — питає Марфа Галактіонівна.

— Comment donc, madame!² — каже мадемуазель Люсі.

Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович — як мишка: очі бігають, руки бігають і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається, особливо своїми хитренько-підкинутими бровами та розумною головою.

— Тихше, — говорить Марфа Галактіонівна. — Жан зараз страшенно розтривожив себе, і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить в кабінеті.

Методій Кирилович цілує хазяйці руку і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на тему полового питання.

¹ Ви любите квіти? (Фр.)

² Але ж як, пані! (Фр.)

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зітхає. — Для народа ми вже по суті, так би мовити, в принципі, розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе на увазі? — мило посміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо, кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зітхає Марфа Галактіонівна. — І скажу я одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'яляєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ще ближче підсунувшись до товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— Йй-богу, не в'яляєте! — шепоче товаришка Галакта. — Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатись, Методій Кирилович...

Але автор в цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік і в нашому суспільстві їй нема місця, але дозвольте все-таки запевнити: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

II

Розмова на ліжкові. Фіалка робить «па», а також і про те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм.

Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету,

їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадемуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для куховарки, і Явдоха спить на ліжкові на підлозі в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш, — звертається мій герой до своєї дружини, — невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галак-тіонівна. — Коли б всі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволено посміхається.

— Ні, — каже він, — я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, їдальню та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на заході стояла тривожна загроза світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніальною Наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, беккерівський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям,

великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї меблі було прикуплено — я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалитись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

— Ну, добре, — сказала вона. — Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але по-перше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлося залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сентиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентіві комхозу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а от же піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалюйсь.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовідданий герой. — Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі, вами прикуплені?

— Їй-богу, не пам'ятаю! — цілком широко скрикнув Іван Іванович. — Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! — засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон — осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкірувати ячейкою в четвер, бо ще зовсім невідомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой примружує свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі Наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її своїми пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулась.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, поволі підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?.. От тобі й ребус!

— Я думаю, що ти знов придумаєш якесь міщанське меню, — каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала! — радісно скрикнув Іван Іванович. — Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Так кажи вже! Буде тобі паясничати!

— Геніальна ідея! — сказав Іван Іванович. — Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє — зроби желе!

— Що за фантазія! — каже товаришка Галакта. — Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкопі свіжі капчушки (тільки-но привезли), і такі прекрасні капчушки, що аж слинка тече! І от він подумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

— Я гадаю, — каже незадоволено Марфа Галактіонівна, — що капчушки і вірменська тобі замінять друге блюдо. Але як же бути з дітворою й мадемуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадемуазель Люсі теж може їсти капчушки, — рішуче говорить він. — Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Нє, ти, Галакточко, все-таки не вмієш виховувати челядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитись і до міщанства...

— Але почекай, — перебиває мого героя Марфа Галактіонівна. — Справа ж іде не тільки про мадемуазель Люсі, — я маю на увазі головним чином дітвору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надягає на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином, виясняється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно витриманим меню покінчено. Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадемуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, вхідячи до кухні.

— Я заходила до союзу, — відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організованіш. Хіба не можна було зарання попередити свою хазяйку?

— Ви розумієте мене, — говорить товаришка Галакта. — Ви ж самі знаєте, як я прихильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народним комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і, зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадемуазель Люсі і дівтора.

— Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона.

— A la bonne heure, madame!¹ — відповідає мадемуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дівтора і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваєте?

Фіалка ще нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, але Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— Oui, oui, maman!²

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна. — Треба, дітки, завжди бути задоволеними, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають навіть квартири і бігають зовсім як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— Oui, oui, maman! — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

¹ На все добре, пані! (Фр.)

² Так, так, мамо! (Фр.)

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадемуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і, нарешті, сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанною Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о п'ятій годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання — лягає трохи відпочити. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на таку фільму. — Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такої фільми? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. — Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні, — неохайно кидає він. — Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плеханівську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелеві. — До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль), на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватися, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний й надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що прямо — мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційно-витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватись і думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг «жити для власного задоволення» і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'ярек) приємно зустрічатись з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити! Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організовано. Саме тому

Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебракками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадемуазель Люсі мило посміхається. Посміхається й Іван Іванович та Марфа Галактіонівна.

Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народним комісаром.

— Гоп-гоп! — б'є в долоні Іван Іванович. — Жвавіш, Фіалочко!

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

— Hola!¹ — скрикнула мадемуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна й подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море, Кавказькі чи то Кримські гори, і будуть там згадувати знову ж таки минулі дні і будуть там так багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діти цілують Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвихівських оповідань, себто зовсім не ідеалістичних казок. Марфа Галактіонівна лягає на канапу, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів чи то розмов на теми сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно, — каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте, — а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій герой.

¹ Фр. вигук.

— Йй-богу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будемо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусткою.

— Ну звичайно, соціалізм! — задоволено посміхається він. — Комунізм — це вища форма.

— Така відповідь мене не задовольняє, — говорить Марфа Галактіонівна. — Ти мені скажи конкретно: чим конкретно соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але я знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, більш динамічного штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а, можливо, доведеться тільки несподівано погодитись, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і про те, що трапилось після цього.

— Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор вдягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла вдягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комода солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зво-

рушливе було в цьому передяганні, ніби це було передягання, подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп натягує на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш, — сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора. — Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї, — сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм, — почав він, — можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніним, і Марксом. Але коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна. — Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумают, що ти проти будування соціалізму в одній країні.

— А я от все-таки настоюю на своєму! — рішуче сказав Іван Іванович. — Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули, по суті, можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольнити і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой. — Собаку зарито ось у чому: хіба ми будемо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для шутки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку! — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не думав, але я подумав, що для маси так буде ясній, — сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота, — різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він. — Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України!

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будуюмо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатовалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі — тієї самої святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно витриманих» партійців саме до залу засідань комосередку Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фуркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християн-

ську комуни, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології, — Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, *per pedes Apostolorum*¹, а найняв би візника й поїхав візником, — це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили в залу засідань комосередку.

IV

Зала засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори.

Це — досить-таки симпатично декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином «червоний куточок». Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних плакатів з різними текстами — профсоюзного, комсомольського та іншого походження. Тексти страшенно цікаві, художньо витримані (художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується: одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі «монументального реалізму» висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Тут вам і оригінальні відділи, як-от: «маленькі дефекти великої машини», тут вам і їдкі сатири на місцеве начальство, як-от: «шашні бувшої кандидатки в комсомол машиністки Попадько».

...Іван Іванович сів на першому стільці у першому ряду. Поруч нього сіла Марфа Галактіонівна, а далі Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз у раз рипали двері, і зала потроху залюднюлась. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять тепер перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших

¹ Слідами апостолів, тобто пішки (латин., жарт.).

християнських мучеників, а тут ніяких лампад нема, світить цілком матеріалістична електрика і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

— Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? — спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

— Хіба ти забув? — сказала товаришка Галакта. — Та сьогодні ж доповідь про останню вилазку проти самокритики.

— О! — сказав Іван Іванович і підняв свій ніжно-білий вказательний палець.

І він мав рацію саме так підняти палець. Це значило, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одноголосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок «ніколи не зрадить інтересів пролетаріату».

— Інтересно послухати! — сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

— Надзвичайно цікаво! — сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: — У нас... теж єсть!..

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад — і, нарешті, прошепотів чітко і рішуче:

— Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

— Що ви говорите? — сказав він схвилювано. — В нашій примірній ячeyці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя присутніх членів.

— Чи не кур'єр? — спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

— Не! — рішуче одрубав Методій Кирилович.

Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, *in corpore*¹: прийшли всі члени колегії, прийшли завідувачі відділами і начальники та замісники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевкому і три рядових службовці, прийшла й організаторша жінок і її організація: секретарша головного начальника, секретарша головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки секретар комосередку і сам головний начальник, що мусив сьогодні робити доповідь.

...Товаришка Галакта губилась в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

— Ага! — сказав нарешті Іван Іванович. — Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

— Нічого подібного! — сказав Методій Кирилович. — Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

— Ну, так хто ж такий? — мало не скрикнула Марфа Галактіонівна. — Ну, не мучайте мене!

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів, і, скосивши очі вправо, сказав іронічно:

— Он він!.. Товариш Лайтер!

— Товариш Лайтер? Що ви кажете! — розвів руками Іван Іванович. — Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний — і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

— Так, — сказала вона, зітхнувши, — він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя — воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

— Ви, може, думаєте, що він і справді якісь ідеї найшов? — сказав Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі. — Нічого подібного! Свій! Свій свого, так би мовити... От в чому сіль!

¹ У повному складі (латин.).

— Що ви цим хочете сказати? — спитав недогадливий Іван Іванович.

— Та то я... так! — байдуже махнув рукою Методій Кирилович.

Але це таємне «свій» заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона і розуміла, в чому справа.

— Ви вічно говорите натяками! — незадоволено сказала вона. — При чому тут «свій»?

— Та то мені просто жалко товариша Лайтера, — сказав Методій Кирилович. — Це буде ще одна зачіпка для анти-семітів: знову, скажуть, євреї!

Потім Методій Кирилович почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювало «діло Бейліса» і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до євреїв. Навіть більше того: він вважає, що найгеніальніших людей дала саме ця нація.

— От, приміром, візьмемо Христа, — сказав він. — Наш народ і досі не знає, що Христос був євреї.

— А де він тепер працює? — спитав Іван Іванович.

— Христос? — здивовано подививсь Методій Кирилович.

— Та який там Христос! Товариш Лайтер!

Мій герой вже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш Лайтер євреї: соціальна боротьба не знає національних рамок, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І коли Іван Іванович узнав, що в останній час товариш Лайтер завідує трестівською бібліотекою, він тут же вирішив: «інтелігент! деморалізований член партії!»

Але на товариша Лайтера дивились зараз мало не всі члени комосередку. Марфа Галактіонівна передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі і такі ідеологічно витримані, що «дискусійщик», здається, ще більше зблід.

...Нарешті на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалась. Тоді до зали увійшов головний начальник і секретар ком'ячейки. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причайлось в напруженні: дисципліна в комгурткові була зразкова, і члени осередку організовано і по-товариському поважали свого начальника.

— Товариші, — сказав секретар, сходячи на трибуну. — Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

— Семена Яковича! — скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (Семен Якович) поправив свою краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але — не можу! Він зрідка показував на своє горло, і присутні могли подумати, що справа в задусі (головний начальник теж страждав на зажиріння серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

— Семен Якович сьогодні не може головувати, — сказав він, — бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

— А... а... це інша справа, — загуло в залі, і комосередок, добре пам'ятаючи вирішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

— Методія Кириловича! — знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися «замами». І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

— Я гадаю, так і треба! — сказала вона, коли Методій Кирилович не тулився вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одногоголосного голосування). — Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж весь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович з вдячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович. — Перше питання нашого порядку дня — це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді — номер «Правди», час-

тина комгуртка дивилась на товариша Лайтера, що в цей час нервово ламав пальці і уперто дивився на підлогу.

— Товариші! — почав головний начальник. — На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитись пасивно, і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один із останніх бойових лозунгів нашої пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... е... е... так би мовити, в широкому масштабі, але треба знайти йому місце і в нашому особистому житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до його ставились... е... е... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших шановних товаришів (тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа) викинув у кошика олівець на півтора, приблизно, ще не списаного вершка... Тек-с!.. Хе... хе...

Головний начальник зупинився, налив з графина води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським весело-докірливим оком дивився на управділа, що викинув у кошика олівець на півтора приблизно ще не списаного вершка. Дивилась в цей час і вся аудиторія на вищеназваного управділа. Але ніхто не дивився на управділа вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділ цілком свідомо людина і цього більше не зробить.

— Тек-с! — продовжував Семен Якович. — Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... е... Так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошика, а купити для нього наконечника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графина води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

— Тек-с!.. — продовжував він далі. — І коли я тепер підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до без-

законної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості... е... е... так би мовити, трохи сходяться!

— Семене Яковичу! — скрикнув управділ. — Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

— Прекрасно! — сказав головний начальник. — В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але дозвольте до діла... Отже... е... е... остання вилазка проти самокритики.

Тут докладчик зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув «Правду» і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики, і що читали всі партійці, і що вони мусили ще прослухати. Доповідь була цікава, й аудиторія так захопилась нею, як ніколи.

— Тепер дозвольте зрозумувати! — сказав нарешті головний начальник. — Отже, остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), то... е... е... пролетаріат примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: «Хай живуть наші вожді!» — і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала «Ітернаціонал». Такого ентузіазму давно вже не було в комосередкові, і відчувалось, що загроза з боку Лайтера міцно з'єднала весь, коли так можна висловитись, авангард пролетаріату.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла. — Хто хоче взяти слово?

Всі подивились на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить першим виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротись з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь куди не треба!

— Дайте мені слово! — сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікна б'є дрібний осінній дощик

і як Іван Іванович протирає свої роги окуляри білосніжною хусткою.

— Товариші! — сказав товариш Лайтер. — Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він «не думає виступати з критикою постанов ЦК»? Боже мій, до чого ми дожили? Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями: «він не думає виступати проти постанов ЦК!» Яке нахабство, яка самозакоханість.

— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід. — Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

Що таке? Що він там каже?.. «справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

— Товариші! — ще раз скрикнув товариш Лайтер. — Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитись, «більшовицького старогвардійця», і кожному хотілось підскочити до трибуни і скрикнути: «Досить нам меншовицьких промов!»

— Товариші! — востаннє скрикнув товариш Лайтер. — Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі успіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі) і сів на своє місце.

— Хто ще хоче взяти слово? — сказав Методій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой і, побідно ступаючи, зішшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — *episcopus in partibus*¹. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, єхидний початок?

— Ловко! — пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але, — продовжував мій герой, — ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!») Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А я от говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно!») Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! (Мій герой вже входив в азарт.) Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях громадянської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «Уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!..

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив сер-

¹ Єпископ у країнах невірних — тобто нехристиянських, без почесностей і прибутків (латин.).

ця». Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрив зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ущух і над городом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

— Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив, — сказала Марфа Галактіонівна. — Мар'я Іванівна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зітхнув мій герой. — Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист... Цілком!

V

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру, а також і про те, як може звичайний випадок наробити багато неприємностей.

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру. Всюди зразковий порядок, і все на своєму місці. Явдоха порається у кухні біля помийного корита, мадемуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти уже сплять безм'ятежним сном.

— Ти не пам'ятаєш, — спитав Іван Іванович, — мені не подавали на зібранні записок?

— Здається, ні! — сказала Марфа Галактіонівна.

Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

— А все-таки подивимось! — сказав він. — Може, я так захопився, що й не помітив, як укинув якусь.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритись. Рився він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

— В чому справа? — сказав Іван Іванович і зблід.

— Що ти там найшов, Жане? — спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружину розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж зблідла.

— Як ти гадаєш, — спитав Іван Іванович, — що це значить?

— Не розумію! — розвела руками Марфа Галактіонівна.

— Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилась на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

— Все можливо... — сказала вона. — Я знаю: у тебе багато ворогів.

— Що ти кажеш, Галакточко! — скрикнув Іван Іванович. — У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

— Я не хотіла тебе турбувати! — зітхнула Марфа Галактіонівна. — Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

— Хто ж ці вороги? — знову скрикнув Іван Іванович.

— Я не знаю! — зітхнула Марфа Галактіонівна. — Як я їх можу знати, коли вони таємні?

Іван Іванович в розпуці схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

Проте він і мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч, може, й легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, й цілком таємна книжечка, бо мій герой її, на жаль, зовсім не читав, а прочитати зараз (та ще й всю!) він ніяк не міг.

Як нарочито, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося уже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

— Ну, так що ж робити? — спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

— Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити — і квит! — сказала Марфа Галактіонівна.

— Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що, як питають, де я її дів?.. Може, однести її Семену Яковичу?

— І це не діло! — сказала Марфа Галактіонівна. — Знову ж таки питають, де ти її взяв.

— Боже мій! — простогнав мій герой. — Що мені робити!

Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячив на столі і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснятись, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

— Я вже знаю! — скрикнула вона. — Це непорозуміння!

— Що ти хочеш сказати? — з полегшенням зітхнув Іван Іванович.

— Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

— Здається, — сказав він, — здається, на портфелі Семена Яковича.

— Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель не хто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

— Як так випадково? — не зрозумів Іван Іванович.

— А так! Я пам'ятаю, він щось виймав зі свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав і положив її... та уже не в свій портфель, а випадково — в твій!

— Геніальна ідея! — скрикнув Іван Іванович. — Ти, голубко, їй-богу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

— Ну, це просто, — сказала Марфа Галактіонівна. — Іди зараз до телефону і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопивсь зі свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

— Сорок ноль два... Не вільно?.. Фу!.. Чорт!..

Чути було, як він знову сказав: «4002», але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича

сполучили з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой вже вскочив до їдальні.

— Ти не помилилась! — скрикнув він і схопив в свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину. — Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу повечеряти з вірменською.

І от Іван Іванович давно вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер «Правди». З радіорупора чути оркестр якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явдоха порається біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залишилась в панталонах. Вона підійшла до дверей в дитячу спальню і сказала:

— Ecoutez!¹ Передайте мені, будь ласка, ночний горщик.

— Avec plaisir, madame², — сказала мадемуазель Люсі і передала посуд.

Потім мадемуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіалка, а Марфа Галактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула Івана Івановича до стіни своїм шикарним торсом.

... — Ну, а все ж таки, — сказала вона. — Чим же соціалізм відрізняється від комунізму... Конкретно?

— Боже мій! Я ж тобі вже говорив, — сказав Іван Іванович, — комунізм — це вища, так би мовити, ідеальна суспільна форма.

Марфа Галактіонівна широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик, але не було в ньому мінору: це був дощик мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снились поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

¹ Послушайте! (Фр.)

² Із задоволенням, пані (фр.).

Чим же треба кінчити, а також і про те, що ж не дає авторові скінчати негайно.

Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом того трагічного фіналу, що все-таки звалився на зовсім і ніяк не винну голову мого ідеологічно витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати ще невеличкий розділ, але, по-перше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ не обов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а по-друге — великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекати, зима.

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на «соціалістичне змагання» (так саме і написано в домкомівських книгах) будинок, що на вулиці Щукіна, і тому не можна було «підкачати» навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки уміє боротись з буржуазією, але й з природою з поспіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій духоті, Іван Іванович сказав:

— Галакточко! — сказав колись Іван Іванович. — Я відчуваю, що я можу прислужитись своїй партії, по-перше — партійною та радянською роботою, а по-друге — й своїми винаходами.

— Що ти надумав, Жане? — сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що, як подарунок, прислав їй брат — лісничий). — Ну, говори — я послухаю.

— Бачиш, — промовив Іван Іванович, — сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляєш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жах! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку.

І я вигадую, даю тобі чесне комуністичне слово. Ти думаєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

— Чому ж бракує? — промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба. — Я зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. По-перше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження «як наукового робітника, що працює над власним винаходом»), а подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що, відповідно найновішим досягненням техніки, мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив «електричний вітер» і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки та франклінового колеса і, нарешті, після довгої праці, вражений був раптом у саме серце згадкою про так звану спробу Гальвані. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи й нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича страшенно зворушувало те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дригає. Зворушувало саме те, що вона дригає. Мій герой інакше і не уявляв собі смерть мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, прелімінарно відповідало дригання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного міста»: він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголошено, але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінально була мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за

проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

— От тільки біда, — говорив Іван Іванович, — що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого, — додавав він. — Нічого!..

І він мав рацію — так додавати. Головне — початок, а потім якось удосконалиться: коли не він удосконалив свій апарат-мухобойку, то синок його, Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніальна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані «соціалістичного змагання». Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що «соціалістично» можуть змагатися не тільки колективи, але й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч це на перший погляд і дивно!) — навів його власний радіорупор.

Відпочивав, значить, мій герой на канапі і чекав чергового концерту з місцевої радіостанції. Май і Фіалка гралися в спальній з мадемуазель Люсі, товаришка Галакта сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло:

— Гало! Гало! Говорить радіостанція на хвилі... — і т. д.

Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конференса, що радіостанція бере сьогодні на себе роль плацдарму для «соціалістичного змагання». Конкретно кажучи, сьогодні (конференс говорить) змагаються: балабаєшник, скрипник, бандурист, піаністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

«Інтересно послухати! — подумав мій герой. — Подивимось, хто кого!»

Першим виступив балабаєшник. Беручи до уваги, що саме так, по-вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства, балабаєшник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіостанції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєшник («саме так, по-вищезазначеному,

змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства») і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

— Методію Кириловичу, — покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу. — Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусткою, з вдячністю подивився на радіорупор і, нарешті, помандрував до їдальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все-таки до згоди прийшли негайно.

— Я ваш виклик приймаю! — обсмикнувшись нарешті, рішуче заявив Методій Кирилович. — Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирилович буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мого героя.

Після Різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни — товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як вияснилось, надовго, бо його, як вияснилося, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство («за шахрайство» — говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили («за опозиційні ухили» — говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він не міг боротись, — не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетно поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити «т р и в о ж н і» чутки відносно якогось «переобрання» політбюро.

Товариш Мрачний цілими днями громив «апаратчиків» і запевняв Івана Івановича, що «це їм так не пройде». Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

— Я думаю, — говорила Марфа Галактіонівна, — що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадаєш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна.

— Я, Галакточко, нічого не маю проти, — нарешті зітхав мій стійкий герой, — але щодо Сталіна, я з тобою (тут Іван Іванович озирався) згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати, — дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

— Треба припускати? — кричав товариш Мрачний. — І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те, щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні «органічно» не може бути не революціонером «з голови до п'ят» і що він хоче тільки, щоб все було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить вже він настраждався на фронтах, себто в Наросвіті, коли була громадянська війна.

— А все-таки, — насідав товариш Мрачний, — все-таки скажіть мені: невже й по-вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хустку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але він не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

— Звичайно, Жане, це абсурд, — говорила вона. — Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче, що, зі слів товариша Мрачного, «апаратчики» мусили «на днях полетіти» і «взагалі загубити свою силу».

— Ні!.. не погоджуюсь! — раптом рішуче ще раз зітхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: — Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Йй-богу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, діставши посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях,

себто він знову почав гаряче захищати «самокритику», але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре ланцетом матеріалістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому незрозуміло (рішуче незрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ — і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не про те, які треба зробити висновки.

Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті». Він завжди уважно переглядав цю газету: по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а по-друге — тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього в міру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло» нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісушого: Іону Вочревісушого Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину) — тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвилюваним голосом кидав він у бік своєї дружини. — От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зітхала Марфа Галактіонівна. — Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок, і на його душі були радість і гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились, і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шпаціювати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про наступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції, — шепотів він. — Явна загибель! Коли газета не бреше, — а я їй завжди вірив! — коли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилиною здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвилюваної породистої корови), — і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава тобі Господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і, нарешті, зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювати йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них взяв себе, ще трохи, і навіть більше, ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі прилив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним, ласкавим, мало не соцвихівським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні. — Ну, як воно — не важко вам жити у нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна невдячність!») куховарка. — Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий, герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це у порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана «барин» — по-перше, ніхто цього не чує і, значить, нема тут ніякої компрометації партії, а по-друге — товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається — хай так і говорять!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жахливій розпуці. — Що ви говорите, дорогая моя куховарочко! Хіба я вам барин? — Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руками, пояснив: — Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помиями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

— Так-так, Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом. — Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув). Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт із свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте, — скрикнув він, — я винесу цеберку з помиями!

Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха — вилетить, не спіймаєш, навіть за допомогою мухобойки). Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли почуваєш себе героєм, а здивована Явдоха

рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І не відомо, чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинились двері і в дверях не зупинилась Марфа Галак-тіонівна.

— Жане! В чому справа? — грізно сказала Марфа Галак-тіонівна, побачивши боротьбу. — Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку, як залицання мого героя до куховарки, і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть! — скрикнула вона, звертаючись до Явдохи. — Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко! — в свою чергу скрикнув Іван Іванович. — Не роби цього, голубонько. Не роби! Просю тебе, не роби!

Але Марфа Галак-тіонівна вже нічого не чула і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галак-тіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому справа. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від куховарки, і навіть може винести цеберку з помями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спо-кійним, що Іван Іванович не зрадив, і неспокійним, що га-зета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном. — Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожалій своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой. — Ти не дочитала. — Іван Іванович подав дружині номер «Вістей». — Ну-от дивись, голубонько. Тут написано н а в і т ь, що будуть чистити н а в і т ь членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна. — Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В противному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно, загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпучі схопився за голову. — Ах, Боже мій, що вони роблять! Не, Галакточко, я таки не дарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвильований Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

— Чули?.. — спитав він у рурку. — Ну да! Ну да!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... ну, словом, заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая й Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить, його любима газета й на цей раз не збрехала), по-друге — він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому. Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло. — Ну, скажіть мені, для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І мабуть, не тільки з комосередку, — сказав догадливий Методій Кирилович, — а навіть декого і з бюро.

— І з бюро? — в розпучі промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро). — Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в с в о г о товариша Лайтера, — відповів Методій Кирилович, підкресливши «свого». — Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусткою. — Ви серйозно кажете «мого»?

— Так! — як і завжди спокійно відповів Методій Кирилович. — Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусили вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, Боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом. — Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені невідомо. Проте я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну: по-перше, вона констатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно переобрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якийсь трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими, в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він. — Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галактіонівна ще не прийшла після «вийти із партії», а Май і Фіалка десь шпацирували з мадемуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім незрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито веселу, а з другого — начебто дражнить.

Так що мажорну новелу, можна сказати, скінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв, все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

— Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як-от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом у публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гуліверову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

— І потім, чому Салтиков-Шедрін міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухлядці (доводжу до вашого відома) єсть ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжнопрекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

I

На квартирі Валентина Бродського, репортера провінційальної газети, з раннього рання готувалися до прийому надзвичайного гостя. Власне, «товариш із центру» мусив обідати в редактора, але редактор, Іван Сірко, ніяк не міг його прийняти: по-перше, жив Сірко в надто маленькій кімнаті (в ній навіть двом тіснувато було), а по-друге, його спартанському помешканню замкнутого одиночки ніяк не личило виконувати роль закутка для бенкету хоч би й з «товаришем із центру».

Репортерова дружина — Леся — як тільки прокинулась, одразу ж метнулася по сусідах. Хотілось прийняти гостя як слід, хотілось навіть купити вина, горілки та консервів тощо, але, на жаль, не було більш-менш пристойного посуду і, головне, не було грошей на вищепоіменовані закупки. Правда, Сірко з охотою допоміг би Лесі карбованцями із свого утримання, але Валентин був рішуче проти того, щоб вона улаштовувала обід на кошти редактора, і навіть проти того, щоб вона робила позичку в того ж таки Сірка. Бродський був не тільки великим хлібосолом, але й по-своєму шанобливою людиною.

Гроші Леся з великими труднощами дістала. Та коли прибігла додому, щоб забрати кошика й коопівську книжку, Валентин зустрів її незадоволеним обличчям і категорично заявив:

— Я зараз іду. Не можна ж, Лесічко, так довго бігати! Невже ти не розумієш, що ревизор давно, мабуть, в редакції?

— Почекай, Валю! — сказала Леся. — На кого ж я дітей покину? Дай же мені хоч до коопу збігати.

Чотирилітня Нелічка заплакала. Зайорзався й дволітній Мурзик. Діти одразу ж зрозуміли, що їхня мама знову збирається йти з дому.

— Ну, от бачиш, Валю? Як же я покину дітей?

Бродський занервувався. І занервувався він саме тому, що «це — просто нетактовно ставити його в таке ніякове становище». Він добре розуміє, що дружина не хоче покинути дітей, але хай же і вона збагне, що приїзд ревізора — дуже небуденна подія в його газеті і що він ніяк не може бути дома в той час, коли «товариш із центру» сидить у редакції. Можна, скажім, попрохати сусідку, щоб доглянула за дітьми... Нарешті, що це за фокуси? Що за буржуазні замашки? Хіба можна так виховати справжню робітничо-селянську дітвору? Отже, Валентин радить взяти на ключа Нелічку й Мурзика і таким чином припинити дискусію. Хай кричать: покричать, покричать і замовкнуть.

Хоч репортер і не переконав свою дружину, але вона вже не сперечалася. Вона поспішила відпустити чоловіка і, залишивши дітвору під доглядом сусідки, побігла до коопу.

О десятій годині ранку на квартирі Бродських шипів при-мус, а о дванадцятій був готовий уже й обід. Нарешті, за якийсь час не треба було думати й про стіл: і пляшка горілки, і пляшка шатоікему, і коробка сардин, і картопля — все було на місці і чекало свого споживача. Гість міг вільно заходити до кімнати.

Але гості, на жаль, публіка дуже капризна. Погодившись зайти до когось о першій годині, скажім, вони о першій ніколи не приходять, і їх мають чекати до четвертої. Але й о четвертій вони, на жаль, не являються, і їх чекають до сьомої. Нарешті годинник показує пів на восьму, і тоді виявляється, що гість не може прийти.

Так було і з «товаришем із центру». Увечері прибіг Валентин і сказав Лесі, що ревізор просить в неї «пробачення за турботи», але сьогодні він у Бродських ніяк не зможе бути... певніше, не зміг, бо ревізор і він, Валентин, уже «пошамали» в б'єргальці.

— Ти хочеш сказати, що він завтра буде в нас обідати? — сказала Леся.

— Завтра?... — Валентин зам'явся. — І буде, і не буде. Завтра ж, Лесічко, неділя і, значить... Що значить?

Репортер з захопленням потер руку об руку і з не меншим захопленням почав інформувати свою дружину про план і перспективи на завтрашній день. За репортеровим планом виходило так, що вранці вони (себто Леся, він, редактор і ревізор), забравши з собою всю закуску і всі напої, що їх наготувала Леся, сідають на пароплав і їдуть до Берестечка. Зійшовши на берег, вони йдуть до виноградаря Бергмана і там улаштовують маленький пікнік. Додому вони повернуться вечірнім херсонським пароплавом. Поїздка (Валентин клянеться чесним комуністичним словом!) обіцяє багато непоганих хвилин, і треба тільки якось улаштувати з дітьми.

Репортер все-таки почував себе трохи ніяково перед дружиною. (Хіба, мовляв, не можна було раніш сповістити про таке вирішення? Навіщо ж він мучив її цілий день біля примуса?) Репортер, нарешті, побоювався, що ображена дружина не захоче підтримати компанії «на пікнік», саме тому він так гаряче й насідав на Лесю. Але вияснилося, що він зовсім даремно робив це, бо, як тільки він змовк, Леся одразу ж схопила його в обійми і сказала, що вона дає згоду їхати до Берестечка і що вона дуже задоволена з плану. Більше того, вона, недовго думаючи, навіть легко розв'язала справу з дітьми:

— З понеділка, — сказала вона, — до нас мусить прийти прая. Але я її попрохаю, щоб вона прийшла в неділю. Під її доглядом ми і залишимо дітей.

— От і добре! — сказав трохи здивований Валентин (він все-таки не чекав такої швидкої згоди) і, трохи погравшись із дітьми, ліг на своє ліжко. Б'єргальський обід, треба гадати, не обійшовся без пива, і тому в скорому часі репортер солодко і безм'ятежно хропів.

Тоді Леся приспала дитвору, сходила до пралі (праля, слава Богу, погодилась!) і, повернувшись, сіла біля вікна розчісуватись. Іншого разу (та ще й так набігавшись) вона поспішила б лягти на кровать і скоріш заснути, але зараз вона й не думала про сон.

Леся зовсім неспроста так хутко погодилася їхати до Берестечка, ніскільки не образившись на Валентина і на гостя за їхню нетактовність. Річ у тім, що, по-перше, ревізорів приїзд і без перспективи зустрітись з ним на загородньому «пікні-

ку» дуже схвилював її. Схвилював якось приємно, ніжно й молодю. Навіть більше того, він схвилював її, так би мовити, заборонено: не дарма ж вона про це нічого не сказала чоловікові і навіть не думала про це щось говорити йому. По-друге, довідавшись про завтрашню поїздку, вона відчула тільки почуття подяки до нетактовного Валентина.

Власне, нічого особливого не трапилось, і все-таки, розпустивши своє довге волосся і спершись ліктем на підвіконня, Леся стала так карколомно мріяти, як мріяли якісь екзальтовані героїні давно прочитаних нею романів. Леся навіть згадала мадам Боварі, і думка про цю жінчину віддзеркалилась в її серці ніжним, давно не знаним тремтінням.

Зі східного обрію раптом виглянув літній задумливий місяць і повис над сусіднім сараєм. Наддніпрянський провінціальний городок стихав. Не чути було ні грохоту підводкомгоспівських биндюжників, ні гулу вантажних авт. Вгамонились уже й голоси провінціальних мешканців, що весь день метушилились по базарних вулицях. Давно проревів вечірній пароплав, вирушаючи на південь.

Уже кілька років живе Леся в цьому провінціальному городку. Приїхала вона сюди з Валентином із Харкова, де вона прожила всього один рік і відкіля так не хотілося і все-таки треба було їхати, бо Бродського посиляли на провінцію, а вона свого чоловіка дуже любила і тому не могла його самого відпустити, їхала вона сюди з цілковитою упевненістю, що скоро знову повернеться до Харкова. (Хіба Валентин не обіцяв улаштувати це повернення?) А приїхавши, стала чекати. Потім, коли виявилось, що з Харковом треба розпрощатися коли не навіки, то принаймні на довгий час, Леся покинула чекати, тим паче що Валентин пообіцяв, що вони і на глухому березі Дніпра найдуть «повне людське життя». Потім вияснилося, що історія, так би мовити, повторюється: як і вищезгадані героїні, Леся замість Харкова і «повного людського життя» дістала одноманітні безперспективні дні. Тоді Леся зрідка стала замислюватись.

Леся була звичайна собі жінка-мрійниця, яких так багато у нас, на Україні, і про яких, мабуть, нічого нового і не скажеш. Але й зав'язка цього оповідання, на жаль, теж дуже нескладна. Схвилював Лесю ревізорів приїзд не тому, що ревізор був,

скажім, її давній знайомий, в якого вона, припустім, була закохана, а тільки тому, що він приїхав із Харкова — з того города, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе. Як і на всяку провінціалку, Харків на Леся справив сильне враження. Автобуси, трамваї, опера, драма, шестиповерхові будинки, великий рух на вулицях і т. д. і т. п. — все це й досі стояло перед її очима. І тепер, одійшовши в даль минулого, це ж таки все набрало надзвичайної привабливості. Як і вся наша романтична республіканська молодь, Леся сприймала харківське життя, як життя, по меншій мірі, казкове, і тому не дивно, що і зустріч з харківським ревізором так схвилювала її. Хіба харківських мешканців вона, принаймні підсвідомо, не вважала за людей якихсь особливих, небуденних, хіба вона не сподівалася від ревізора багато цікавого почути? Нарешті (тут уже безперечно підсвідомо), хіба від зустрічі з ревізором вона, трохи екзальтована і змучена розчаруванням жінка, могла не чекати чогось надзвичайного, чогось такого, що може раптом перевернути все її життя?

Леся подивилась на Валентина. Він лежав, розкинувши руки, і його ноги вилізли з-під ковдри. Леся подивилась на Валентинові ноги і, побачивши, що Валентинові ноги брудні і що на них траурні, давно не різані нігті, одвернулась.

«Ах ти Валю, Валю! — подумала вона. — Як я буду чогось прекрасного сподіватися від тебе, коли ти сам собі навіть ніг не помиєш?»

І пригадала Леся солодкі чоловікові слова, що він їх говорив, коли вони їхали кілька років тому до цього провінціального містечка, і, пригадавши, ще раз порівняла їх з дійсністю. Хіба Валентин, скажім, не обіцяв допомогти їй вступити до компартії? Хіба він не запевняв, що вона ніколи не відірветься від громадської роботи? Хіба він не малював їй їхнє родинне життя як життя «нового побуту»? А вийшло так, що вона замість широкої громадської роботи дістала пелюшки, горщики тощо. А вийшло так, що замість родинного життя, «нового побуту» вона дістала безконечні дрібненькі сварки і, можна сказати, цілковиту родинну кабалу, бо, не маючи служки — а служки вона не мала не тільки тому, що їй бракувало коштів, а і тому, що Валентин

«був рішуче проти служки» в «його домі» — бо, не маючи служки і маючи двох маленьких дітей, Леся не може збігати навіть до кінематографа.

«Ах ти Валю, Валю!» — знову з болем подумала Леся.

Кохаючи Валентина, Леся все ж бачила, що Валентин вдвічі безпорадніший і навіть нещасніший за неї, вона вже бачила, нарешті, що він може тільки стояти їй на перешкоді. Коли в ній ще живе дух неспокою, то в нім він давно вже вмер. Коли вона здатна хоч якось виховувати дитвору, то він тепер здібний тільки плодити. Належачи до тих молодих людей післяреволюційного часу, яких покликано було творити новий побут, Леся не хотіла стати ні покірною міщаночкою, ні людиною, що в ній любов до чоловіка ніяк і нічим не корегується. Свою любов до Валентина Леся корегувала, і тому не дивно, що в останні півтора року вона стала відчувати цю любов, як мало не нещастя, як, у всякому разі, добровільне рабство.

Прокинулась Нелічка і заплакала. Леся підійшла до ліжка.

— Не плач, моя дитинко, — тихо казала вона і пригорнула Нелічку до своїх грудей.

За кілька хвилин дівчинка вже знову спала. Промінь срібного місяця впав на каштанове волосся Нелічки, і Лесі здавалося, що це волосся, ці кучері — як хвилі бистролетних днів. Леся скинула з себе верхній одяг і залишилася в одній сорочці. Щоки їй горіли, і вона раз у раз прикладувала до них свої долоні. Її мало не дівочі груди тривожно підіймалися, і здавалося, що вона збирається на перші неповторні зальоти.

Раптом прокинувся вітер і понісся по вулицях. Прокинувся і Валентин. Побачивши свою дружину, він сказав:

— Ти ще, Лесічко, не спиш?

— Як бачиш, Валю! — сказала Леся і додала: — Голова розболілась.

— А може, ти... — солодко позіхнувши й простягаючи до дружини руки, почав був Валентин. — Може, ти...

— Ні, Валю! Будь ласка, звільни мене на сьогодні, — поспішно підхопила Леся.

Але репортер був уже біля дружини і м'яв її в своїх обіймах.

Вітер лютував цілу ніч. На ранок він зовсім стих — залишилися тільки маленькі вітерці. Коли Леся прокинулась, ці вітерці жартували в полотнищах білизни, розвішаної на мотузку через увесь двір. Кричали вранішні півні. По покрівлі сарая бігали сусідові голуби і приємно буркотали.

Напившись чаю, Бродський побіг до редактора, що в нього ночував ревізор. Відтіля він повернувся, коли вже прала прийшла і коли Леся давала відповідні накази. Залишалося забрати закуски і йти до пароплава, що мусив одійти за якісь півгодини. Так і зробили.

На дамбі зустріли Сірка і ревізора, Валентин познайомив Лесю з харківцем.

— Топченко! — сказав ревізор, потискаючи Лесину руку.

Це був високий мужчина з досить-таки сірим обличчям і некрасивими очима. І чи тому, що Бродський і Сірко були низенького росту, чи тому, що в них не було тих самовпевнених рухів, якими мало не рисувався Топченко, чоловік і редактор все-таки зразу здалися Лесі до болю нікчемними і безпорадними.

Підходячи до пристані, ревізор неохайно положив свою руку на плече Валентина і, обережно відсторонивши його від Лесі, взяв Лесю під руку. Ревнивому Бродському це, звичайно, не сподобалося, але він нічого не сказав і тільки, як і раніш, посміхався до ревізора та щеголяв нікому не зрозумілими дотепами.

А втім, Валентинові взагалі сьогодні не щастило, це Леся одразу ж помітила. Він весь час намагався бути розв'язним, дотепним і зовсім не провінціалом, але і його в'юнка чорненька і остаточно не мужня фігурка, і його банальні дотепи, і, нарешті, його мало приховане бажання «показати себе» перед ревізором — все це красномовно підкреслювало, що він провінціал, що він все-таки не може зрівнятися з Топченком. Багато краще виглядав Сірко. Завжди мовчазний і задумливий, він і тепер більше мовчав і більше дивився собі під ноги сірими задумливими очима. Тільки зрідка, коли ревізор подавав йому якесь запитання, він раптом ні з того ні з сього здригавсь і тим показував, що і він відчував себе з ревізором не зовсім добре.

— Невже вам досі не осточортів ваш городок? — сказав Топченко, звертаючись до Лесі.

— Ще б пак! — підхопив Бродський, розмахуючи руками, і додав, фамільярно беручи під руку ревізора. — Ке вуле ву?¹ Нічого не зробиш! Ви, щасливці, захопили столицю, а ми можемо попасти туди тільки як висуванці.

Топченко насмішкувато подивився на Валентина і раптом кинув:

— Пробачте, але я не вас питаю. Я звертаюсь до товаришки Лесі.

— До Лесі? — заметушився Бродський. — Будь ласка! Лесічко, чого ж ти мовчиш? Ну, скажи ж товаришу!

— Товаришка Леся, мабуть, і не думає мовчати! — заперечив ревізор і знову іронічно подивився на Бродського. — Це ж ви їй не даєте говорити.

— Я? Що ви! Будь ласка!.. Лесічко, чого ж ти мовчиш? Валентин, відчуваючи себе не зовсім добре, почервонів. Він уже і справді встиг приревнувати Лесю до ревізора і думав, що ревізор зрозумів його.

— Так! — нарешті промовила Леся. — Мені дуже обридла провінція. Ви вгадали.

— Чому ж ви до Харкова не повернетесь? — спитав Топченко.

Леся здивовано подивилась на ревізора: мовляв, відкіля він знає, що вона вже жила в Харкові?

— Ви, мабуть, дивуєтесь моему запитанню? — сказав ревізор і тут же з'ясував, у чому річ.

Про Лесине життя уже розповів йому в б'єргальці Валентин, і від нього ж він знає, що вона вже жила в Харкові. Більше того — за чашкою пива Бродський встиг познайомити його з найінтимнішими закутками свого життя.

Леся прекрасно знала чоловіка і знала, який він має язик, особливо напідпитку, вона знала, що ревнивий Валентин все-таки любив трохи «позадаватись» серед товаришів своєю дружиною і навіть поінформувати їх про свої «спальні справи», але вона не чекала, що він і з ревізором, з зовсім випадковою людиною, буде таким одвертим, і це її дуже образило. Правда, вона про це нічого не сказала ні Валентину, ні Топченкові,

¹ Що ви хочете? (Фр.)

але почуття незадоволення з Валентиної поведінки не менш години залишалося в ній.

Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесиної руки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина:

— Ну, ви йдіть, мабуть, до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки.

— Що ви! — скрикнув, рушаючи до каси, Бродський. — Ви — наш гість! Квитки я сам куплю.

— Будь ласка! — одразу ж погодився ревізор і, пропустивши вперед редактора, пішов з Лесею до портового залу.

Уже в другий раз проревів пароплав, і публіка валом повалила з площадки. На південь їхали найрізноманітніші люди, їхали мовчазні селяни, їхали галасливі перекупки, що, спродавши овочі чи то фрукти, поверталися в свої села. Їхали різноманітні дачники від робітника до непмана включно, метушилися на пароплаві і учні тощо. Коли пароплав проревів у третій раз, Леся, ревізор, Сірко та Бродський були вже на верхній палубі. Нарешті пароплав заклекотав і рушив від пристані.

Починався прекрасний літній день. На небі жодної хмари. Дніпро виблискував сріблом своїх широких вод і ловив поверхнею проміння веселого сонця. Зелені береги посувалися від пароплава назад і пропадали десь у синіх димках обрію. Їхати треба було до четвертої зупинки, так що пароплав мусив кілька разів підходити до берега.

Валентин купив квитки першого класу. Коли його спитали, чому першого, а не другого (їхати ж недалеко і користуватися з кают не прийдеться), він неохайно махнув рукою і сказав, що це «все одно». Мовляв, навіщо зважати на дрібниці? Леся подивилася на чоловіка й подумала: «Які ж тут дрібниці, Валю, коли б ці дрібниці дали мені можливість прожити з дітворою ще один день?»

Сірко, як тільки зійшов на пароплав, одразу ж одійшов убік і мовчки дивився на поверхню ріки. Він, очевидно, не хотів заважати ревізорів в його розмовах з Лесею. Але Валентин, що далі, то більше ревнуючи дружину до Топченка, не відходив від ревізора ні на хвилину і, як і раніш, метушився зі своїми дотепами.

— Подивіться, які пікантні дівчатка! — сказав він, коли пароплав став наближатися до берега і коли на пристань ви-

сипав натовп місцевих дівчат. — Ви як? — підморгнув він оком ревізорів. — Охотник до бабочок?

Топченко прекрасно розумів репортера, він розумів, що Валентин уже ревнує його і намагається відтягнути його увагу від Лесі, але ревізор з неменшою очевидністю відчував свою перевагу над в'юнким репортером і тому, одверто і нахабно притиснувшись плечем до Лесі, так відповів:

— Ви не помиляєтесь. Я охотник до бабочок.

Леся відчула, як їй неприємно стиснуло серце. І вона знала, що Валентин ревнує її до ревізора, і вона відчувала, що перед останнім чоловік її давно вже спасував, але зараз їй, як ніколи, хотілось, щоб Валентин в ревізорових очах стояв багато вище, хотілось навіть, щоб він був переможцем у тій внутрішній нерівній боротьбі, яка вже безперечно почалась між ним і Топченком. Правда, як про це вже сказано, Лесю давно не задовольняє чоловік, але невже він в такій мірі нікчемний, як це намагається підкреслити гість? Тоді як же дивитися на неї, на Лесю, яка кілька років не тільки любила, але й до певної міри поважала Валентина? Значить, і вона не більше, як смазлива провінціальна дурепонька?

Леся повернулась до Валентина і, можна сказати, різко (так вона ще ніколи з ним не говорила) промовила:

— Валю! Треба все ж таки поважати свою дружину і не губити почуття людської гідності.

— Ти про що, Лесічко? — не зрозумів давно вже розгублений Бродський.

— Я говорю про «бабочок».

Валентин недоречно захіхікав і підморгнув оком ревізорів, але Топченко зробив серйозне обличчя й сказав:

— Пробачте, товаришко Лесю! Ми і справді далеко зайшли в своїх розмовах.

Здавалося б, на цьому інцидент і треба було б ліквідувати, але репортер раптом ні з того ні з сього образився. Власне, не ні з того ні з сього, а саме тому, що вже з годину відчував потребу на комусь зірвати свою злобу і своє незадоволення з «нахабних» вчинків гостя, але все-таки вийшло, що наче б то ні з того ні з сього.

— Що це за фокуси? — сказав він грубо. — Скажіть, яка невинність: про звичайні природні потреби при ній не можна говорити? А ти хіба, Лесю, цими справами не займаєшся? Як

же ти дістала своїх двох дітей? Лелека принесла на крилах? Хі-хі!

Леся спалахнула. Валентинова пошлятина обурила її надзвичайно, але вона нічого на неї не сказала. Мовчав і ревізор. Не находив потрібним і далі сперечатися і Бродський. Сказавши свою недоречність, він знову відчув ніяковість і, почервонівши, пішов до Сірка, що стояв за кілька кроків від співбесідників. Там він мовчки сів на крісло.

Таким чином, інцидент все-таки було ліквідовано.

Пароплав, висадивши на берег кількох пасажирів, прийняв на палубу двох дачників і, прийнявши, рушив далі, на південь. І що далі він посувався на південь, то більше затягувало горизонти масивами сизих хмар. Треба було припускати, що, можливо, за якийсь час ці хмари насунуться на блакить ясного неба і зроблять грозу. Саме цієї грози не хотіли ні Топченко, ні Леся, ні навіть Валентин. (Останній вже заспокоївся і тільки зрідка ревниво дивився на Топченка, що вів розмову з його дружиною.) Гроза безперечно не дала б можливості провести час так, як хотілося б. Щоправда, хазяїн виноградників, Бергман, що до нього їхали, улаштував би непоганий пікнік і в своїх кімнатах, але все-таки цей пікнік був би багато гірший за той, що його хотіли улаштувати на свіжому повітрі, і, значить, залишалося все-таки благати фортуна, щоб вона не зіпсувала грозою добрий день.

— Ви як гадаєте? — сказав ревізор, звертаючись до Лесі. — Буде сьогодні дощ чи ні?

— Я гадаю, що ні, — промовила Леся і усміхнулася.

— Чому ж ні? Хіба ж не бачите, які хмари купчаться на горизонті?

— А тому, що я не хочу, щоб він був. — Леся повернулася до чоловіка і сказала: — Валю, чи не думаєш ти, що хмари купчаться на дощ?

— Ні, — кинув Валентин, підходячи до дружини. — Метеорологічна станція запевняє, що тижнів два буде стояти суха година.

Підійшов і Сірко. Зав'язалась розмова на тему: наша метеорологія і її недосконалість. З цієї теми перейшли на інші. Говорили про врожай, про настрої серед селян, про колективізацію сільського господарства. У всіх цих питаннях Топченко показував себе остільки компетентним, що і тут Леся

не могла не бачити його перевагу над чоловіком і редактором. Нарешті розмова перейшла на тему: виноградники Бергмана і «наше» відношення до виноградарів. Виникла суперечка. Сірко запевняв, що виноградарі нічим не відрізняються від звичайних куркулів і що, значить, їх треба краще притиснути і не давати їм «поточки», як це робить, на жаль, центр. Топченко, що і в цій справі добре обізнаний був, теж кваліфікуючи їх куркулями, все-таки не погоджувався з Сірком. Нарешті, коли суперечка зайшла дуже далеко, ревізор роздратовано кинув:

— Знаєте... пробачте мене, але крізь ваші аргументи я бачу обличчя глибокої провінції. Ви дивитесь на наше будівництво не, скажімо, з птичого польоту, а зі своєї місцевої дзвіниці.

Здавалося, що після такої фрази хтось із «провінціалів» мусив використати момент і присоромити Топченка, але і тепер ні Сірко, ні Бродський — ніхто із них не найшовся, що сказати ревізорowi: першому тільки незадоволено пересмикнулося обличчя, другий навіть льокайськи посміхнувся.

— Звичайно! Звичайно! — підхопив Валентин. — Ми дійсно дивимось на наше будівництво з своєї місцевої дзвіниці, але... хіба нас в цьому можна обвинувачувати? Хіба ви так не дивилися б, коли б жили на провінції?

— Я й не збираюся вас обвинувачувати, — сказав ревізор і додав цілком резонно: — Але я бачу, що ви вже погодились зі мною?

— Як так погодився? — мило посміхаючись, мало не скрикнув Бродський. — Який ви, їй-богу, пробачте на слові, демагог.

Суперечка знову обіцяла розгорітися, але на цей раз її припинила Леся. Бачачи, що Валентин загубив здібність логічно мислити і що далі він здібний тільки остаточно себе скомпрометувати в очах ревізора, Леся повернулася обличчям до правого берега і, не дивлячись ні на кого, сказала:

— Ви мене, товариші, ображаєте. Ви забули про мене. Які ж ви кавалери, коли досі ніхто з вас не запропонував мені навіть склянки квасу? Я страшенно хочу пити.

Топченко галантно розшаркався і, беручи Лесю під руку, промовив:

— Прошу до буфету... Може, ви вже й їстоньки хочете?

— Їстоньки я не хочу, — сказала Леся. — А квас я хочу пити на чистому повітрі.

Жінка сподівалася, що ревізор залишить її на кілька хвилин, і вона дістане можливість перекинутись двома-трьома словами з чоловіком (вона хотіла сказати Валентинові, щоб він не показував себе таким нікчемним перед ревізором), але вийшло так, що по квас пішов Сірко, і вона знову примушена була спостерігати продовження тієї ж самої неприємної їй сцени.

До Берестечка залишилось версти чотири. Зупинок більше не передбачалося. Пароплав йшов так бистро, що за кілька хвилин треба було висаджуватись, і тому пасажери, які мусили вилізати на цю пристань, засуєтились. Почали збиратися і Сірко та Валентин. Забравши кошики, вони пішли до виходу. Бродський, звичайно, хотів, щоб з ним пішла і Леся, але цього не трапилося.

— Ми ще встигнемо, — сказав Топченко, затримуючи Лесю на верхній палубі.

Не турбуватись, на жаль, ревнивий Валентин не міг, але він на цей раз найшов у собі досить такту, щоб не затриматись.

— Ви горілку п'єте? — раптом спитав Топченко, пригадавши сценку з якогось прочитаного роману, спитав, коли біля Лесі вже нікого не було: ні редактора, ні репортера.

— А вам для чого це? — сказала Леся.

— Та ви ж, здається, в своїх кошиках везете й горілку?

— Ні. Не п'ю. А горілку веземо спеціально для виноградарів. У них, крім вина, нічого нема: ні пива, ні горілки... Ви, мабуть, теж не п'єте?

— Ні, п'ю. — Топченко запалив папіросу і далі поцікавився: — А ваш чоловік теж п'є?

— А це вам для чого?

— Та... так! Між іншим. Хочу знати, для кого ви везете горілку.

Леся усміхнулася.

— Я ж вам сказала, для кого: для виноградарів. — І раптом додала: — А ви хочете, щоб мій чоловік напився до неможливості?

Це останнє запитання вирвалось несподівано навіть для самої Лесі. Правда, вона допіру думала, що безвільний Ва-

лентин і справді може напиться до неможливості і тим самим остаточно скомпрометувати себе в очах «товариша із центру», але подавати таке запитання все-таки не слід було: по-перше, в кращому разі вона цим видає себе з головою і дає зрозуміти ревізорові, що боїться за чоловіка, а по-друге... ні, «так він не може подумати»!

Але Топченко саме «так» і збагнув її запитання.

— Боже борони! — сказав він. — Я на вас зовсім не претендую і особливо тоді, коли ваш чоловік п'яний «до неможливості».

Леся почервоніла. Бесіда приймала дуже неприємний характер. Ясно було, що Топченко залицявся до неї, але залицявся так мамуловато, що вона ніяк не могла на нього трохи не образитись.

— Знаєте... ходіте до виходу, — сказала вона, рушаючи з палуби.

Але ревізор, ніби нічого не трапилось, взяв її під руку і спокійно промовив:

— Ходіте! Зараз, мабуть, повернемо до берега.

Пароплав і справді брав курс на голу скелю, що біля неї метушилися люди. Скоро він заревів і плавко підійшов до пристані.

— Хто зупиняється в Берестечку? — закричав кондуктор.

— Берестечко!

Канати полетіли на берег, і пароплав, заклекотавши, зупинився.

III

Виноградники Бергмана, що до них, висадившись на берег, прямувала компанія, лежали приблизно на півтори версти від пристані. Дійшли до них за дуже короткий час.

Зустрів сам Бергман, інтелігентний, гладкий німець. З Бродським він, очевидно, давно вже був знайомий, бо звертався до нього «як до свого друга» («школа, — подумала Леся, — що він не знає, як Валя допіру рекомендував його ревізорові»), з редактором Бергман теж, мабуть, зустрічався, але з останнім він тримав себе багато холодніш. Що ж до Лесі і Топченка, то він тут же став рекомендувати їм своє Берестечко. Із цієї рекомендації Леся узнала, що предки Бергмана прибули із

Швейцарії як фахівці по виноградарству. Їх викликав руський уряд через відомого французького енциклопедиста Лягарна ще в 1822 році. Діставши землю в околицях Акермана, вони заснували в п'яти верстах від нього колонію Шабо. Узнавши про існування наддніпрянських пісків, ці предки в 90-х роках переселилися сюди і заснували Берестечко.

— Ви не можете уявити, як моїм предкам важко було, — сказав Бергман, коли компанія нарешті розташувалась в абрикосовому саду виноградаря. — Місцеве населення відносилося до них надзвичайно насторожено і критично, а з другого боку — переселенцям прийшлося витримати чималу боротьбу з природою. Досить відмітити, що посадочний матеріал вони привозили на парусних катерах із Шабо, а воду для поливки посадок виноградної лози возили за кілька верст від Дніпра при цілковитій відсутності доріг.

Далі Бергман говорив про мармуровий хрущ, що систематично знищував цілі площі виноградних насаджень, про пісок, що, пересовуючись силою східних вітрів, завжди був страшним бичем виноградаря, про весняні й осінні заморозки, про грибні хвороби, про град та тумани тощо.

— Не дивно, — сказав нарешті Бергман, — що в цих виняткових обставинах багато з моїх предків не витримали іспиту і остаточно збанкрутували. Тільки надзвичайно стійкі, я б сказав, фанатики, перебороли всі перешкоди.

Сірко раптом підвівся й промовив:

— Все це правда, та тільки при чому ж тут ви? Виходить, що «наші гуси Рим спасли». Так?

— Зовсім не так! — сказав Бергман. — З тим же героїзмом, що й наші предки, і ми ведемо виноградарство. А втім, — тут же чемно додав він, — про це ми, мабуть, ще встигнемо поговорити. Дозвольте поцікавитись: ви приїхали улаштувати на природі невеличкий пікнік?

— Ви не помиляєтесь, — сказав ревізор, що вже почав позіхати від оповідання виноградаря. — Саме пікнік.

За годину на зеленій оксамитовій траві появилася скатертина і різні напої. Прийшла дружина Бергмана, поважна теж досить гладенька німкеня. Вона сіла біля чоловіка і мовчки частувала гостей. Гості пили й їли, і, не знаючи, про що говорити, розповідали один одному про хмари, які збиралися зробити грозу і які так грози й не зробили. Нарешті, всі, крім

Лесі й Сірка, були на маленькому підпитку. Репортер випив більш за всіх, так що Леся примушена була зупинити його й сказати:

— Валю, чи не досить тобі?

Але Бродський не вгамонявся й пив далі. Він підсів до ревізора і з захопленням розповідав йому про свої таланти.

— Ви знаєте репортера Скалуського? — спитав він, звертаючись до Топченка. — Він колись, це ще було при старому режимі, вдарив об заклад, що візьме інтерв'ю в славетного Мечникова... Мечников, як вам відомо, нікого не приймав із нашої газетної братії. І, знаєте, взяв!.. Ха... Ха... Вскочив, а той на... горщику, ну і взяв... Ха-ха!

— Для чого ви все це говорите? — спитав Топченко.

— Як для чого? — несподіване запитання сп'янілого репортера приголомшило. — Ну, знаєте, взагалі...

— От бачите! — тоном наставника сказав, глузуючи, ревізор, — «взагалі»... Невже ви не знаєте більш цікавої теми?.. Ви пробачте за різкість, — звернувся він до Лесі, — я не виношу органічно порожніх розмов.

Лесі знову заскеміло в грудях. Цей «нахабний» ревізор остаточно знахабнів, а цей Валентин остаточно став дурнем. Леся раптом простягнула руку за вином і вмить випорожнила чарку.

— Браво! Браво! — закричав Бродський. — Браво!

Леся повернулась до чоловіка і сказала чітко:

— Коли б ти, Валю, знав, чому я так захотіла вина, то напевне не кричав би «браво»... Ти дозволиш мені, — додала вона, — піти з товаришем Топченком подивитись на виноградники?

— Будь ласка!.. З охотою! Я теж думаю піти туди.

Ревізор усміхнувся, подивився спідлоба на Валентина і промовив:

— Чи не ревнуєте ви мене до своєї дружини?

— А відкіля це ви взяли? — спитав репортер.

Знову ж таки сміючись очима і позираючи на флегматичного Бергмана, Топченко сказав:

— Відтіля, що ви якось без охоти відпускаєте зі мною свою дружину.

Репортер зареготав хоч і не природним, але зате голосним реготом:

— Ха-ха! Ну й дивак ви! Будь ласка, йдіть самі. Я тепер ні в якому разі не піду з вами.

Бродський сподівався, очевидно, що ревізор виявить шляхетність і поспішить попрохати в нього прощення, та цього, на Валентинів жаль, не трапилось.

— І прекрасно! — сказав спокійно Топченко і, взявши під руку Лесю, вийшов з нею за ворота.

Берестечко дрімало і ніжилось в проміннях гарячого південного сонця, коли ревізор заступав по пісках виселка. На вулиці — жодної людини, тільки в крайньому дворі якісь невгамовні швейцарці грали в крокет. Виноградарі відпочивали.

— Який все-таки культурний поселок, — сказав ревізор, зупиняючись в тіні спаленого сонцем дерева. — Не можна його рівняти з нашими селами. Коли там хати, то тут будинки, коли там пияцтво, то тут здоровий відпочинок, коли там бруд, то тут зразкова чистота й зразковий порядок... Як ви на це дивитесь?

Лесі дуже приємно було, що Топченко звертається до неї з таким питанням: на такі громадського значення теми Валентин давно вже з нею не говорив.

— Ваші порівняння, — сказала Леся, — безперечно вдалі, але радісного в них дуже мало. Я ніколи не припускала, що Берестечко живе таким культурним життям.

— Невже ви в перший раз тут?

— В перший.

— Ну, це вже не по-товариському! — зі ширим обуренням сказав ревізор. — Невже ваш чоловік не міг жодного разу повезти вас сюди? З розмов із ним я бачу, що він не раз тут був... Ні, це не по-товариському. Ви пробачте, але від такого поводження з дружиною пахне старовинним домостроєм.

Леся усміхнулася дитячою усмішкою.

— Ви, мабуть, не помиляєтесь, — промовила вона. — Але що зробиш?

— Як що зробиш? Він же, здається, комуніст?

— Так. Комуніст.

Топченко ще з більшим обуренням поставився до вчинків Бродського. Він говорив, що «це неможливо», що за це — хай Леся ще раз пробачить йому — за це навіть з партії виключа-

ють, що і т. д. Іншого разу Леся, мабуть, не дійшла б до такої одвертості з малознайомою людиною і не дозволила б хоч би тому ж Топченкові говорити з нею на таку тему, але тепер вона, чи то під впливом скандальних, негідних справжньої людини Валентинових вчинків, чи то під впливом випитого нею вина, — тепер вона слухала ревізора з великим задоволенням.

— Ви ще раз пробачте, — сказав Топченко й притиснувся ліктем до Лесиної руки. — Я, знаєте, не міг би так жити.

Леся здригнула: подивившись на Топченка і побачивши в його очах ласку і шире співчуття до неї, вона відчула в ревізорі ту саму людину, що про неї мріяла минулої ночі. Топченко помітив це. Він ще шільніш притиснувся був до жінки, але в цей момент дорогу їм пересік Бергман.

— А я найближчою доріжкою, — сказав Бергман. — От і обігнав вас. Ви не туди йдете. Кращі виноградники на цей бік.

І Леся і ревізор незадоволені були появою виноградаря, але вони, звичайно, не показали цього Бергманові і, подякувавши йому за турботу, пішли з ним у тому напрямку, в якому вказував виноградар.

— Я вам не говорив, — сказав Бергман, повертаючись до розмови, що її розпочав був до обіду і що із-за неї й вибіг сюди. — Товариш Сірко не вірить ні мені, ні моїм колегам, а по суті, я турбуюся не за себе, не за своїх колег, а за державу.

І Бергман знову почав довге оповідання про те, як виноградарі коректно тримали себе в час громадянської війни, з якими вони зусиллями організовували виноградну кооперацію і т. д. і т. п. І тому він ніяк не розуміє, чому його і його колег позбавили права голосу.

— Цим позбавленням, — сказав Бергман, — ми зовсім розвалили кооперацію, бо позбавлених осіб було виключено із рядів кооперації.

— Ви поінформували б про це центр, — кинув, позіхаючи, Топченко.

— Як же! Інформували, — сказав Бергман, витираючи піт з чола. — Відношення до нас радянського уряду...

Виноградар став тут перелічувати всіх відповідальних осіб, що побували в Берестечку і що «так симпатично» ставилися

до нього. А перелічивши, підійшов до одного із головних питань.

— Ви тільки подумайте, — сказав він. — За офіційними даними, скажімо, Дагестанської республіки робітник у Кизлярі дістає 50 копійок у день, у Дагестані середня ціна 1 карбованець. А у нас по сімнадцятирозрядній сітці з співвідношенням 1:8 річні робітники по 1 розряду дістають 18 карбованців. Це нормально? Як ви гадаєте?

— Нічого я не гадаю, — сказав ревізор, ще раз нарочито позіхнувши і зиркнувши на Лесю, що йшла, кудись мрійливо поглядаючи своїми трохи гарячими від вина очима. — Ви ясніш кажіть.

— Будь ласка! Я вас вже поінформував про дагестанські норми. Слухайте наші. Підрізник у нас дістає 2 карбованці 48 коп. плюс 27%, цебто 67 коп. (начислення на всю зарплату складають: соцстрах — 16%, на утримання робочому і ведення культроботи — 5½%, утримання будинку відпочинку — 1%, стипендіальний фонд — ½%, будівля нардому — ¼%, помешкання робочому і утримання столу роботодавців — 3¼% — всього 27%) — отже, 2 карб. 48 коп. плюс 67 коп. — 3.15. Купоросники, сапальники, терпійники...

Виноградар не вгамонявся. А коли він підійшов до довоєнних цін і сказав, що підрізник дістає від нього «тільки 1 карб.», Леся повернулась до нього і кинула:

— До війни він діставав 1 карб., тепер 2.48 (27% до рук його не попадає). Невже ви гадаєте, що це вже таке велике збільшення, коли взяти на увагу, що курс довоєнного карбованця був вищий і що революцію саме для робітників та селян і роблено?

— Справедливо! Цілком справедливо, — заметушився виноградар. — Але увійдіть і у наше становище.

Але лагідна Леся на цей раз не захотіла «увійти в становище» і, подякувавши Бергманові за інформацію, чемно вклонилася і пішла з Топченком на дальній виноградник.

Південне гаряче сонце почало вже падати, але ще стояла шалена спека. На небі жодної хмари, в повітрі жодного хижака, наче вимерло все. Сипучі піски дюнами посувалися праворуч, і в цьому безмежному степу не було їм ні кінця, ні краю. І коли б не виноградні лози, що участками витикались то тут, то там, здавалося б, що це не наддніпрянський степ,

а сама пустельна Сахара. Словом, далі йти не можна було, і тому ревізор і Леся повернули до Дніпра. І, як тільки вони ступили на високий берег, одразу повіяло холодком. І одразу ж розмову знову повернено було на відношення Валентина до своєї дружини.

— Це все-таки, їй-богу, домостроєм відгонить, — продовжував ревізор, сідаючи біля Лесі, що вже, найшовши тінь, вместила на береговій траві. — Як хочете, а я вас все-таки вважаю за ідеальну жінку. Такі жінки залишилися тільки на провінції.

Леся розуміла, що Топченко просто говорить їй компліменти, що Топченко, повернувшись до Харкова, забуде про неї і саме на другий день, і все-таки Леся з задоволенням слухала ревізора, і все-таки вона слухала б його без кінця.

— Я, знаєте, — говорив далі Топченко, наче невзначай притискуючись плечем до Лесиноного плеча, — я... власне, мені... ніколи не везе з жінками! Ви, очевидно, хочете спитати, для чого це я говорю? Відповідаю одверто: я заздрю вашому чоловікові.

Леся знала, що ревізор, хоч, може, й не бреше, але у всякому разі «трохи» перебільшує, і все-таки їй приємно було слухати його: хоч як там, а його, самовпевненого і нахабного, не можна рівняти з Валентином, нікчемним і справді безпорадним провінціалом. Боже мій, як Лесі боляче і неприємно дивитись сьогодні на чоловіка! Так боляче, що вона з охотою ще випила б вина: вино ще більше затуманить голову і серце ще скоріш заб'ється.

Леся так і зробила: повертаючись до Бергмана, вона завітала з ревізором до одного із виноградарів і там випила ще одну пляшку вина. І Леся не помилилась: світ тепер постав перед нею уже в надзвичайно прекрасних фарбах.

Але Леся помилилась, думаючи (а вона про це таки думала), що Валентин зустріне її розгніваними очима: ревний репортер, розгубившись остаточно і не знаючи, як він має припинити залицання ревізора до дружини, «з горя» напився і лежав в Бергмановому саду, як-то кажуть, без ніг. Друга новина, якою зустрів Лесю і Топченка виноградар, була та, що мовчазний Сірко, залишившись сам, пішов на пристань і відтіля моторкою поїхав додому.

— От тобі й маєш! — сказав Топченко. — Так багато чekali від пікніка, а вийшло, пробачте на слові, пшик. У вас на провінції завжди так улаштовують пікніки?

Ревізор говорив це ображеним голосом, але навіть трохи сп'яніла Леся розуміла, що він дуже задоволений з такого фіналу і що кращого він і не бажав. Ці новини прийняла з задоволенням і Леся; і їй приємно було залишитись з ревизором сам на сам на декілька годин, але і вона це глибоко захвала біля свого схвильованого серця.

— Ну, що ж, — сказав ревізор, — нам залишається тільки подякувати хазяїнові за гостинність і йти на пристань... Коли тут пароплав буває?

— Може бути за годину, а може і за три! — відповів Бергман. — Це залежить від Херсона.

— Коли так, то давайте помаленьку рушати. Я сьогодні обов'язково мушу виїхати до Харкова.

IV

З Валентином була велика морока: він ніяк не міг підвестися. Лаявся, шось бурмотів і нікого не пізнавав. І тільки за допомогою Бергмана його вдалося довести до пристані. Там він ліг на траву і захропів. За якийсь час він раптом прокинувся, зложив в рот два пальці і, зробивши біля себе калюжу, знову заснув.

— Як це противно! — сказала Леся, зиркнувши на чоловіка, і зробила гримасу незадоволення.

— Прекрасного малувато, — кинув Топченко і запропонував жінчині одійти під тінь дальшого дуба.

Вони вже сиділи біля пристані години півтори, а пароплава не видно було. Вони просиділи ще з годину, але й тоді пароплав не появлявся. Нарешті почало темніти. Зайшло сонце, спалахнув десь далеко на дніпрових водах маяк, і заблищали зорі. З села висипали дівчата та хлопці й, згрупувавшись біля пристані, стали розважатись піснями й танками. Пароплав, очевидно, спізнявся на кілька годин. Валентин не покидався.

— Як химерно зараз біля цієї глухої пристані, — сказала Леся. — Химерні і зорі, і небо, і це голубе повітря, і води дніпрові — і все. Ви відчуваєте?

— Як же! Безперечно! — кинув ревізор, наче невзначай положивши свою руку на руку Лесину. — Я теж відчуваю.

— І знаєте, — мрійливо поглядаючи кудись, говорила далі Леся, — я думаю, що все нещастя людське тільки в тому, що серед них багато провінціалів. Коли б, скажім, всі вони жили в таких городах, як Харків, вони б не знали моїх мук. Провінція звукує крутозір.

— Особливо такі... в такій родині, — обережно додав Топченко.

Леся раптом повернулась до ревізора і сказала:

— Не, ви говоріть прямо: і особливо звувають такі чоловіки, як Валентин. Ви мене цим зовсім не образите. — Леся зітхнула й додала: — Так, товаришу. Я хочу зараз говорити одверто: мені дуже боляче, що Валя не вміє себе так тримати в компанії, як... ну, от ви, скажім.

Топченко замахав руками. Мовляв, він теж людина з чималими хитами, брати його за зразок ніяк не можна. Але говорив він це так, що в цьому самознищенні можна було бачити тільки бажання показати свою надзвичайну скромність. Скромність Леся бачила, але бажання показати її вона не помічала — і тому, що на неї так сильно вплинуло вино, і тому, що в цей вечір усе їй здавалось прекрасним, крім, звичайно, п'яного Валентина.

Рушили вони від Берестечка тільки о 10 годині вечора: так запізнився пароплав. З Валентином була нова морока: його ледве-ледве втягли в каюту, і то зарання поговоривши з капітаном і взявши в нього відповідний дозвіл. Як тільки він добрів до свого ліжка (в каюті), одразу ж заснув. Леся і Топченко залишились на палубі.

На землю зійшла місячна ніч. Дніпрові води взялися блиском діаманта і клекотали під колесами пароплава.

Було тихо: тільки легенький вітерець ласкав обличчя. На верхній палубі нікого не було, так що ревізор і Леся залишились тет-а-тет.

— Я вас розумію! — сказав ревізор, знову притискаючись до Лесі плечем. — Розумію ваше нещастя. З вашим характером і з вашою вдачею — вам жити не в цьому болоті, що ви в ньому живете. Вам жити...

Ревізор взяв Лесину руку і ніжно стиснув її. Вона, не бачачи біля себе нікого, відчула, як їй спалахнуло обличчя, і відповіла ревізорові тим же.

— Ви така прекрасна жінка, — говорив далі ревізор. — Ви...

Починалась звичайна історія: п'яний чоловік не міг підвестися, а трохи підпила і зневірена в чоловікові жінка з охотою приймала залицяння хоч і стороннього, але вже до певної міри симпатичного їй чоловіка. За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув її й обережно поцілувати. Тепер вони вже нічого не говорили і красномовно мовчали. Вони тільки кидали швидкі погляди то в ту, то в другу сторону, боячись, щоб хтось не наскочив на них.

Але боятись не приходилось. В залі першого класу нікого не було, ніхто не виходив і на палубу. В першому і другому класі їхало народу малувато, а ті, що їхали, відпочивали по своїх каютах. Тільки на палубі третього класу чути було голоси та зрідка доносились відтіля зажурна пісня якоїсь селянської дівчини, що їхала на північ.

Як так трапилось, що Лєся хутко піддалась на залицяння стороннього чоловіка, сама Лєся, мабуть, не зуміла б відповісти, але Топченко знав, що, не випий Лєся стільки, скільки вона випила, і не поведься з нею Валентин так, як він поведився сьогодні, із залицянь, безперечно, нічого б не вийшло, саме тому ревізор і поспішав використати момент. Він уже не тільки цілував Лєсю, але він, набравшись нахабства, вже й пропонував їй на вухо зайти до його каюти і «там трохи полежати».

— Що ви говорите! — з жахом промовила жінка і сама відчувала, що вона зовсім не жахається, що вона таки зайде до каюти Топченка і що там трапиться те, чого так боявся ревнивий Валентин, коли відпускав її з ревізором до виноградників. — Що ви говорите?

— Лєсичко! — шепотів Топченко. — Ну, скажи мені (він уже говорив їй «ти»): чому ти не хочеш піти зі мною? Невже ти любиш свого чоловіка?

— Так. Я люблю його. Не говоріть мені цього. Я не піду. Лєся величала ревізора на «ви» і пручалася. Але і ревізор і сама вона — обидва вони знали, що з цього пручання нічого не вийде, що вони таки підуть до ревізорової каюти. Нарешті, коли Лєсине обличчя мало не згоріло від ревізорових поцілунків, вона раптом тремтячим голосом промовила:

— Я згодна. Тільки спершу підіть і визнайте, чи не прокинувся Валя.

Топченко поспішно рвонувся і пішов до репортера. Леся залишилася сама. Вона підійшла до бильця і сперлась на нього. Нервовий дріж охопив усю її істоту. Якось так просто виходило, ніби в цьому нічого поганого й надзвичайного не було, і все-таки вона знала, що робить щось непоправиме, жахливе і злочинне.

Пароплав поспішно повертався на північ. Розсікаючи тихі води дніпрові, він ритмічно клекотав своїми колесами. Місяць уже давно зійшов і остаточно задіамантив поверхню ріки. Даль була напівтемна, зрідка вискакував огник якогось маяка і булькав своїм привабливим світлом. Берегів не видно було — вони посунулись в сторони, і тільки коли пароплав підходив до якогось із них, на око падали неясні силуети темних дерев. Топченко скоро повернувся і, обіймаючи Лесю, сказав, що Валентин міцно спить.

— Ви певні, що він міцно спить? — спитала тремтячим голосом Леся.

— Так. Ми можемо бути цілком спокійними.

Залишалося йти до ревізорової каюти, але жінка ще вагалася і тому, підвівши Топченка до бильця, сказала:

— Ви розумієте, що ми хочемо робити?

— Розумію.

— І вам не страшно? — Леся в цей момент тремтіла в нервовій зимниці. — Вам не страшно? А я — скажу вам одверто — я дуже боюся!

— Ну що ти, Лесічко! — сказав ревізор, обіймаючи і пригортаючи до себе жінку. — Це ж, Лесічко, міщанство.

— Ви цілком переконані, що це і справді міщанство?

— Цілком.

— Ну, а як я себе буду почувати після того, як це трапиться? Ви над цим подумали?

Топченкові Лесина поведінка не зовсім подобалась. Будучи нетерплячою людиною, він далі не міг чекати і тому схитрував:

— Коли ви боїтесь чи то не хочете віддатись мені, то... не треба.

— Ні, — тихо сказала жінка. — я хочу, і я вже не боюся.

Ревізор обняв Лесю і, взявши її під руку, обережно потяг її до своєї каюти.

Та не пройшли вони і трьох кроків, як їм назустріч хтось пішов. Вони зупинились. І Леся, і ревізор подумали, що іде Валентин, і, зупинившись, ревізор приготувався щось говорити, а Леся, спалахнувши огнем чистоти, вирішила сказати чоловікові всю правду і сказати йому, що вона вже не любить його, розповісти йому, який він нікчемний, і що вона уже далі не може з ним жити. Вона вирішила навіть запропонувати йому не перешкоджати їй віддатись Топченкові. Ці мислі, метнувшись у жінчиній голові з хуткістю блискавиці, навіть заспокоїли Лесю. Але, коли з ними порівнялась людина, вони побачили, що це — не Валентин: хоч обличчя пасажира й не видно було, але він був досить високого зросту і в цьому сенсі нічого спільного не мав з репортером. Проте зустріч все-таки мала свої наслідки. Пасажир, порівнявшись з Лесею і ревізором, несподівано кинув:

— Це ви, Топченку?

— Я! — відповів ревізор і раптом, кинувши Лесину руку, побіг до пасажира. — Семене Петровичу? От не сподівався вас бачити!

— А ви ж це як попали сюди? — суворо сказав той, що його ревізор назвав Семеном Петровичем. — Мені здається, ви вже давно мусили бути в Харкові?

Ревізор заюлив. Видно було, що перед ним стоїть його начальник. Він став вибріхуватись. Вибріхувався він якось мамуловато, а юлив саме так, як удень перед ним юлив репортер і почасти Сірко. Навіть гірше за них. Він навіть не попрохав у Лесі прощення і пішов зі своїм Семеном Петровичем, ніби з ним, з ревізором, ніколи й не було жінки.

— Семене Петровичу! — говорив десь ревізор, — даю вам чесне слово, що я їздив у справах. Я...

Але Леся уже нічого не чула. Спершу її цей випадок так приголомшив, що вона навіть одразу протверезилась, але потім, не бачачи з собою Топченка, вона відчула, як їй знову боляче, надзвичайно боляче, заскеміло в грудях. Не тому заскеміло, що не трапилося те, що могло трапитись, а тому, що ревізор, якого вона взяла за людину виняткової вдачі, за людину, яка принаймні нічого спільного не має з Валентином,

був, як виявилось, звичайним чиновником і навіть більше: мабуть, гіршим за її чоловіка.

«І це я йому допіру хотіла віддатися?» — зло усміхнувшись, подумала Леся.

І побачила вона раптом життя в його звичайних, непідроблених фарбах, і побачила, що люди цього життя всюди, завжди до смішного однакові. Леся схилилась на бильце і подивилась у даль. Даль була напівтемна. Тільки десь дуже далеко, мало не біля Кічкаса, блимав річний маяк. Леся замислилась. За п'ять хвилин прибіг ревізор і, положивши свою руку на плече жінки, сказав:

— Пробач мене, Лесічко. Я... зустрів свого бурбона і примушений був... ну, словом, я вже вільний. Ходім.

Леся обережно зняла зі свого плеча ревізорову руку, мовчки подивилась в обличчя свого кавалера і, схилившись на бильце, тихо заплакала.

ВАЛЬДШНЕПИ

* * *

Роман

В цей, колись заштатний городок, що стоїть від Не-Паризжа (так хтось іронічно назвав наше місто) за шістсот, приблизно, кілометрів, Ганна і Дмитрій приїхали в середині червня, — тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь. Товариш Вовчик прибув багато пізніш, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й випали холодні дощі. Він приїхав, як завжди, розхристаний та неуважний і, недовго гадаючи, забіг по дорозі до «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика»: Дмитрій в своєму листі (лист давно вже загублено) якось згадував це до певної міри рідне йому по звукозбігу прізвище.

— Так от що, дорогий джентльмене, — сказав він, чемно скидаючи панаму, — мені потрібна адреса моїх друзів.

— А хто ж ваші друзі? — поцікавився І. Л. Карасик.

Товариш Вовчик ніяк не чекав такої відповіді й тому здивовано підкинув брови.

— Хіба ви не знаєте мусьє Карамазова й мадам Карамазову?

І. Л. Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. «Братів Карамазових» він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край. Отже, він вважає за потрібне якомога скоріш затушувати свою непоінформованість і, підсунувши своєму несподіваному й химерному гостеві брудненького стільця, запропонувати йому пляшку фіалки власного виробництва.

— Дуже дякую! — сказав товариш Вовчик, виймаючи з кишені п'ятнадцять копійок. — Але ви мене не зрозуміли... Справа от у чому...

Далі він з'ясував, у чому справа, і ребус нарешті було розв'язано. І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія й Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!). Тоді товариш Вовчик попрохав пробачення за турботу й пішов. Він пішов далі й за якусь годину найшов своїх. Про «буфет найкращих фіалок» та комічне непорозуміння він так і забув поінформувати, але він тут же розповів цікаву історію, що допіру трапилась із ним на річному пароплаві: історію знайомства з досить-таки пікантними дамочками. Він так енергійно розмахував руками, що Ганна тільки й могла зрозуміти: розмова йде про «тих же женщин».

— Одну звуть... не пам'ятаю як, — говорив товариш Вовчик, — а друга — тьотя Клава. З ними такий серйозний в золотому пенсне батько... А втім, може, й не батько — я не поцікавився.

— Так ти запевняєш, що ці дами мешкають недалеко від нас? — сказала Ганна, кидаючи шитво.

— Саме це я й хочу сказати, Ганнусю! І ще я хочу сказати, що тьотя Клава мені страшенно подобалась і що за якісь два місяці (вони теж приїхали на два місяці) я, мабуть, в неї остаточно закохаюсь.

Товариш Вовчик зареготав, зовсім не до речі підморгнув своєю білою бровою Ганні й, наспівуючи арію з «Князя Ігоря», пішов митись.

— Ну й козлетон! — беручись за уші, сказав Карамазов. — Ніяк він не погодиться, що йому співати не можна.

Ганна спідлоба подивилась на Дмитрія.

— Мені здається, що я не помиляюсь, називаючи твоїх нових знайомих нахабками, — промовила вона. — Чи, може, ти думаєш, що це не вони зачепили товариша Вовчика?

Ганна нарочито висловилась різко: вона викликала чоловіка на одвертість.

— Безперечно, вони, — спокійно й лаконічно сказав Карамазов. — Ти вгадала.

Відповідь, як і треба було чекати, не задовольнила жінчину, і вона зрушила брови. Та й як Ганні не хмуритись? Вона дуже рада, що Дмитрій наважився нарешті покинути гнилу Лопань і багато спокійніший став. Але не можна й цього робити; не можна цілих два тижні блукати по ночах з яки-

мись випадковими міщаночками й увесь час демонструвати свою безглузду конспірацію. І справді: чому він не хоче розмовляти з нею на допіру зачеплену Вовчиком тему? Ганна знає, що це — чергове несерйозне захоплення, але на цей раз вона чомусь боїться за репутацію свого чоловіка. Якимись підозрілими здаються їй ці дачниці, і вона знову пригадує всі подробиці невеличкої сутички, що трапилась на тому ж таки річному пароплаві.

Як пам'ятає вона, Дмитрій необережно зачепив ліктем одну з них, здається, молодшу, з такими надзвичайно мигдалевими очима. Та повернулась і назвала його ведмедем. Дімі усміхнувся й сказав, що він погоджується з таким визначенням, та, на жаль, воно його зовсім не ображає. Вона спитала чому. Він кинув якийсь парадокс і почав запевняти її, що тут поганого нічого нема, бо... й вся його нація трохи мамулувата. — Але хіба це виправдання? — спитала вона. Тоді Дмитрій стояв на своєму і якось дуже романтично рекомендував свою країну. Він говорив страшенно захоплено, й жінка з мигдалевими очима, раптом стиснувши йому руку, сказала, що вона першого мужчину зустрічає з такою ясністю думок. Ясності, на жаль, ніякої не було, але Дмитрію цей комплімент подобався: в цьому Ганна вже цілком переконалась.

— Ну, добре, — зітхнула вона, — я задоволена твоєю відповіддю.

Карамазов непривітно зиркнув на дружину і зціпив зуби. Йому вже обридло це ниття, й він постановив припинити його.

— Чого тобі треба від мене? — спитав він. — Чи ти хочеш, щоб я собі кулю пустив у лоб?

Ганна нарешті зрозуміла чоловіка й перевела розмову на іншу тему. Вона навіть заспокоїлась, бо тоді не припускала, звичайно, що ці випадкові дами зіграють в її житті неабияку роль.

Товариш Вовчик зупинився в тому ж будинкові, де й Дмитрій. Йому дали окрему кімнату, що виходила вікнами до абрикосового саду, й він був дуже задоволений: більша ізольованість від друга, безперечно, зіпсувала б йому дачний відпочинок. Крім Вовчика, в квартирі Карамазових оселилась ще й служниця Одарка: Ганна найняла її на два місяці. Служниця варила обід і ходила на ринок за продуктами. Дмитрію

вона чомусь нагадувала відому куховарку з не менш відомого «Сміху», й він, коли вона мовчки позирала на нього, завжди почував себе якось ніяково. Одарка так химерно дивилась на своїх хазяїв, ніби вони й справді щось негарне затаїли в собі. Вона була страшенно мовчазна, й від неї Карамазови чули тільки коротке «слухаю».

Словом, з такого-то числа такого-то місяця в обивательське коло заштатного городка влилась нова й цілком організована сім'я.

Але не дуже радісно зустрів її південь. З моря біг гарячий вітер, і провінціальні вулиці буквально вигоріли. Увечері повітря дзвеніло комарами й так палило обличчя, що не було жодної можливості вийти з кімнати.

Історія почалась в один із таких вечорів. Спалене сонце уже давно зарилось у далеких пісках, але вікна й віконниці і досі було зачинено наглухо. В кімнаті в півтемряві (як це буває в романах) сиділа Ганна й пожадливо, невеличкими ковтками пила холодну воду. Дмитрій і товариш Вовчик лежали на канапах.

— Це неможливо! — сказала Ганна. — Це не відпочинок, а якась мука.

— Цілком справедливо, моя Анет, — підтвердив товариш Вовчик. — Я буквально те ж саме думаю.

Ганна мовчала. Тоді довгий Вовчик розкинув свої довгі руки, подивився на свого ловерака¹, що, важко дихаючи, лежав біля його канапи, і сказав, що він, як тільки одкрито буде полювання, одразу ж плюне на цей городок і на цілий місяць залізе в комиші.

— А що я мушу робити?

— А тобі я раджу забрати мої вудочки й ловити рибку. Можна ще щось придумати.

Дальша розмова протікала в такому ж дусі і була така ж нудна, як і сама спека. Треба було кинути балачки, і Ганна замовкла. Замовк і товариш Вовчик.

Але Дмитрій мовчав не тому, що йому було нудно, а тому, що в цей час він уважно дивився на Ганну. Дружина здавалася йому сьогодні не такою безцвітною, як якоюсь безвихідною. І саме тому безвихідною, що вона (в цьому він уже цілком

¹ Порода мисливських собак.

переконався) не може не стояти йому на дорозі. Хіба Ганна здібна підняти до тих питань, що так тривожать його? Хіба вона коли-небудь переможе свою обмеженість? Ганна все-таки типова миргородська міщаночка, і саме вона й не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається, «до отказу»? Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випроводивши синів Тараса Бульби на Запорозьку Січ, пішла плодити безвольних людей?

— Єсть! — подумав Дмитрій і тут же до болю вкусив свою губу: йому раптом спало на думку покінчити з Ганною.

Але вкусив він губу не тому, що насувається щось трагічне, а тому, що згадав: така трагедія, по суті, була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?

— Знаєш що, Ганнусю, — раптом кинув Карамазов. — Я зараз думав про тебе й подумав, що ти воскресла. Як це розуміти?

— Ти, Дімі, страшенно неясно говориш, — сказала Ганна. — В чому там справа?

Карамазов мовчав. Тоді товариш Вовчик повернувся на правий бік і промовив в'яло:

— «Укінчений», як кажуть галичани, «фільозоф».

— Покинь, Вовчику, свої сентенції, — мало не скрикнула Ганна і знову звернулась до чоловіка: — Чого ж ти мовчиш, Дімі?

Але Карамазов і тепер не відповідав. Він повернувся до кошика з абрикосами й уважно розглядав його. Він зараз згадував свої університетські роки і свою буйну розкуйовджену голову з південними романтичними очима. Спогади завжди тривожать, і на їхньому фоні дійсність становиться яснішою. Він, здається, хотів тоді кінчати медичний факультет. Але як це давно було! Кілька слів, і більше нічого: *febris catarrhalis*, здається, — простудна зимниця і *febris gastrica* — шлункове розстройство. Потім *spiritus ammoniaci causticus, pro pauperos*¹ і... здається, все.

¹ Спирт аміачний каустичний для бідних (латин., іронічне).

«Але все-таки: чому ж я ухиляюсь від головного?» — подумав про себе Дмитрій і, очевидно, подумав уголос, бо товариш Вовчик повернувся і сказав, що його друг нагадує йому стару бабусю: вона теж вічно щось буркотить собі під ніс.

Ганна уважно подивилась на чоловіка. Тільки сьогодні, саме в цей момент, її глибоко затривожив він. Їй прийшла думка, що повторюється зимова історія. Правда, колишніх сцен вона вже не спостерігає, тепер Дмитрій уже не б'ється головою об стінку (а зимою він це частенько робив), він уже не згадує раковину з калом, куди нібито попала революція, більше того — йому знову зрідка загораються очі, і він виглядає бадьоро й весело. Але Ганні така зміна декорації завжди здавалася не зовсім природною... І потім, ці абстрактні розмови про націю. Вона, звичайно, далеко не проти того, щоб її країна вийшла на широку дорогу. Але навіщо робити з цього істеріку? І, нарешті, це зовсім нерозумне захоплення: по-перше — воно може зробити з нього відсталу людину, по-друге — це просто зрада соціальним ідеалам.

— Дімі! — промовила Ганна. — Я все-таки прошу тебе говорити ясніше. Що ти хотів мені сказати?

Карамазов зробив незадоволене обличчя (мовляв, чого вона прилипла до нього?) і раптом занервувався.

— Іди ти до всіх чортів! — скрикнув він і стукнув стільцем об підлогу.

Тоді товариш Вовчик, що знав Дмитрія не гірше Ганни і знав, що зараз може розігратись сімейна драма, поспішив на допомогу і почав заспокоювати друга:

— Ну, добре! Чого ти галасуєш?.. Ти ж таки, Дмитрій, — культурна людина.

Вовчик більше нічого не сказав, але й цього було досить. Вовчик якось прекрасно впливає на нерви і, мабуть, тому, що він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій і він так просто і ясно дивиться на життя. Він, наприклад, прекрасний лінгвіст, йому — науковому співробітнику — пропонують уже професорську кафедру, але йому якось перешкоджає більярдний кий (він неабияк грає на більярді). І коли правду говорити, то футбол багато більше цікавить його, ніж уся ця лінгвістика, що її він пізнав так досконало.

— Я йду в сад! — сказала Ганна й вийшла з кімнати.

Товариш Вовчик підвівся, взяв на зуби зелений абрикос і крізь цей абрикос кинув незадоволено:

— Знаєш, друже, я не сказав би, що ти поводишся з дружиною по-товариському.

— Ти так гадаєш? — одвертим глухом розтягнув Карамазов.

— Що значить «гадаю»? — спалахнув Вовчик. — Це — факт. Так, це факт, шановний добродію!.. І ви від нього не можете відмовитись.

Треба було чекати, що лінгвіст тут же підкреслить своє незадоволення французькою чи то англійською фразою: так завжди було з ним, коли він починав гніватись. На цей раз його попередив Карамазов.

— *Donnes-moi votre pouls!*¹ — сказав він, іронічно простягаючи руку.

— Я прошу тебе не жартувати! — мало не скрикнув товариш Вовчик. — Я вимагаю поставитись до мене серйозно. Скажи мені: ти любиш Ганну?

— От тобі й раз! А тобі яке діло? Чи, може, ти її хочеш полюбити? Коли так, то хай буде тобі відомо: я її ненавиджу.

— Ненавидиш? Чому ж ти тоді живеш із нею? І... взагалі, яке ти маєш право дурити її?

Дмитрій взяв зі столу папіроси й запалив сірник. Обличчя йому раптом зблідло, він став раз у раз поширювати очі.

— А ти як думаєш: яке це право?

— Покинь, будь ласка, жартувати! — заверещав товариш Вовчик. — Я з тобою серйозно говорю!

— І я з тобою серйозно говорю! — Карамазов зупинився, підвівся з канапи і сказав надірваним голосом: — Але я бачу, що ти все-таки не розумієш, за що я її ненавиджу. Так зрозумій же: я її ненавиджу за те, що вона тиха й лагідна, за те, що в неї ласкаві очі, за те, що вона безвільна, за те, що вона — нарешті — нездібна вбити людини. Розумієш тепер?

Лінгвіст здивовано подивився на приятеля. Він зовсім не чекав такого рішучого й несподіваного повороту в розмові й, розгубившись, спитав наївно:

¹ Давайте зміряю ваш пульс! (Фр.)

— А навіщо їй убивати людину?

— Це, Вовчику, дуже складна історія, — хворобливо всміхнувся Дмитрій, — і я боюсь, що ти їй не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на філологічному факультеті таких питань не чіпали.

— Що ти хочеш цим сказати? — тоном ображеного промовив лінгвіст.

— Буквально нічого!.. А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав... не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну от! А я вбивав і знаю. Це дуже складна процедура. І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, зарані знаючи, що не вбити ніяк не можна.

— Ти, Дмитрій, говориш нісенітницю!

— Ні, Вовчику, я говорю те, що думаю. І говорю давно відому істину: тільки через убивство можна прийти до цілковитого соціального очищення... Ти розумієш, що я маю на увазі? В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин.

Товариш Вовчик ще з більшим здивуванням подивився на приятеля.

— З якого це часу ти почав так думати? — спитав він.

— Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову з страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників.

— Ти говориш зовсім як пророк, — іронічно кинув товариш Вовчик.

Карамазов холодно подивився на лінгвіста і сказав:

— А ти думав, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти найдеш сенс у цьому земному житті.

Дмитрій раптом зупинився. За якихось кілька хвилин він пожовтів. Рот йому перекосився, і нижня губа дрижала.

— Але Дмитрій Карамазов, — сказав лінгвіст, — все-таки великий фразер і проспівав собі добрий панегірик.

— Що ж робити, — криво всміхнувся Карамазов. — На світі ще ніколи так не траплялось, щоб панегірики складали тому, хто їх уже не проспівав сам собі... так чи інакше. Я співаю собі цинічно, але не в цьому ж справа. Мета завжди виправдовує засоби. Мій цинізм примушує тебе й інших звертати на мене увагу, мені ж цього й треба. А що я фразер, то ти теж правильно підмітив, — несподівано погодився він. — Звичайно, все це, мабуть, фрази, і завтра я їх, можливо, буду сам соромитись.

— Гм, чудеса! — сказав товариш Вовчик і раптом забігав по кімнаті. — І охота тобі, Дмитрій, філософствувати? Це ж така глупота, що ти й не в'яляєш собі.

— Саме що глупота?

— Та от ця ж... і взагалі всяка філософія!.. А втім, я думаю, що ти зовсім не даремно філософствуєш...

Лінгвіст зробив помах своїми довгими руками, причмокнув і так побідно подивився своїми білими бровами, ніби він і справді розвінчав по меншій мірі свого вчителя Потебню.

— Я тебе слухаю! — сказав Карамазов.

— Ну от. Тебе цікавило коли-небудь таке питання, хто, як правило, любить ударятись у філософію?

— Цікавило.

Відповідь, очевидно, не подобалась Вовчику, бо він став гаряче запевняти товариша, що той ніколи цим не цікавився, інакше в нього не було б таких сцен із Ганною.

— Ну, добре, — нарешті кинув він. — Хто ж, по-твоєму?

— Дикуни, очевидно! — спокійно відповів Карамазов. І тому, що він відповів спокійно, і тому, що Вовчик не чекав такої (на його погляд) алучної відповіді, лінгвістові, як і всякій дорослій дитині, залишилось тільки розгубитись.

— Ну, і що ж? — спитав він безпорадним голосом.

— Я, мабуть, буду з цього правила винятком.

Товариш Вовчик підійшов до вікна й раптом промовив тихо:

— А ти, Дмитрій, знаєш... не дурень.

— Дякую.

— Їй-богу! — несподівано захоплюючись, підскочив лінгвіст. — Я цілком серйозно говорю. Тисячі років люди мудрують, а й досі не доміркувались до такого парадоксу.

— Саме якого?.. Того, що з правила можна робити винятки?

— Покинь свої дотепи! І справді: хіба розквіт філософських дисциплін не характеризує те чи інше суспільство як недорозвинений організм?

— Цілком справедливо, — сказав Карамазов. — Саме тому я й вважаю себе за справжнього сина своєї нації.

Лінгвіст уважно подивився на приятеля, спробував був зрозуміти його репліку й, не зрозумівши, махнув рукою.

— Знову філософія! — сказав він незадоволено й потріпав по спині свого ловерака.

Розмова зайшла в якийсь тупик, і друзі її припинили. Вони говорили на різних мовах, і тому продовжувати суперечку було зовсім недоцільно. Навіть недоцільно було й починати її, бо уважний спостерігач міг би зарані сказати, що вони ніколи ні до чого не договоряться. Знав це й Карамазов і навіть тішився з цього, бо більш серйозна розмова, безперечно, відбила б від нього й Вовчика — десятого чи то двадцятого з його недовговічних друзів. Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям того приймати світ цілком безпосередньо.

Познайомились вони три роки тому на міському стенді і з того часу кожного літа їздять кудись на полювання. Вони використовують свою місячну відпустку в серпні місяці і тільки зрідка, як-от у цьому році, дістають можливість побувати на Славуті і в липні.

— Кого ти там визираєш? — спитав лінгвіст, коли Карамазов підійшов до вікна.

— Як би тобі сказати, — раптом вимушено усміхнувся той. — Мені здалося, що десь тут недалеко пройшла Аглая. Товариш Вовчик підкинув свої білі брови.

— Яка це Аглая? — спитав він. — Чи не думаєш ти грати роль божевільного?

— Поки що важко сказати, мій дорогий Вовчику... Це так звуть одну з тих дам, що ти з ними познайомився на пароплаві.

— Так ти, виходить, уже знайомий з ними? Ну, і що ж?..

— Ну, і слухай. Саме в цей час чоловік тьоті Клави дрімає, дами мандрують до базару повз наш будинок.

— Ця поінформованість мене рішуче зворушує, — з захопленням сказав лінгвіст. — Їй-богу, з тебе вийшов би не зовсім поганий ловелас... І це, до речі, багато краще твоєї філософії.

Карамазов підійшов до вікна. Спека раптом почала спадати, і з ріки прилетів свіжий вітерець. Якось химерно запахли абрикоси: запах був ніжний і нагадував чомусь старий Прованс і старомодні кабріолети. Тоді й дійсність враз перетворилась на стилізовані ніжно-голубі тони.

— Добре! — сказав Дмитрій і легко зітхнув. — Тільки от що скажи мені, Вовчику: як би ти подивився на мене, коли б я покинув Ганну й зійшовся з однією з цих дам... саме з Аглаєю?

— Хіба ти вже встиг так далеко зайти?

— За якісь два тижні я взагалі нікуди не міг зайти. Я питаю тебе, так би мовити... на всякий випадок.

Товариш Вовчик так голосно й так несподівано зареготав, що навіть його ловерак підскочив.

— От чудак! — скрикнув він. — Навіщо тобі робити це, коли ти можеш, і не кидаючи Ганну... ну, як би сказати делікатніш... Ну, словом, використати її... цю дівчину. Мені здається, й ця дівчина, коли вона не дура, погодиться на це.

— А як Ганна? Вона, на твій погляд, теж погодиться?

Лінгвіст не помічав, що Карамазов говорить з ним несерйозно, й тому так відповів:

— Цього я тобі не можу сказати. Хто її знає — жіноча душа, як то кажуть, темрява... Але їй, мені здається, й не треба цього говорити.

— Цебто ти рекомендуєш дурити її?

— А хоч би й так!.. На мій погляд, тут нічого нема страшного і образливого для неї.

Карамазов підійшов до свого співбесідника і взяв його за плече.

— Тек-с, — кинув він. — Не сказав би я, мій вчений друже, що ти вмієш логічно мислити. В попередній розмові ти обурювався на мене, що я хочу якось там дурити Ганну, а зараз сам рекомендуєш зраджувати її.

Товариш Вовчик нічого не встиг відповісти, бо в цей момент у кімнату ввійшла Ганна і сказала, що лінгвіста хтось

кличе. Карамазов підійшов до кошика з абрикосами, мовчки взяв один абрикос і, зиркнувши на дружину, перевів свій погляд на згоріло-голубе небо. Він одразу догадався, хто викликає його друга. І дійсно: біля хвіртки товариш Вовчик побачив тих дачників, що нахабно познайомились із ним на річному пароплаві. Власне, тут були не всі: батька (чи як його?) не було. Була тьотя Клава і Аглая.

III

— Здрастуйте, тьотю Клаво! Здрастуйте, Аглає!

Товариш Вовчик розшаркався так галантно, ніби він і справді був славетним ловеласом.

— Доброго здоров'я, mon ami¹, — сказала тьотя Клава й, недовго думаючи, упевненим і рішучим рухом узяла його під руку.

Та жінщина, що її лінгвіст назвав Аглаєю, поки що не думала фамільярничати з Вовчиком і тільки запропонувала йому одколоти та використати одну із запашних троянд, що висіли на її груді. Товариш Вовчик зробив це з задоволенням, і вони поволі пішли згорілою і порожньою вулицею заштатного городка.

— Ви сюди надовго приїхали? — спитала тьотя Клава.

— Товариш Вовчик уже говорив нам, — сказала Аглая. — Він теж приїхав на два місяці.

— Так, — підтвердив лінгвіст. — Ви не помиляєтесь. Але...

Він хотів щось спитати й, не спитавши, змовк. Власне, він не знав, як спитати: його здивувала тьотя Клава — вона говорила з ним так розв'язно, ніби вона знала його, по меншій мірі, з дитячих літ.

— А як ви думаєте, — сказала тьотя Клава. — Чому це Дмитрій в останні роки такий нервовий став?

— Цебто який... роки? — Вовчик хотів поцікавитись, який Дмитрій, як вона встигла так добре взнати найінтимніше життя Карамазова, відкіля вона, нарешті, знає про ці «роки», але фамільярний тон його співбесідниці остаточно збив лінгвіста з пантелику, і він рішуче заплутався.

— Ви не косноязычний? — поцікавилась тьотя Клава.

¹ Мій друже (фр.).

Аглая зареготала. Товариш Вовчик почервонів і став запевняти, що «нічого подібного». Він просто не чекав такої симпатичної поінформованості в справах дому Карамазових.

— Тоді, може, ви знаєте, — сказала тьотя Клава, — як думає провести Дімі (вона так і сказала «Дімі») ці два місяці? Цебто — біля Ганниної спідниці чи біля Аглаї?

Це запитання переходило вже всякі можливі межі, але товариш Вовчик на цей раз не збентежився. Він рішив, що коли тьотя Клава так фамільярничає з домом Карамазових, то вона, очевидно, одержала відповідне право на це від самого Дмитрія. Він сказав, що відповідати на це запитання не буде й рекомендує спитати його друга.

— Так би й давно! — з полегшенням зітхнувши, сказала тьотя Клава. — Хіба ви не бачите, що нас двоє, а ви один... Тільки глядіть, не приведіть сюди й Ганни.

— Ви хочете, щоб я зараз... негайно привів Дмитрія? — спитав недогадливий лінгвіст.

— Ах, Боже мій, — сказала Аглая. — *C'est un grand malheur de n'avoir pas été bien élevé*¹.

— Воістину! Велике нещастя не бути гарно вихованим, — підтвердила і тьотя Клава.

Тоді товариш Вовчик кинувся з усіх ніг до хвіртки, і дами самі залишились під провінціальними акаціями.

— От що, — сказала тьотя Клава, — Вовчика я беру собі, твоїм тепер назавжди лишиться Дмитрій.

— Я не заперечую, — кинула Аглая й розкусила своїми прекрасними зубами листок з акації.

Вже майже зовсім стемніло. Витикались зорі. З недалекого моря пішов теплий вітер. Аглая виводила на піску своєю голубою парасолькою якісь ієрогліфи, тьотя Клава дивилась у ридикюль, власне, в дзеркало, що було в ридикюлі, і пудрилась мініатюрною пуховкою.

— Дозвольте взнати, скільки вам років? — усміхнулась сама собі тьотя Клава.

— Очевидно, не більш двадцяти семи, — сказала Аглая.

— Ти вгадала, мені двадцять сім. І як пікантно, що я вже тьотя і що в мене така доросла племінниця... Тобі, здається, двадцять три?

¹ Як але бути погано вихованим (фр.).

— І ти вгадала!

Тьотя Клава поправила спеціальним олівцем брову й за-свистіла арію з «Баядерки». Потім дами ще перекидалися легкими фразами і раз у раз позирали в той бік, куди пішов Вовчик.

Були вони в рожевих серпанкових платтях, стягнутих у талії поясками, і мали в руках голубі парасольки. Тьотя Клава виглядала багато безтурботніш, в її світло-сірому погляді зовсім нема того ледве вловимого зайчика впертості й рішучості, що зрідка плигає в мигдалевих очах Аглаї, але зате станом тьотя Клава трохи солідніш.

Аглая вийняла з ридикюля маленьку папіроску, запалила її й спитала:

— Ти сказала Жені (справа йшла про чоловіка тьоті Клави), що ми раніш першої не прийдемо?

— Звичайно, сказала... Я від нього взагалі нічого не ховаю.

— І все-таки не ревнує? — усміхнулась Аглая.

— І все-таки... не знаю. Чорт їх розбере, цих мужчин: на обличчі одне, а на серці, може, щось інше.

Потім тьотя Клава зробила рухом парасольки диск, піймала поглядом срібно-синій слід метеора й промовила:

— Ти, Аго, не думай, що Женя взагалі нездібний переживати душевних драм. У наш вік, кажуть, навіть корова вміє зітхати.

— Ти, тьотю Клаво, не помиляєшся. Мій Дмитрій підтверджує це на кожному кроці. Я дуже шкодую, що ти не чуєш наших розмов.

Аглая так упевнено й безапеляційно сказала «мій Дмитрій», що навіть тьотя Клава всміхнулась.

— А ти, Аго, рішуча людина, — відзначила вона, — ще не встигла як слід познайомитись із ним, але вже рекомендуєш його як власного чоловіка... Як же з Ганною? Ти багато знала про неї?

— Ти, тьотю Клаво, надзвичайно наївничаєш!.. У наш вік за два тижні не тільки сходяться, але й розходяться. А втім — досить! — і Аглая махнула парасолькою в той бік, де вже вирісовувалась фігура Карамазова.

Вовчик лише за якусь хвилину вискочив на вулицю і на-здогнав свого друга. Спершу дами бачили тільки Дмитрія. Він ішов до них своїми нервовими кроками, і постать його то

вибігала, то знову ховалась за стовбуром молодого клена, що стояв на дорозі. Тоді десь ударила гармошка, й зорі висипали на куці бульвари заштатного городка. Десь гоготала республіканська молодь. Тоді і на протилежних кварталах ударила гармошка.

Товариш Вовчик уже наздогнав Дмитрія, і вони підходили до веселих (так принаймні одразу ж визначив лінгвіст) і симпатичних дам.

— Ну... — зупиняючись, почав лінгвіст і розвів руками.

Тьотя Клава давно вже схарактеризувала собі Вовчика як трохи мамулювату людину і тому, не довго думаючи, взяла його під руку. Вона сказала, що рекомендувати Карамазова не треба, бо вони мають задоволення вже багато вечорів шпаціювати з ним... і потім, вона дуже зрадіє, коли Вовчик для неї буде таким цікавим співбесідником, яким став для її племінниці Дмитрій. За кілька хвилин процесія (так сказала Аглая) йшла в такому порядку: попереду тьотя Клава з Вовчиком, позаду Аглая з Дмитрієм. Дистанція між першою і другою парою була приблизно на півтора кроку. Тьотя Клава закинула на шию Вовчика свою голубу парасольку й розпитувала, хто він, що він, як він. Словом, вимагала, щоб лінгвіст у деталях розповів їй про своє минуле, сучасне й майбутнє. Аглая цього не потребувала від свого кавалера: такі розмови з ним були два тижні тому. Вона відколола з своєї груді останню троянду й держала її на обличчі Дмитрія. Вона питала його, як пахне троянда, чи подобається йому цей запах, чи не краще пахне резеда. Коли вони перерізали провінційний ринок і увійшли в коло піднавісних огників, Аглая запевняла Дмитрія, що тут їй пахне Флобером і навіть старофранцузьким життям... Карамазов, звичайно, знає поета Війлону?.. І потім, він не може не любити гоголівську фантастику. Аглая певна, що можна геніально стилізувати нашу сучасність.

Дмитрій говорив щось невпопад. Тоді Аглая поклала на його рот свою запащну долоню і сказала:

— Який ти чудак, Дімі! Справжній провінціал!

— Ти вже з Дмитрієм на «ти»? — повертаючись, кинула тьотя Клава. — З тебе, Аго, вийшов би прекрасний кавалерист.

Тьотя Клава так дзвінко зареготала, що провінційна парочка (здається, колишній столоначальник і пристаркувата

дочка місцевого кавалера Червоного прапора), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла вбік і дала дорогу веселій компанії.

Тоді почав реготати й товариш Вовчик. Він так безумно розреготався, що мусив кинути руку дами, сісти на землю й зупинити компанію. Коли ж його стали допитувати, в чому справа, він тільки й міг вимовити: «провінціал».

— Ну... добре! Ну... провінціал!.. Але де ж тут сіль?

Тоді, нарешті, товариш Вовчик сказав, що для Карамазова це — найобразливіше слово, і що він і уявити не може, яке обурення викликало воно в грудях його ущипливого друга.

— І зовсім нічого нема тут смішного! — різко шпурнула Аглая і взяла Дмитрія під руку.

Тьотя Клава теж найшла, що смішного тут дуже мало, й найшла навіть потрібним (очевидно, на правах тьоті) прочитати лінгвістові невеличку нотацію. Вовчика, як і треба було чекати, страшенно збентежив такий несподіваний фінал, і він хотів навіть прохати пробачення за свою некоректність. Тоді тьотя Клава поправила йому краватку фамільярним жестом, міцно притиснулась до нього і зробила дистанцію на три кроки.

— Ти, Дімі, може, й справді образився на мене? — спитала Аглая.

— Нічого подібного! — всміхнувся Карамазов. — Я тільки не зрозумів... тебе.

Він з якимось надзвичайним задоволенням сказав «тебе»: ця химерна дівчина, що так скоро перейшла з ним на «ти» і якось враз заволоділа ним (коли правду говорити, він не жартуючи, а з глибоким хвилюванням сказав допіру Вовчикові, що хоче зійтися з Аглаєю), — зовнішністю своєю вже остаточно покорила його. Надто вже розумні й страсні були ці мигдалеві очі, й надто вже привабливо коливались ці молоді груди, щоб він міг прийняти її як звичайну жінчину. Сьогодні навіть постало в нім якесь неясне передчуття й солодкий біль, і сьогодні він хотів би ходити з нею цілу ніч.

— Чого ти не зрозумів? — спитала Аглая. — Чому я тебе назвала провінціалом?

— Так!

— Це ж, милий, ясно. Я ще тоді, на пароплаві (пам'ятаєш нашу суперечку?), я вже тоді подумала, що ти провінціал. Це

по всьому видно: й по рухах, і по поводженню з передовою жінкою... як зі мною от... Чому ти так чудно вимовив «тебе»? Чи, може, ти хотів сказати «вас»? Вас іст дас? Ну? А потім ти й формально провінціал... Хіба ти живеш нд в провінції?

— Я, як тобі відомо, живу в столичному граді! — усміхнувся Карамазов.

— Де це? — зареготала Аглая. — Чи не в тому, що на Лопані?

Ця дівчина (очевидно, з якогось Миргорода) так неохайно говорила про лопанський центр, що Вовчик, почувши цю розмову, зупинився і спитав:

— А дозвольте узнати, в яких краях ви мешкаєте? Чи не в Умані?

— Вас це серйозно цікавить? Коли так, то прошу: мій столичний град і моя країна — хай буде вам відомо — дуже далеко відцїля.

— Франція? Італія? Іспанія?

— Московія, моє серденько! — сказала Аглая й притиснулась до свого супутника.

Московія? Ну, це вже Аглая неправду говорить! Дмитрій підтверджує? Тоді він і йому не вірить. І справді: які ж вони московки? — Ні, це нісенітниця! Словом, хай це підтвердить тьотя Клава, і тільки тоді він може повірити. Словом, коли Аглая й справді серйозно говорить, — Вовчик остаточно розгубиться.

Нарешті говорить тьотя Клава й говорить те ж саме. Вони таки московки й навіть корінні, бо змалку живуть у Москві. Вулиця така-то, номер такий-то, трамвай дев'ять. Коли потрібний телефон, то можна й це сказати. Чоловік тьоті Клави (ви його знаєте — мужчина в золотому пенсне) працює в профсоюзі. Аглая — сирітка (знаєте таку зворушливу кінофільму про часи Французької революції), і вона живе у тьоті Клави. Вона на останньому курсі Московської консерваторії.

— Але відкіля ж ви так добре знаєте нашу мову? — здивовано спитав лінгвіст.

Ах, Боже мій! Що ж тут дивного? Вони далеко не перший раз зупиняються відпочивати на прекрасних степах України, й чому ж їм не знати такої музичної мови (тьотя Клава так і сказала — «музичної»). Аглая, наприклад, дуже любить Україну й, коли хоче, навіть оригінально. А втім, тьотя Клава далі

не буде говорити, в деталях його може поінформувати Аглая і, можливо, Дмитрій. Власне, під впливом своєї племінниці вона й зробилась такою цікавою московкою.

— Прекрасно! — з хрустом давив свої пальці товариш Вовчик і нарешті цілком серйозно звернувся до Карамазова: — Знаєш, Дмитрій, їхні портрети обов'язково треба вмістити в одному з наших журналів.

— Як виключні екземпляри?

— Покинь жартувати, — махнув рукою лінгвіст. — Для руської публіки, для... як би це сказати... для «поощрення».

— Для заохоти, — поправила Аглая. — Так буде багато ближче до вашої мови.

— От так московка! — сказав Карамазов. — Чи не почуваєш ти себе трохи ніяково, пане лінгвісте?

Товариш Вовчик спалахнув. Він хотів щось доводити, згадав чомусь (і зовсім не до речі) Прованс, провансальську літературу, згадав ХІХ вік, Жана Жансемена, Теодора Обанеля і т. д., але тьотя Клава вже знову одтягла його на дистанцію в три кроки. Словом, розмову було перервано. Для лінгвіста було ще багато тут недоговореного, навіть інтригуючого (хіба мало московських дачників мандрує по Україні?), але він сподівався поговорити з приводу цього з Карамазовим і від нього й узнати в деталях історію знайомства московських дам із південною культурою.

— Так, значить, ти кінчаєш нову поему? — спитала Аглая, коли вони знову залишились удвох.

Карамазов зупинився і зробив незадоволене обличчя.

— Я тобі, здається, не один раз говорив, що я працюю в економічному органі. Мене цікавить зараз питання про зниження цін.

— Ти хочеш сказати, що з питання про зниження цін не можна зробити поеми?

— Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного.

— Коли тільки це, то я рада, — промовила Аглая, замислюючись. — Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену» психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайаватизованим «Капіталом».

— Це не в брову, а в око! — з захопленням сказала Аглая. — Без якогось Лонгфелло і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно припрягаєш сюди.

— Це справа переконання, — незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть приторкнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мене цікавить друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі й віршомазів взагалі, і його зосібна.

— За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

— За що я його ненавиджу? — Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв — навіщо цей допит? Потім раптом нервово одкинув волосся і зупинився. — А за те я його ненавиджу, — надмірно запалюючись, сказав він злим голосом, — що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому легіон? Хіба це не Шевченко — цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина, — хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати «по-катеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» — безглуздо та безцільно — й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасеїзму? Хіба це не він, цей кріпак, навчив нас лаяти пана, як-то кажуть, за очі й пити з ним горілку та холуйствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й скаже: «А ти, Матюшо, все-таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю.

Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... бо в сьогоденнішньому вигляді

з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза.

— Прекрасне визначення! — з захопленням сказала Аглая і тут же чомусь іронічно усміхнулась. — Але...

— Але, мабуть, пора нам залишити цю розмову, — кинув Дмитрій: йому, по-перше, не подобалась Аглаїна похвала («навіщо ця цукерка, коли він зовсім доросла людина?»), і потім він раптом зловив себе на дешевій патетиці.

Тоді Аглая враз обірвала тему й запропонувала наздогнати тьотю Клаву й лінгвіста, що дуже далеко зайшли вперед. Вона запропонувала побігти наввипередки й передала Карамазову свій ридикюль та парасольку. Але потім бігти не захотіла й сказала йому, щоб він витяг з ридикюля її замшеву рукавичку. Вона порадила йому положити рукавичку на нижчу частину його обличчя й, коли він зробив це, спитала, чим вона пахне.

— Чим вона пахне?.. Очевидно, жіночим тілом.

— Прекрасно!.. І цей запах тобі, мабуть, подобається?

— Як би тобі сказати, — промовив Карамазов, — можливо, подобається, а певніше — ні.

Аглая не повірила. Вона взяла його голову й, роблячи надзвичайно великими свої і без того великі очі, стала ними ласкати свого супутника.

— Брехунька! — сказала вона. — Ти неправду говориш. Я знаю, що тобі цей запах подобається. Тому що... тобі не подобається... Ганна.

— Ти про мою дружину?

— Так. Чому ти досі не познайомив мене з нею? Чому ж ти мовчиш?

Чому він мовчить? Він, звичайно, зробить це. Він нарешті познайомить Аглаю з Ганною.

Але він думає, що вона все-таки якась чудна дівчина, й потім думає, що дружина мала рацію назвати її нетактовною. Це ж некрасиво так поспішати в його інтимні закутки. Невже цього Аглая не розуміє?.. І потім, відкіля це вона дізналась, що йому не подобається Ганна? Словом, Карамазов знову незадоволений, і тому він так нервово запалив сирника.

Вона одразу ж зрозуміла його й поспішила перейти на іншу тему. В цей момент вони підходили до кручі.

— Давай ще трохи відпочинемо, — порадила Аглая, лягаючи на траву. — Можна й наших попередити.

Вона крикнула своїй компаньйонці, щоб та взяла з неї приклад і теж посиділа десь там зі своїм кавалером. Тьотя Клава й Вовчик погодились і зупинились на тому ж таки високому березі, кроків на двадцять далі. Тоді Аглая підсунулась ближче до кручі й сказала:

— Наш новий знайомий поділяє твої погляди?.. Я говорю про товариша Вовчика.

— Які ти погляди маєш на увазі? — спитав Карамазов.

— Ясно які — ті, що ти з ними знайомив мене на пароплаві в нашу першу зустріч і потім майже кожного вечора чіпаєш їх.

— Ти говориш про ідею відродження моєї нації?

— Так. Я говорю про національну романтику.

Карамазов покривився: мовляв, він нічого не має спільного з тим, про що говорить вона, це їй він уже декілька разів говорив, і, значить, треба бути більш обережним із такими термінами.

— Ми говоримо на різних мовах, — сказав він. — Ідея відродження моєї нації — ще раз повторюю — нічого не має спільного з національною романтикою.

Аглая усміхнулась і положила на свої коліна голубу парасольку.

— Хай буде по-твоєму, — сказала вона. — Та як же з Вовчиком?

— Мій друг не тільки не поділяє цих поглядів, але й взагалі далеко стоїть від усякої політики.

— І все-таки ти такий шматок м'яса можеш вважати за свого друга?

— А чому ж ні? Хіба в ньому не може бути гарних людських початків?

— М'ясо завжди залишається м'ясом, — енергійно сказала Аглая. — І в м'ясі ніяких людських початків не може бути.

Вона так уважно подивилась на свого кавалера, ніби хотіла загіпнотизувати його.

— Це теж справедливо, — сказав Карамазов. — Але з Вовчиком я все-таки не можу не дружити.

— Шкода! — кинула Аглая й взяла резонерський тон. — Треба бути послідовним навіть у дрібницях. Здається, Толстой говорив колись, що найважче полюбити ближніх. Я думаю, що багато важче їх же таки зненавидіти справжньою ненавистю. Тільки тут можна показати неабияку волю і, коли хочеш, відвагу... Ти їх, здається, високо ставиш?

— Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?

Дмитрій сказав це якимось непевним голосом, наче він і сам не довіряв собі.

— Ти маєш волю і ти відважний! — упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглая. — Саме за це ти так скоро й сподобався мені... Сподобався, звичайно, як людина.

Розмова перервалася. Вона вже дивилася у землю й ховала від нього свої очі. Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажевріла внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлестило її захоплення ним як відважною й вольовою людиною, з другого — він не зовсім вірив їй (відкіля вона знає, що він саме така людина? Чи не з кількох розмов із ним?). І потім, його раптом якось образила її самовпевненість і цей батьківський тон. Нарешті він заспокоївся й сказав:

— А ти, знаєш, цілком правильно підмітила: я говорю про ближніх. Мені це твердження дуже подобається. Здається, мій однофамілець — Альоша Карамазов — ставив якось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до ближніх.

— І ти гадаєш, що найбільша загадка саме тут ховається?

— Тільки тут і більш ніде! — з деяким хвилюванням сказав Карамазов. — От хоч убий мене! — а не можу їх зненавидіти справжньою ненавистю. У кожного з ближніх — навіть найбільших моїх ворогів — буває така, знаєш, людська усмішка й таке, знаєш, миле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна Богоматір дивиться. Я кажу й підкреслюю, у кожного, бо навіть у суворих і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя.

— Може, ти перебільшуєш? Невже-таки в кожного?

— Клянусь тобі! Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, і іноді навіть руки падають у знеможі. Не можна

зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротись, треба надягати машкару Мізантропа і в ній ховати, перш за все, очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого прогресу, бо очима бачиш Богоматір і саме в очах ховається Богоматір.

Карамазов зупинився й почав нервово кусати собі губи. З звичайної психічно нормальної людини він раптом перетворився на маніяка. Раз у раз здригаючись, він усе повертав до кручі голову й розгублено дивився в неясні далі дніпрових вод.

— Словом, Богоматір не дає тобі зненавидіти своїх ближніх? — спитала Аглая.

— Тільки вона. Во ім'я якоїсь ідеї я здібний на все, навіть здібний убити людину. Але якийсь Іван Іванович однією людською усмішкою може покрити мене в один момент... навіть коли б цього Івана Івановича я й ненавидів своєю недоношеною і якоюсь чудною ненавистю.

— І так із тобою завжди бувало?

— Ні, — сказав Карамазов із деяким відтінком туги в голосі. — Тільки в останні роки мене так сильно затривожила Богоматір. Раніш це багато легше було. Раніш ідея майже зовсім засліплювала мене і для мене не було ближніх.

Аглая взяла руку Карамазова й положила її на свою долоню.

— Так от, — сказала вона. — Єсть дві ненависті: справжня й твоя недоношена. Перша — велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає ближніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої. Перша від розуму й від серця, друга — тільки від розуму... Як ти гадаєш, можна бути відважною і вольовою людиною тільки від розуму?

— Ти вже почала сумніватись у мені? — спитав Дмитрій, усміхаючись вимушеною усмішкою.

— Нічого подібного! — знову впевнено відзначила Аглая. — Ти маєш волю і ти відважний. Я тільки думаю, що ніякої Богоматері нема й що вона не більше, як примара. Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть і ти здібний зненавидіти своїх ближніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи громадянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря...

— Так то ж, — вирвалось несподівано Карамазову, — во ім'я великої ідеї.

— А хіба тепер ти без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хоч би та ж ідея відродження твоєї нації?

— Звичайно, захоплює, — непевним голосом сказав він. — Але...

— Без усяких «але», — рішуче одрубала Аглая. — Щось одне: або це ідея, або нова примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що во ім'я її ти розстрілював своїх ближніх.

Карамазов раптом зареготав.

— І справді, — сказав він. — Мені іноді така глупота приходить у голову, що потім, їй-богу, соромно за самого себе. От, наприклад, здається мені іноді, що Богоматір коригує в мені, так би мовити, людину. Ближній, мовляв, не тільки Іван Іванович, але й сам я. Отже, ненависть я мушу переносити й на себе. Коли мене покорає Іван Іванович, це значить, наступив момент, коли я мушу ненавидіти Дмитрія Карамазова, цебто себе.

— Що ти мусиш сам себе ненавидіти, коли тебе покорає Іван Іванович, — це так. Але щодо коректи, то вона й справді глупота і звичайний собі бред.

— А то навіть, — продовжував він говорити, — здається іноді, що сама ненависть мусить носити в собі Богоматір.

— Це ще більший абсурд, бо ненависть і Богоматір є два зовсім протилежних полюси.

— Так і я полемізую з собою. Але й цей удар я парирую: мовляв, справжня ненависть — давно вже відомо — є найбільша любов. І значить, справжня ненависть — це є прекрасна людська усмішка.

— Це вже софістика для шарлатанів і боягузів. Богоматір не може не стояти на дорозі до справжньої ненависті і, значить, до мужнього вчинку...

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Але мені от здається, що Богоматір не може стояти на дорозі і що тільки відсутність її робить ненависть недоноском.

— Яким же це чином?

— А таким чином, що супутником справжньої ненависті є завжди радісні й до того, молитовні перебої серця, ніби зустрічаєш світле Христове воскресіння.

Аглая ще ближче підійшла до кручі.

— Я гадаю, — сказала вона, — що тут справа багато простіша. Не Богоматір тебе турбує, а звичайна невпевненість. Під радісні перебої серця розстрілюють, скажемо, тоді, коли жодного сумніву не залишилось.

— Хто його знає, — надтріснутим голосом сказав Карамазов. — Можливо, я й помиляюсь.

Він раптом відчув, як ним запановує якась страшна туга. Він уже не бачить перед собою ні Аглаї, ні Дніпра, ні прекрасної південної ночі. Він уже забув, як він високо ставить себе за відвагу й волю, і відчуває себе зараз страшенно нікчемною людиною. Він навіть хоче, щоб хтось плював йому в обличчя — і плював довго, настирливо й образливо.

Аглая, очевидно, уважно стежила за своїм супутником і тому поспішила йому на допомогу.

— Ти, друже, безперечно, помиляєшся, — сказала вона. — Ти глибоко помиляєшся.

— Ти говориш про Богоматір?

— Я говорю про тебе. Ти помиляєшся, коли думаєш, що тебе довго буде тривожити невпевненість. Це — коротке, тимчасове явище, й воно скоро зникне.

Вона підвелась, знову сіла на траву і його примусила сісти біля неї.

— Так-то, мій хлопчику! Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість, — сказала вона й положила свою руку на його голову.

Вже стояла глибока південна ніч. На Славуті кожної хвилини прокидались якісь неясні звуки. Десять ревів пароплавів, і далеко на півдні пливли його привабливі вогні. Раз у раз фуркали й падали аероліти і тривожили очі загадковим світлом свого ярко-срібного горіння.

— Так, — раптом промовив Дмитрій. — Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість. І ти правду говориш, що я вже її поборов. Я не можу не побороти, бо майбутнє за моєю молодого нацією і за моїм молодим класом.

Він узяв її руку й міцно стиснув. Жива людина знову прокидалась у ній, і він ще раз перетворювався. Він навіть не помітив, як Аглая іронічно посміхнулась, коли він майбутнє своєї нації зв'язував з «якимось там» класом.

— Я іноді буквально задихаюсь од щастя, — говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не помічаючи, що його розмові бракує елементарної послідовності. — Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Коли ж це так, то... як усе-таки весело жити «на етом світє, господа»... Ти не можеш і уявити, як я полюбив це заялоzene слово — прогрес. Прогрес — це ж, по суті, якір спасіння. Це ж вихід із того становища, що в нього зайшла революція.

— Але ти говориш зовсім як учень першої групи, — сказала Аглая.

— Цілком справедливо! — гаряче підхопив Дмитрій. — Я і єсть учень першої групи й маю мужність визнати це. Така вже логіка подій: хто хоче жити в наші дні, той обов'язково мусить починати з абетки...

— І витягувати з архіву старі гасла?

— А хоч би й так. Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати реакційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба лозунги якогось 1917 року сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкрутували, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьогодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано — «прогрес».

— Навряд тільки вона піде за тобою, бо маса не терпить абстракції. А прогрес — це для неї абстракція.

— Цілком погоджуюсь, — сказав Карамазов. — Але я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі.

— З тебе вийшов би не зовсім поганий агітатор-прогресист, — кинула Аглая і демонстративно засвистіла якусь шансонетку.

— Ти мені робиш багато честі своєю заявою.

— Nullement, — промовила дівчина. — On ne voit pas tous les jours un malade comme vous êtes¹.

¹ Нічого... Не завжди побачиш такого хворого, як ви (фр.).

— Ти мене вважаєш за хворого? — образився Дмитрій.

— Боже борони, — сказала Аглая. — Мені тільки неприємно, що твоїй розмові бракує логіки. З одного боку, ти висловлюєш безперечно розумні думки, а з другого — плутаєшся в Ленінах, у класах тощо.

— Ну от, знову стара історія, — незадоволено промовив Карамазов. — Чи не думаєш ти вплинути на мою ідеологію? Коли так, то ти даремно витрачаєш сили. Взяти хоч би те ж відродження моєї нації. Я його інакше не можу мислити, як засіб, не як мету, як фактор, що допомагає мені розв'язати основну соціальну проблему. Відродження моєї нації — це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму. Інакше на це відродження я дивитись не маю охоти.

— Значить, із твого відродження ні чорта й не вийде! — грубо кинула Аглая і, зробивши з долонь рупора, покликала тьотю Клаву.

Карамазов поглядом переможця подивився на дівчину. Він не тільки не образився — йому навіть приємно було, що вона зірвалась із спокійного тону. Її самовпевненість і захоплювала, і в той же час нервувала його, бо що ближче він сходився з нею, то сильніш відчував її впливи на свій світогляд.

— А Вовчик не зовсім поганий співбесідник, — підходячи, сказала тьотя Клава. — І виявляється... зовсім не комунар.

— Дозвольте, — заметушився лінгвіст. — Хіба ви не знаєте, що Дмитрій член компартії?

— Не турбуйтеся! — сказала Аглая... — Знаємо... і думаємо, що він не буде гніватись на тьотю Клаву за одвертість.

— Цебто ти хочеш сказати, — промовив Карамазов, — що тьотя Клава мене образила?

— Ми хочемо сказати, — кинула Аглая, — що комуністи хоч і непогані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напевно твердити — не сягає далі Чемберлена з моноклем і чергової парт'ячейки... Правда, цікавляться ще китайськими справами.

Карамазову пересмикнуло обличчя. Його карючило, що ці випадкові позапартійні дачниці так неохайно ставляться до його партії. Будучи, так би мовити, вічним опозиціонером, він у той же час був своєрідним фанатиком комунізму й, зви-

чайно, не міг спокійно реагувати на це зовсім невинуватене нахабство.

Але розмову вже скінчили й умовлялись, де можна буде зустрітись завтра. Вже флюберівські дами зникли в темряві абрикосового дворика, і товариш Вовчик щось захоплено розповідає про тьотю Клаву. Тоді Дмитрій раптом згадує Ганну і вже не відчуває до неї тієї злости, що її пізнав увечері. Йому навіть трохи заболіло серце, і він сказав:

— Ти, Вовчику, будь ласка, не говори Ганні, де й з ким ми блукали сьогодні.

— Чому це? — спитав лінгвіст: він уже забув вечірню розмову, коли сам радив приятелеві ховати від Ганни свої зустрічі з Аглаєю.

— Я так хочу! — сказав Карамазов. — Ти це мусиш зробити для мене.

Товариш Вовчик здивовано подивився на Дмитрія, декілька разів здвигнув плечима, але згоду, звичайно, дав.

— Згоду я даю, — сказав він. — Але от що, друже: як це так трапилось, що московські дами зробились українками?

— Це питання і мене дуже цікавить.

— Цебто ти теж нічого не знаєш? — спитав здивований лінгвіст.

— Стільки знаю, скільки й ти.

— Дивно. Коли хочеш, загадково. Йй-бо... Ти як гадаєш?

— Я теж думаю, що загадково. І думаю, що цю загадковість дами нарочито утворюють для, так би мовити, пікантності.

— Це мені, йй-бо, подобається! — скрикнув із задоволенням лінгвіст. — Чому не зробити з звичайної випадкової зустрічі інтересну пригоду? Інтрига не тільки в романі цікава річ, вона й в житті приємна розвага.

— Ти, я бачу, починаєш філософствувати, — усміхнувся Карамазов.

Товариш Вовчик, звичайно, не погодився з цим твердженням і сказав, що Дмитрій все-таки анальфabet¹ і не розуміє, що таке філософія.

— А втім, — промовив він, — я не про це. Я хочу про твою фортуна. Тобі страшенно везе, і я, йй-богу, заздрю. Аглая й справді не дівчина, а прямо запашна клубничка. Смак тобі зовсім непоганий.

¹ Тут у розумінні «невіглас».

— Ти не задоволений тьотею Клавою?

— Боже борони. Навпаки — з тьотею Клавою, безперечно, краще зв'язатися... Знаєш, із заміжною жінкою багато безпечніш.

Товариш Вовчик зареготав од задоволення і заплигав, як молоде теля.

...Коли вони сходили на свій ганок, у північній частині заштатного городка вже кричали ранні провінціальні півні.

V

На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зустрічались кожного вечора. На шостий день над дачним посьолком раптом розірвалась гроза. Хмари заволокли все небо, і цілий день ішов краплистий дощ. По вулицях стояли великі калюжі, й надзвичайно розмило дерев'яні тротуари. Тьотя Клава прислала до Карамазових дівчину з запискою й просила в ній друзів сьогодні не виходити. Лінгвіст перечитав листа й, передаючи його Дмитрію, кинув:

— Я гадаю, що дівчата мають рацію саме так вирішити. Ти як на це дивишся?

— Як же тут дивитись, — сказав Карамазов. — Очевидно, краще не придумаш.

Він; звичайно, збрехав, бо на його погляд година була не така вже погана, щоб одмовлятись від веселої гулянки. Мовляв, можна було в крайньому разі пороззуватись — це ж не город і не осіння пора.

— Але ти все-таки замислився? — сказав товариш Вовчик, перевіряючи замки в своїй рушниці.

— І не думаю замислюватись, — ще раз збрехав Карамазов і зробив декілька нервових кроків по кімнаті.

Він ніяк не розуміє, чому це йому трохи заскеміло серце. Невже тому, що він сьогодні не побачиться з Аглаєю? Він же зустрічався з нею вчора й кожного дня зустрічається. Він, нарешті, побачиться з нею завтра й ще багато разів буде з нею бачитись. Як же розуміти цей несподіваний біль?

В коридорі раптом заговорили, і в кімнату ввійшла Ганна.

— Ну, що ми, хлопці, будемо сьогодні обідати? — спитала вона.

— Очевидно, котлети й пюре з сметаною, — поспішно відповів Дмитрій.

Ганна уважно подивилась на чоловіка: вона не знала, жартує він чи й справді серйозно говорить.

— Чого ти витріщила на мене очі? — сказав Карамазов. — Я ж тобі говорю: котлети й пюре з сметаною.

— А я тобі говорю, — промовила Ганна, — що ти, Дімі, сьогодні в поганому настрої і починаєш негарно жартувати зі мною.

— А я от говорю, — сказав Вовчик, кидаючи на ліжко свою рушницю, — що ви й сьогодні — я бачу — полаєтесь... Це чортзна-що — не новий побут, а якась карикатура на нього.

Карамазов вимушено всміхнувся й простягнув свою руку лінгвістові.

— Дякую, друже, за правду-матку і прошу пробачення, — сказав він. — Дякуй і ти, моя мила Ганнусю... Хіба тобі не приємно вислухувати це від безпартійної сволочі?

— Ти, будьласка, не лайся, — пробурмотів товариш Вовчик.

— Невже ти образився?.. Коли так, то другий раз прошу пробачення і заявляю: я пожартував.

— Я знаю, що ти пожартував. Але все-таки, чому тобі таке зле обличчя?

— Я, бачиш, Вовчику, котлеток захотів і пюре з сметаною.

Ганна зірвалася з свого місця і підійшла до столу.

— Дімі! — сказала вона з розпукою. — Ну навіщо це? Навіщо ти робиш наше життя безконечною мукою?

— Ах, Боже мій, яка трагедія! — поглузував Дмитрій.

Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замахав руками.

— Слухай, друже... — ледве вимовив він від хвилювання. — Я... я думаю, що ти не комуніст, а деспот! І я... таки донесу на тебе в... контрольну комісію.

Карамазов зареготав. Він так неприємно зареготав, що лінгвіст навіть розгубився і подивився навкруги себе здивованими очима.

— Ти думаєш на мене доносити в контрольну комісію? — спитав Дмитрій. — Прекрасно! Тільки будь, друже, справедливою людиною і зразу донось на мільйон комуністів. Донось,

нарешті, на всі сто п'ятдесят мільйонів будівників соціалізму, донось на самого себе, бо й ти такий же хам, як я, паняй, нарешті, в небесну канцелярію і донось на саму контрольну комісію.

— Дімі, — сказала Ганна, — ти себе не поважаєш і не поважаєш ту партію, що до неї належиш. Не забувай, що товариш Вовчик все-таки позапартійний.

— Ти гадаєш, що такі питання треба ставити на ком'ячейці?

— Саме це я й хочу сказати, Дімі. Тільки це.

Карамазов раптом втихомирився. Чи то спокійний тон дружини вплинув на нього, чи щось інше.

— Я ще раз прошу у вас пробачення, — сказав він. — Я й справді трохи погарячився.

— Значить, ти визнаєш, що Ганна має рацію стримувати тебе?

Дмитрій нічого не відповів. Він несподівано застиг в одній позі серед кімнати й так стояв кілька хвилин. Ганні навіть прийшла думка, що він захворів. Вона підійшла до чоловіка і взяла його за руку.

— Дімі, чого ж ти мовчиш?.. Що з тобою, Дімі?

— Нічого особливого, Ганнусю, — спокійно й серйозно промовив Карамазов. — Я думаю зараз про наше фарисейство і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки? Чому ми, нарешті, не соромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкрути нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячейках?

— Ну, ця вже сльоза й ця карамелька зовсім не до діла, — сказав лінгвіст. — У всякому разі, вони не можуть тебе характеризувати.

— І я думаю, — кинула Ганна, — що ти сьогодні йдеш проти самого себе. Хіба це не ти так відстоюєш гасло: «сильному дорогу»?

Дмитрій хотів щось відповісти, але в цей момент у кімнату зайшла Одарка й зупинилась на порозі.

— Я слухаю! — сказала вона. — Ви мене кликали?

— Що ви слухаєте? — надзвичайно сумним голосом спитав Дмитрій. — Невже ви не вмієте говорити людською мовою?

Служка мовчки подивилась на свого хазяїна. Її кам'яні очі застигли в якійсь одній крапці, і вся вона була якась штучно-дерев'яна, як статуя спеціального призначення. Навіть Ганна відчула це і, зірвавшись із свого місця, поспішила випроводити Одарку за двері.

— Я на неї спокійно не можу дивитись, — промовив Кармазов, коли Одарчині підшви зашелестіли в сінях. — Вона мене своєю мовчазністю так іноді тривожить, що я, їй-богу, починаю боятись за свою голову: от-от збожеволію і кинусь кудись бігти скаженим бігом.

— Тобі, Дімі, треба лікуватись, — сказала Ганна. — Ти хворий, Дімі!

— Лікуватись? Це не те! Не те, моя люба! — зітхнув Кармазов. — Справа от у чому: іноді біжиш — і зупиняєшся. Зупинився і стоїш. Навкруги так прекрасно — озеро, небо, димок синьої даліни, а «в і н» стоїть і вилюпив на тебе баньки... Я говорю, Ганнусько, про наше чорне піаніно... про те, що в Харкові. Це не піаніно, а якась жахлива примара. Заплющиш очі й лежиш. І от раптом щось штовхне тебе, і ти подивишся. І бачиш, як з піаніно лізе на тебе якась волохата істота. Підлізе — і сяде навпроти тебе. Я довго мовчу й довго запевняю себе, що нічого нема. Тоді волохата істота лізе до мене на кровать. Саме тоді, Ганнусько, я кричу, щоб ти запалила електрику. Але ти ніколи не встигаєш запалити, бо волохата істота страшенно метка й хутко ховається в піаніно, а ти, Ганнусько, спросоння страшенно мамулувата.

— І ти серйозно віриш, що ця істота живе в піаніно? — спитав товариш Вовчик.

— Їй-богу, не знаю! — якимось жалібно всміхаючись, сказав Кармазов. — Як комуніст, я їй не вірю, а як мешканець такої-то кімнати в місті Харкові, я не можу не вірити, бо майже кожного дня мені приходитьсь вночі тривожити дружину.

— Тобі й справді лікуватись треба, — сказав товариш Вовчик.

— І ти про ліки? Чудаки ви страшенні! Їй-богу, чудак! — Кармазов подивився на свого приятеля і несподівано зареготав. — Ой, які ж ви чудак! Невже ти не помітив, що

я ввесь час дурня валяю? Очевидно, з мене непоганий артист вийшов би.

— Ну тебе к чорту! — спалахнув лінгвіст і хутко вийшов із кімнати.

Цілий день, а потім цілу ніч Дмитрію не давав покою образ дівчини в рожевому платті й з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його «милим», що так цікаво говорила про старофранцузьке життя («ти знаєш поета Вілйона?»), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Флобера, що, нарешті, в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею.

Заснув він, коли вже зовсім розвиднилось. Сон його був неспокійний, і прокинувся він за якісь дві години. Сонце вже високо стояло в чистому небі й важким огнем палило йому голову. Перший погляд упав на Ганну. Вона сиділа на канапі й держала в руках якогось листа. Дмитрій зробив гримасу незадоволення: це була записка від тьоті Клави. Ганна зиркнула на чоловіка і спитала його спокійним голосом:

— Відкіля цей лист, Дімі?

— Прочитай уважніш, і ти, мабуть, сама догадаєшся, — сказав він, повертаючись до стіни.

— Це від тих же дам?

— Мені здається, що тобі нема ніякого діла до моїх листів, — грубо кинув Карамазов. — Хто тебе просив лазити в мій паперовник?

Ганна здивовано подивилась на чоловіка.

— Я зовсім випадково натрапила на цю записку, — сказала вона. — Мені потрібні були гроші на цукор... і, значить, нічого хвилюватись. Хіба ти раніш не дозволяв мені розпоряджатись своїм майном без спеціальних на це інструкцій? Чи, може, ти тепер щось маєш ховати від мене? Так тоді треба сказати — і тільки.

Дмитрій зиркнув на дружину. Вона так щиро говорила, їй були такі сумні очі, що в нім раптом прокинулось почуття огиди до себе.

— Ти мене пробач, Ганнусю, — сказав він. — Я й справді різко висловився... Але виною цьому настрій: я сьогодні спав дуже погано.

Карамазов обняв Ганну і став ласкати її. Він нарешті підтвердив її припущення. Записка, звичайно, від «тих же

дам». Але що ж тут такого? Тьотя Клава (він майже несвідомо заговорив саме про цю даму, не згадуючи Аглаї) така собі міщаночка, і він це прекрасно розуміє. Чи, може, вона думає, що він все-таки закохається в неї? Тоді це зовсім несерйозно.

Ганні хутко забилося серце, і вона зупинила свій тривожний погляд на чоловікові.

— І ти це правду говориш? — спитала вона.

— Що з тобою, Ганнусько? — сказав Карамазов. — Яку це правду ти маєш на увазі?

— А от таку, — зітхнула Ганна. — Мені, Дімі, і в голову не приходило в чомусь серйозному запідозрювати тебе, але зараз я дивуюсь твоїй красномовності.

— Ну, от уже й красномовність не подобається.

Карамазов держав у зубах ніжно-смагляве вухо своєї дружини й розгублено дивився на стелю. Він зрозумів, що спронку видав сам себе й що виправити вже не можна. І тому, коли Ганна вперто повторила своє запитання: «ти це правду говориш?», у нім спалахнула злість.

— Ні, — різко сказав він. — Я брешу!

Ганна добре знала чоловіка і чекала такої відповіді. Але вона знала й те, що після таких вибухів він остаточно обезвольюється.

— Ах, Дімі! Боже мій, Дімі! Що ти робиш із собою? Справа ж зовсім не в цих дачницях. Невже ти гадаєш, що я вже не вмію поважати себе?

Дмитрій слухав дружину й нічого не чув. В цей момент він і не міг чути, бо мислі й почуття раптом покинули його і він лежав мертвим шматом м'яса. Так із ним завжди бувало після сварки з Ганною.

— Ах, Дімі! Ти зовсім даремно так про мене думаєш. От познайом мене з цими дачницями, і я тобі доведу це... Ти обіцяєш познайомити?.. Ну?

— Я зроблю все... що хочеш, — сказав Дмитрій. — Тільки, будь ласка, вийди відціля.

Ганна не примусила довго прохати себе, і за якусь хвилину її вже не було в кімнаті. Тоді Карамазов вийняв із чемодана купальний костюм і, покликавши товариша Вовчика, пішов із ним до річки.

— Ти подивись на ці обличчя, що обминають нас, — сказав лінгвіст, посилаючи до ніг свого сетера. — Зверни увагу,

як вони дивляться: їй-богу, як вороги. От психологія! Коли приїхав на відпочинок, то обов'язково пан.

— Вони, очевидно, мають рацію так думати.

— Так, по-твоєму, треба знищити всі будинки відпочинку?

— По-моєму, треба залишити цю тему, бо все одно з порожніх фраз ми не виберемось. Коли ці дикуни не хочуть вбачати в тобі трудової людини й не хочуть розуміти, що ця людина має право за якийсь рік чи то два роки відпочити один місяць, то твоє обурення проти них є цілком законне явище. Але, з другого боку, цілком законно й вони обурюються проти тебе, бо, по-перше, ти не один, а таких, як ти, тисячі, по-друге, не всі ці тисячі уміють коректно поводитись із цими людьми й, по-третє, ми й справді в порівнянні з ними — пани.

— Словом, і тут тупик? — сказав товариш Вовчик.

— Що ти хочеш цим відзначити?

— Те хочу відзначити, що ти й справді трагічна фігура. Всюди ввижається тобі сама безвихідність.

— Очевидно, така вже вдача мені, — сказав Дмитрій і широко позіхнув.

Вони підходили до річки. На пристані суєтилися портовики і щось вигражали з підвод. Пароплава ще не було, не було й вітерця, так що ріка стояла як дзеркало. Ранок був винятковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок нічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце.

— Ну, вже скоро почнемо полювати, — сказав товариш Вовчик і від задоволення крикнув.

Карамазов одв'язав свій каюк, і вони, відпливши сажнів три від берега, кинулись у воду.

І тоді ж хтось недалеко зареготав, Карамазов подивився і побачив у купальних костюмах Аглаю і тьотю Клаву. Вони стояли на річному пляжі й готувались лізти в воду.

— Драстуйте, мої голуб'ятка! — закричав товариш Вовчик.

— Здоров був, голубе! — відповіла йому криком тьотя Клава.

Дмитрій відчув, що йому стало важко дихати. Він наздогнав свій каюк і вліз у нього. Цілу ніч Аглая не давала йому спокою, цілу ніч він мріяв про зустріч із нею (наче він не бачився з нею сто років), і от на ранок він раптом зустрічає її

в купальному костюмі. В ньому в перший раз прокинувся до неї справжній стривожений самець. Він безсоромно дивився на її таз, на її груди і ніяк не міг одірватись, йому захотілось зареготати й так дико, як, очевидно, реготала первісна людина. Йому навіть прийшла думка підпливти до флорберівських дам і жартуючи скопити в свої обійми Аглаю.

— Ану покажи, як ти плаваєш? — закричала Аглая, звертаючись до Карамазова й так випинаючи груди, ніби вона збиралась летіти до нього.

— Ah, mon Dieu! Que dites-vous là¹, — крикнув товариш Вовчик.

— І ти тут, mon ami? І ти? Que vous êtes aimable de venir me surprendre ainsi².

— Але компенсація, мадмуазель. J'espère que vous me ferez l'amitié de dîner avec moi³.

— C'est une grave question qui demande réflexion⁴.

— Будь ласка, подумайте. Бо я до обіду дістав прекрасного вина.

Товариш Вовчик уже сидів у каюку напроти Дмитрія і поволі гріб до пляжу.

— Ти знаєш, — сказав він, звертаючись до свого приятеля. — Я говорю про загадковість, що за неї сховались наші дами. Її все-таки можна розшифрувати.

— Яким же це чином?

— Дуже просто, — тихенько засміявся лінгвіст. — Ми їх напоїмо добрим міцним вином — і вони нам усе розкажуть.

— Ти так думаєш?

— Я цього певний... Тим паче, що дами не від того, щоб колись із нами випити. Оце недавно тьотя Клава так прямо мені й сказала, що вона хоче «кутнуть».

Карамазову ця думка теж подобалась. Не тому, що йому хотілось «розшифрувати», як говорив товариш Вовчик, московських дам — ця загадковість із кожним днем його все менше й менше цікавила, — а тому, що сьогодні він побачив прекрасне Аглаїне тіло, тому, що йому захотілось кусати її.

¹ О Боже! Що таке ви говорите (фр.).

² Ви такі люб'язні, що своїм візитом принесли приємний сюрприз (фр.).

³ Сподіваюсь, ви повечеряєте зі мною (фр.).

⁴ Над цією проблемою варто поміркувати (фр.).

Йому метнулось у голові, що п'янка може утворити непогану обстановку, і він уже напружено шукав місця для оргії.

— Я бачу, що ти поділяєш мою думку, — сказав товариш Вовчик.

— Я її цілком поділяю.

— Ну, так тоді допомагай мені, друже. Я думаю зараз атакувати наших дам і сподіваюсь, що сьогодні вночі ми будемо з ними пиячити.

— Але де ж ми з ними зійдемося? — спитав Карамазов.

— Про це я вже подумав. Годині о восьмій ми сядемо в каюк, заберемо з собою що треба й поїдемо на Зелену Косу. Там можна буде навіть огнище розвести.

На Зелену Косу? Прекрасно. Як це він про неї не подумав. Це ж такий затишний куточок, що кращого й не треба. Там навіть можна буде й заночувати... саме в копицях сіна.

— Ти добре придумав, — сказав Карамазов. — Я з охотою підтримаю тебе.

Товариш Вовчик ще раз від задоволення крикнув і змовк: вони вже були біля флорберівських дам.

— Що ви там секретничаєте? — спитала тьотя Клава, коли каюк легко сів на пісок пляжу.

— Це я кажу Вовчикові, — знайшовся Дмитрій, — що пора вже вас познайомити з моєю дружиною.

— Ти це серйозно говориш? — спитала Аглая, примружуючи очі.

— Цілком серйозно... і ми зробимо так: я вас познайомлю з Ганною, а ви нас познайомите з чоловіком тьоті Клави.

Аглая поспішила погодитись. Більше того: вона гадає, що треба це зробити сьогодні увечері.

— Тільки не сьогодні, — кинув товариш Вовчик і поінформував дам про свій план щодо випивки.

Дами план прийняли, але Аглая сказала, що перш за все вона хоче познайомитися із Ганною.

— Чому це «перш за все»? — незадоволено спитав Дмитрій. — На цю історію ще буде час.

— Але й на випивку буде час, — уперто сказала Аглая.

Вона так рішуче стояла на своєму, що за кілька хвилин Вовчик уже виходив із себе. Тоді дами несподівано почали вдягатись і демонстративно покинули пляж.

— І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? — незадоволено сказав лінгвіст.

Але Карамазов і сам проклинав себе за необачність. У всякому разі, друзі вже знали Аглаю і зрозуміли, що ніякої вечірки не можна влаштувати, доки вони не задовольнять цю капризну й уперту дівчину.

VI

Звести Аглаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річному пляжі. Це трапилось увечері біля хвіртки, саме на тому місці, відкіля флоберівські дами починали чергову гулянку з своїми кавалерами. Зустріч була холодна, і це особливо відчула Ганна.

— Чого це ви так цураєтесь громади? — спитала Аглая, беручи під руку дружину Карамазова.

— Відкіля це ви взяли? — в свою чергу підвела брови Ганна.

— От тобі й маєш! Скільки вже часу живемо тут, а вас жодного разу не бачили на вулиці. Хіба це не замкнутість?

— Ганна страшенна індивідуалістка, — пожартував товариш Вовчик.

Тьотя Клава ні з того ні з сього засміялась дрібненьким і негарним смішком.

— А я от думаю, що тут зовсім інша причина, — сказала Аглая. — Ти, Дімі, як думаєш?

Карамазов іздрігнув. Він зовсім не чекав, що Аглая буде так фамільярно поводитись із ним у присутності Ганни.

— Я вас прослухав, — червоніючи сказав він. — Про що ви там?

— Цебто я?

— Ну да, ви!

— Ти подумай, тьотю Клаво, — засміялась Аглая. — Він уже до мене звертається на «ви».

— Ха, ха! — знову розсипалась дрібним і неприємним смішком друга флоберівська дама.

Утворилось ніякове становище. Таке ніякове, що навіть товариш Вовчик відчув це.

— Ви Дмитрія не зрозуміли, — раптом спокійним голо-сом сказала Ганна. — Він під цим «ви» мав на увазі й вас, і мене.

— Ти, Дімі, підтверджуєш це? — спитала Аглая і уважно, навіть з деякою повагою подивилась на Ганну.

— Звичайно, — зрушив плечима Дмитрій і викинув портсигара.

Він уже взяв себе в руки, і обличчя йому було спокійне.

— Так от що, — сказала Аглая. — Чи не тому ви так рідко виходите на вулицю, що не хочете зустрічатись із міщанками?.. Так би мовити, тікаєте від обивательського оточення? Я не помиляюсь?

— Я тільки не знаю, кого ви маєте за міщан? — спокійно спитала Ганна.

— Кого я маю? Ну хоч би саму себе, тьотю Клаву й так далі.

— Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан поки що не ризикую.

— Ну, а як узнаете — тоді ризикнете?

Ганна взяла свою косу й положила її на груди. Вона помовчала декілька секунд і нарешті сказала:

— Тут і ризикувати нічого. Коли ви міщанки, то, значить, міщанки... Але я сподіваюсь, що маю справу з людьми іншого гатунку.

Тьотя Клава по-солдатськи скинула свою голубу парасольку на плече і взяла праву руку «під козирок».

— Рад стараться, ваше-ство! — чітко сказала вона, звертаючись до товариша Вовчика.

Знову утворилось ніякове становище. Ганна, звичайно, зрозуміла, що тьотя Клава глузує з неї, але тепер вона вже не зуміла розрядити напружену атмосферу й мовчки дивилась убік.

— Давайте покинемо ці розмови, — сказав товариш Вовчик.

— Навіщо це робити? — промовила Аглая. — Ця тема дуже цікава... Ти, Дімі, як гадаєш?

Карамазов нічого не відповів на це запитання і раптом зробив кілька кроків убік.

— Почекайте мене, будь ласка, хвилини дві. Я зараз буду тут.

— Це ж ти куди збираєшся втекти? — не без іронії сказала Аглая.

— Нікуди я не думаю тікати, — грубо кинув Карамазов. — Я йду в буфет води напиться.

— А чому ти думаєш, що ми води не хочемо? Правда, Ганно?

— Так, і я хочу води, — сказала Карамазова.

— Ну, так тоді ходіть всі, — незадоволено кинув Дмитрій.

Вони вже стояли посеред базару, недалеко від «буфету найкращих фіалок І. Л. Карасика». Саме в цей буфет і рушили вони.

— Я думаю, — сказала Аглая, сходячи на ганок, — що шановний І. Л. Карасик угостить нас не тільки фіалкою, але й святою водою?

— Про що ви говорите, баришня? — спитав крамар, люб'язно усміхаючись.

— Я говорю про святу воду, цебто — про горілку.

— Ви, очевидно, гадаєте, що я, крім фіалки, продаю ще й горілку з-під поли? — ображено сказав І. Л. Карасик.

— Я не тільки гадаю, але й певна, що це так.

Крамар із задоволенням подивився на своїх гостей і раптом заметушився біля столиків.

— Ну, коли ви так певні, то хай буде по-вашому... Якої ж вам горілки треба і скільки ви її подужаєте?

Компанія зареготала: мовляв, так би й давно. І нічого куражитись. Хіба вони не знають, що І. Л. Карасик симпатична людина і, як усяка симпатична людина, вміє кожному прислужитись?

— Ми серйозно будемо пити горілку? — сказав Карамазов (він хотів сказати «ти серйозно думаєш пити» і якось не міг цього вимовити в присутності Ганни).

— Звичайно, серйозно! — сказала Аглая. — Чому ж не пити? Хіба ти не пропонував мені влаштувати п'янку?

Карамазов почервонів і звів свої брови. Цей цинізм, що ним бравувала сьогодні Аглая, його вже починав нервувати. Він усім корпусом зробив різкий рух і одійшов до дальнього столика. За ним пішла й тьотя Клава з Вовчиком: лінгвіст теж був незадоволений.

— Дімі — страшенний чудака, — говорила Аглая, взявши за руку Ганну, і так говорила, ніби нічого не трапилось. — Вранці, знаєте, ледве скандалу не підняв, що я не хочу з ним пиячити... А зараз чомусь сам одмовляється.

Ганна холодно подивилась на Аглаю.

— Я тільки не розумію, для чого це ви мені говорите, — сказала вона.

— Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені зараз дуже хочеться випити.

— А мені, на жаль, не хочеться. Давайте краще підемо на свіже повітря.

— Ви зовсім не п'єте?.. Чи, може, тільки зараз одмовляєтесь?

— Чому ж не п'ю? — вимушено всміхнулась Ганна. — Іноді і я п'ю, але сьогодні я не хочу. Я гадаю, що й ви не маєте великого бажання: в таку духоту не п'ють горілки.

Аглая знову взяла Карамазову за руку і з співчуттям подивилась на неї.

— Що духота, то це ви правдиво говорите, — сказала вона. — Але не в одній же духоті справа; я думаю, що вам усе-таки важко — вам, комуністам.

— Чому ж нам важко?.. Ви зовсім даремно співчуваєте.

— Невже вам можна пити горілку? — з робленим здивуванням спитала Аглая.

— Звичайно, можна. Хіба ви не чули?.. Але, як-то кажуть, у міру.

— Словом, золота серединка? Ну що ж, і це добре. Отже, зробіть мені милість і випийте зі мною «в міру».

Вона не дочекалась відповіді і, підбігши до крамаря, запропонувала йому поставити на один із столиків пляшку горілки. Потім, підлетівши до компанії, схопила Карамазова та товариша Вовчика за руки й потягла їх до Ганни.

— Я теж думаю, що зараз не варто пити, — сказав товариш Вовчик. — І справді духота страшенна.

— Ну от, і цей тієї ж співає... А що ти мені вранці говорив?

Карамазов зиркнув на Аглаю, зробив рішучий крок до крамаря.

— Чи нема у вас якогось кабінету, де можна було б посидіти? — спитав він.

— Як так нема! — ні з того ні з сього образився І. Л. Карасик.

— Так би й давно! — сказала Аглая і, здається, п'ятий раз узяла Ганну за руку. — Чудачок цей Дімі, страшенно неврівноважена натура... Ви вже давно з ним живете?

Підійшла до Ганни й тьотя Клава і теж узяла її за руку.
— Ви мені, їй-богу, подобається, — сказала вона. — Я завжди гнівалась на Дмитрія, що він так із вами поводитьсь.
— Я вас не розумію! — кинула Ганна й розгублено подивилась на товариша Вовчика: вона раптом відчула себе зацькованим звірком.

— Ну, як же так? — промовила тьотя Клава. — Хіба це гарне поводження, коли він тільки сьогодні спромігся вивести вас на люди.

— Тут Дмитрій ні при чому. Я сама нікуди не хотіла виходити.

— Сама? Ну, це інша справа. Товаришка Ганна, очевидно, відпочиває, фунти, так би мовити, набирає. Це — зовсім непогано.

Вони вже сиділи в кабінеті, і біля них метушився крамар. Карамазов перетворився. Коли за якісь півгодини він був похмурий, то тепер на його обличчі весь час грала весела усмішка і він щедро розкидав дотепи та сентенції. Аглаїн цинізм, що спершу його приголомшив, скоро став за те джерело, яке напоїло його чарівною водою і дало йому, так би мовити, «наплювательський» настрій. Він добре знав, що Ганна давно вже рветься додому, що флоберівські дами не дадуть їй спокою, і, нарешті, знав, що вже, можливо, недалеко навіть до скандалу, але все це вкупі не тільки не тривожило його, все це вкупі підштовхувало його робити те, що іншого разу він би, безперечно, не зробив. Він згадував сьогоднішній ранок, згадував Аглаїне тіло, і йому хотілось мучити Ганну — мучити за те, що вона не дає йому взяти це тіло... і взагалі так уперто стоїть йому на дорозі.

— Ну, і хто ж буде пити? — безпорадно махнув рукою лінгвіст, коли крамар наповнив келихи.

— Хіба ти не думаєш? — сказала Аглая. — Ну так тоді давайте втрюх... Ви, Ганно, теж, звичайно, не будете?

— Не буду.

— Добре... Який же нам тост придумати?... *Avancez un peu*¹, — знову звернулась вона до Ганни.

— Я погано розумію французьку мову.

— Вона каже, — неохайно і з почуттям власної гідності кинула тьотя Клава, — щоб ви трохи подвинулись.

¹ Трішки наблизьтесь (фр.).

— Mille pardons за французьку мову. Але, messieurs, laissez-moi seulement m'installer¹.

Аглая раптом перекинула келих і випила свою горілку. Випила й тьотя Клава та Карамазов.

— А тепер можна й тост придумати, — сказала Аглая після другого келиха. — Я випила, товариство, за відважних і вольових людей. Чуєте? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина Пешкова, — я випила за те безумство, що привело троплодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш, хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все-таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство.

Аглая знову перекинула келих. Обличчя їй розчервонилось, і очі блищали химерним блиском. Карамазов із захопленням дивився на дівчину.

— Іще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене не хто інший, як ваша ячейка. Це моя рідна мама... Ну, от уявіть собі. Росте десь, в якомусь, скажемо, «вузі» дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності — не тієї, що комсомолить у пустопорожнє... ну, скажемо, якоюсь нудною доповіддю чи то «собачим завулком», а тієї, що, скажемо, Перовська. І от кличе її ячейка і каже: «Так от що, свідомо юнко, будеш ти у нас кандидаткою у комсомол... Твоє яке походження?»... А на чорта мені це походження? Не я ж робила батька? А він мене зробив!

— Мабуть, твоє походження все-таки темненьке, — сказав товариш Вовчик.

— А ви, Ганно, як думаєте? Темненьке моє походження?

— Я думаю, що мені вже пора додому, — сказала Ганна й підвелась із стільця.

¹ Перепрошую... панове, дозвольте хоч присісти (фр.).

— Ні, почекайте! Я ще не скінчила. — Аглая грубо взяла за руку Ганну й посадила її. — Так от. Що ж мені робити? Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келих горілки), а так, як її творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії — хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми — я й тисячі Аглай у спідницях та штанах — не можемо далі жити без повітря.

— Вам, мабуть, дуже душно! — раптом зіронізувала Ганна.

— Parbleu, j'étouffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air¹.

— Я вам уже говорила, що я погано розумію французьку мову.

— Вона говорить, — зі злістю сказала тьотя Клава, — що вона задихається і просить вас відчинити вікно.

— А, це зовсім інша справа, — знову зіронізувала Ганна.

Карамазов раптом зірвався з місця і підійшов до дружини.

— Ти, Ганно, очевидно, хочеш додому? — різко сказав він. — Так я можу провести тебе.

— Я зовсім не п'яна й тепер уже додому не збираюсь, — спокійно промовила Ганна.

— Так я збираюсь! — кинув Карамазов. — Ходім!

Тьотя Клава й Вовчик теж підвелись. Підвелася й Аглая.

— Я передчувала, що з цієї зустрічі нічого гарного не вийде, — сказала тьотя Клава.

— А що ж мусило вийти? — наївно спитав лінгвіст.

Дама легенько посіпала його за ніс і подала свою руку для поцілунку. Вона нарешті заспокоїлась і сказала йому, щоб він завтра приходив до них із Карамазовим: мовляв, чому не проїхатись у город К. на кілька годин. Словом, треба ще познайомитись із К. Поїздка, мабуть, буде цікава, бо година прекрасна й потім, на пароплаві можна набратись нових вражень. Товариш Вовчик погодився. Тоді тьотя Клава взяла під руку Карамазова і зробила і йому таку ж пропозицію.

¹ О Господи, я задихаюсь. Відчиніть, будь ласка, вікно, хай трішки провітриться (фр.).

Дмитрій теж погодився і, скинувши на плече тьоті Клави-ну парасольку, пропустив уперед Аглаю й Ганну: і та, і друга цілу дорогу йшли мовчки.

— А все-таки весело жити «на етом светє, господа», — сказала Аглая. — Це, здається, твої, Дімі, слова?

Карамазов мовчав. Він замислився. Він думав про те, про що недавно говорила Аглая, і мислі йому наздоганяли одна одну. Він і справді стикнувся з цікавою дівчиною. І йому тепер уперто лізло в голову, що ця зустріч може скінчитися маленькою драмою і що в цій драмі головними особами будуть, очевидно, троє: він, Аглая та Ганна.

— Товариство, — сказав товариш Вовчик. — А хто з вас розплачувався з І. Л. Карасиком?

Лінгвістові відповіла мовчанка: очевидно, ніхто про це й не подумав.

— Ну, таке відношення до крамаря я можу назвати тільки свинством.

— Нічого подібного, — сказала тьотя Клава. — За І. Л. Карасика нічого турбуватись: коли він сьогодні не взяв, то візьме завтра. І завтра йому краще брати, бо завтра ви в нього ще щось купите.

— А воно й правда! — погодився лінгвіст. — Розрахунок правильний. Якийсь Перерепенко до цього ніколи не додумався.

VII

Коли приятелі підійшли на другий день до того будинку, де квартирували дачниці, їх зустріла Аглая незадоволеним обличчям і сказала, що кавалерам зовсім не личить спізнюватись на цілих півгодини. Словом, тьотя Клава розгнівалась і поїхала сама. Аглая, звичайно, на них уже не гнівається і просить їх зайти в кімнату. До речі, вони познайомляться із Женею (мужчина в золотому пенсне). У нього зараз страшенно болить якийсь зуб... очевидно, зуб кастрованої мудрості.

— Прошу! — сказала Аглая й відчинила двері. — Заходьте, панове-товариство!

На друзів війнуло вишуканою парфюмерією. Пахла пудра, пахли духи, і здавалось, що кожний закуток і кожна річ

цього помешкання набралась приїсного запаху. На туалетному столі стояло кілька ваз із квітами, на вікнах лежали французькі романи. Товариш Вовчик почав було розмову про вчорашній вечір. Але Аглая, очевидно, не мала охоти говорити про це.

— Мені здається, що я вчора така ж була, як і завжди, — сказала вона.

— Безперечно! — поспішив погодитись лінгвіст і, положивши на вікно якийсь старомодний французький роман, що його встиг уже переглянути, сказав:

— Ну, а де ж ваш мужчина в золотому пенсне?

— А от зараз ми його покличемо, — сказала Аглая. — Євгенію Валентиновичу! Ану-бо йдіть сюди.

За дверима, що в другу кімнату, хтось засуетився, і, нарешті, мужчина в золотому пенсне з'явився на порозі.

— Євгеній Валентинович, — одрекомендувала його Аглая. — Чоловік тьоті Клави.

Нова людина мовчки стиснула руки друзям і почала бігати по кімнаті, увесь час тримаючись за хворий зуб. Цей типовий інтелігент із профсоюзу — чемний і тендітний, — він зараз забув гарний тон і не звертав уваги на приятелів. Карамазов уважно розглядав його й думав, що цей мужчина в золотому пенсне обов'язково мусить бути Євгеній Валентинович, бо інакше його й назвати не можна. Не Іванович або Петрович і не Денис або Степан, тільки Євгеній Валентинович. Правда, можна було б його назвати ще Валентином Євгенійовичем. Але, по суті, це все одно.

— Ти, очевидно, дивуєшся, чому в мене так багато французьких романів? — спитала Аглая, звертаючись до Вовчика.

— Коли хочеш, я дуже дивуюсь, — сказав лінгвіст. — Навіть страшенно дивуюсь.

— А коли не хочу?

— Тоді я можу й не дивуватись. Словом, я маю бажання вгодити тобі... ти як думаєш?

Аглая сказала Карамазову, що вона вже змінила свій погляд на Вовчика і що тепер їй він починає подобатись. Лінгвіст подякував за комплімента.

— Ну так все-таки: чому ж у тебе так багато французьких романів? — поцікавився Карамазов.

— Це, бачиш, моя спадщина від прадіда. Він залишив мені дуже непогану бібліотеку.

— Чи не був твій прадід культурним поміщиком?

— Як би тобі сказати... Треба гадати, так. Власне, не зовсім так, але все-таки так.

— Може, ти мені назвеш його прізвище? Чи не князь це, припустім, Волконський?

— Чому це обов'язково Волконський, а не якийсь Мазепа?

— Тому що як до першого, так і до другого ти маєш таке відношення, яке я маю до Чандзоліна, припустім.

— Даремно ти так думаєш! — сказала Аглая і зробила хитреньке обличчя: мовляв, вона зараз хоче помовчати, але згодом Карамазов не тільки почує це прізвище, — він навіть трохи і здивований буде.

— Можливо, я й помиляюсь! — кинув Дмитрій і тут же подумав, що Аглая чим далі, то більш намагається заінтригувати його. І московське походження, і її порівняно чиста українська мова, й, нарешті, культурний прапрадід — усе це підтверджує його припущення.

Товариш Вовчик захотів висловити своє співчуття мужчині в золотому пенсне.

— Вам, мабуть, дуже болить зуб? — спитав він. — Я знаю, як болить зуб, це щось жахливе.

— Мугу! — відповів Євгеній Валентинович і знову схопився рукою за щоку. — Мугу.

Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому, мужчині в золотому пенсне, є прямий сенс піти до зубного лікаря. Вовчик із цим лікарем зустрівся кілька днів тому і вважає, що це страшенно симпатична людина. Невже Євгеній Валентинович не хоче шукати допомоги в названого ескулапа? Вовчик певний, що мужчина в золотому пенсне не пошкодує. Ну... як?

— Звичайно, треба піти туди, — сказала Аглая за свого родича, що крім «мугу» нічого не міг вимовити.

Ну й добре! Вони підуть до зубного лікаря, і зуб на якусь годину покине тривожити... Чи не хоче й Аглая пройтись? Може, тоді й Дмитрій не проти?.. Словом, давайте підемо всі. Правда, надворі душно, але треба ж допомогти людині, Євгеній Валентинович грає в футбол? Ні? Нарешті, він, без-

перечно, грає в шахи. Так?.. Ну й добре. Коли заіміє зуб, вони зіграють у шахи.

— Але коли ж ти поведеш Євгенія Валентиновича до лікаря? — всміхаючись, нагадала Аглая.

Товариш Вовчик заметушився: мовляв, він це зробить із великою охотою й негайно. Словом, давайте збиратись.

— Ах, який ти балакучий, — сказала Аглая. — Чи не пора тобі взятись за діло? Женю ти, звичайно, поведеш сам, бо нема ніякого сенсу всім нам пектись на сонці.

Товариш Вовчик іще більше засуетився. Він прекрасно розуміє, що треба негайно побачити ескулапа, і компанія тут ні при чому. Він хапає свій капелюшок, одчиняє двері й пропускає в них у порив гарячого вітру — мужчину в золотому пенсне. Євгеній Валентинович бере в руку свою руду борідку й мало не вибігає. Таким чином, у кімнаті порожніє і в ній залишаються Дмитрій та Аглая.

— Ну, слава Богу, — кинула дівчина й з полегшенням зітхнула. — Так обрид зі своїм зубом, що хоч тікай у Москву.

Карамазов нічого не сказав. Йому раптом тривожно забилося серце. До вчорашнього дня він почував себе багато спокійніш. Звичайно, Аглая йому одразу ж сподобалась, звичайно, йому колись вирвалась фраза, що він хоче зійтись із нею. Але то було тільки туманне передчуття, і він, наприклад, ніколи не шукав тем про кохання, він завжди говорив з Аглаєю як із звичайним розумним товаришем.

Тепер не те. Він раптом відчув її присутність у цьому городку, так би мовити, фізіологічно, і це почуття почалось не вчора, а певніше — в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір — це почалось із першої зустрічі з нею на пароплаві, тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня, і вчорашній день був тільки логічним і неминучим висновком. Хіба випадково вона показала йому своє тіло в купальному костюмі? Хіба випадково вона вчора увесь вечір намагалась одрекомендувати себе? Хіба випадково він почув цю апологію безумства хоробрих на фоні вранішньої зустрічі, тієї зустрічі, коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє здорове рубенсівське тіло? Нічого випадкового нема, всякий випадок зв'язано з тою чи іншою основою, і обумовлюється

він певними причинами, і коли причини були, то інакше й трапитись не могло. І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця. Перед ним на мить промайнули сумні, осточортілі очі його Ганни, і він уже більше нічого не бачив. Він зовсім не думав про те, як вона прийме його ласки. На нього в цей момент навіть не вплинула обстановка, що, безперечно, не відповідала його намірам. Він уже нічого не бачив, крім цієї привабливої дівчини і її мигдалевого погляду.

Карамазов нахабно подивився на Аглаїн торс і зупинив на ньому свої очі.

VIII

І він, очевидно, мав рацію. Інакше навіщо б служба зачиняла віконниці? Чи, може, Аглая хоче затримати спеку? Так ні, цього не може бути! Вона, безперечно, шукає півтемряви. Треба бути рішучим, і тільки.

В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згоріло-пожорні вулиці заштатного городка. Крізь одну віконницю лізе вогняна лапа південного сонця й, полоснувши по вазах із трояндами, легко лягає на стіну.

Аглая поправила декольте свого рожевого плаття й скинула на Карамазова очі.

— Дмитрій, іди-но ближче до мене, — сказала вона. — Ти хочеш абрикосової води?

— Дякую! — кинув Карамазов і зупинився біля дівчини.

— Не хочеш?.. Ну, тоді я сама вип'ю.

Вона підійшла до глечика й з ним сіла на своє попереднє місце. Ковтаючи невеличкими ковтками жовтувату воду, вона говорила йому про Євгенія Валентиновича й раптом поцікавилась його родинними справами. Словом, вона хоче ще дещо взнати про нього й особливо її цікавлять факти, так би мовити, глибоко інтимного характеру. Ну от, знову, припустім: які ж, нарешті, в нього взаємовідношення з дружиною? Вона його колись запевняла, що він не любить свою Ганну, але це ж був тільки жарт. Вона, звичайно, ні-

чого не знає, а її дуже цікавить, як він ставиться до своєї дружини.

Доки Аглая подавала запитання, так би мовити, «взагалі», Карамазов готовий був їй відповідати. Але коли вона фамільярно заговорила про Ганну, йому неприємно стиснуло серце: він несподівано образився за дружину. Мовляв, чому це Аглая не дає їй спокою? За кілька хвилин перед тим він не міг навіть припустити, що в нім прокинеться таке почуття. Але зараз воно навіть затривожило його. Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Але з нею зв'язано такі гарні хвилини, що він не може не поважати її якоюсь своєрідною повагою. У всякому разі, він рішуче одмовляється згадувати сьогодні її ім'я в присутності Аглаї, так принаймні диктують йому норми елементарної етики.

— Може, Ганни ми не будемо чіпати? — спитав Карамазов. — Невже тобі не обридло говорити про неї?

— Чому це? — дитячими очима подивилась на нього Аглая. — На мій погляд, вона все-таки цікава жінчина.

— Я гадаю, що їй зовсім не місце в нашій розмові.

— В нашій розмові? От тобі й маєш! Чому це в нашій розмові?..

Аглая зрушила праве плече й сказала:

— Ти переконаний в цьому?.. Ну що ж, добре! Я її не буду чіпати.

Вона змовкла, мовчав і Карамазов. Розмова перервалася на дуже невдалому місці, і тому утворилось таке враження, ніби хтось когось і якимось образив. Дмитрію прийшла думка, що Аглая зрозуміла причину його небажання говорити про Ганну, і йому стало ніяково. Чому й справді не поінтимничати?

— Ти дуже хочеш знати, як я ставлюсь до Ганни? — спитав він.

Аглая бистрим рухом розправила на колінах своє рожеве плаття, подивилась кудись убік, помовчала трохи й раптом сказала тихим, але рішучим і впертим голосом:

— Я це дуже хочу знати.

— Ну, так от: із своєю дружиною я вже давно в натягнутих відношеннях. Приблизно років три.

— Як розуміти тебе: ти вже розлюбив її, чи щось інше треба мати на увазі?

— Бачиш, — сказав Карамазов, — мені важко з'ясувати це. Сказати, що я її розлюбив, — не можна. Але й сказати, що я її люблю, теж не можна.

Аглая підвелася з стільця, пішла до канапи й запалила папіроску.

— Ти хочеш сказати, — промовила вона, — що ти її ніколи не любив?

— Цього я не хочу говорити, бо це зовсім не так; я її сильно любив. Справа тут багато складніш. Тут... як би це сказати...

Він змовк і усміхнувся: йому й самому смішно стало, як важко в'яснити цю родинну історію.

— Ну що ж далі? — засміялась Аглая. — Як же далі, мій глупенький хлопчику?

Карамазова раптом знервувала її фамільярність, і він різко сказав:

— Далі я одмовляюсь говорити.

— Який ти чудний, Дімі, — і Аглая подивилась на нього сумними очима, — і яка ти, мій глупиш, усе-таки нещасна людина... Так я зрозуміла тебе ще в нашу першу зустріч.

Дмитрій засміявся: йому страшенно подобається ця самовпевненість. Хто це їй наговорив такого абсурду про нього?.. Проте він на неї не ображається. Вона може говорити ще щось і в цьому ж таки дусі.

— Я, звичайно, можу говорити, — спокійно сказала Аглая. — Але ти мусиш покинути своє самолюбство й теж не бути таким самовпевненим. Словом, постановимо так, що коса наскочила на камінь. Сильна людина на таку ж сильну... Хоч, правду казати, я в тобі нічого не бачу ні від коси, ні від камня.

Остання її фраза гострим боєм відгукнулася в його серці. Він нічого не має ні від коси, ні від камня? Він — той, кого вона недавно вважала за сильну вольову людину. Вона жартує чи правду говорить? Карамазов розгубився і, як ображений хлопчисько, стояв перед Аглаєю:

— Що це значить?

— Це значить, — сказала Аглая, — що не треба ображати людину, коли вона цього не заслужила, — це раз. По-друге, цим мені хочеться сказати, що я тебе знаю не гірше, ніж ти сам себе знаєш.

— Що ж ти знаєш про мене? — майже з розпачем спитав Дмитрій і тут же відчув, що йому серце завмерло. — Ти ж, здається, вважала мене за сильну людину?

— На жаль, так, як сам ти себе вважав, — промовила вона.

Аглая бачила, як вражали Карамазова її слова, але на цей раз вона, очевидно, свідомо робила їх злими. Що її штовхало глузувати з нього? Жіноча помста за його обережне відношення до Ганни чи щось інше? В усякому разі, вона на цей раз дала собі волю. Вона на цей раз наговорила йому стільки неприємного, скільки від неї він ще ніколи не чув.

— Ти, Дмитрій Карамазов, — говорила вона, — страшенно самовпевнена людина, але в той же час ти ніколи не довіряєш своїм силам... Цієї нової характеристики ти від мене, мабуть, не сподівався почути? Правда? Ти, Дмитрій Карамазов, любиш згадувати відвагу й волю, і ти, безперечно, відважний і маєш сильну волю. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна людина. Ти, Дмитрій Карамазов, вклоняєшся перед культурою, і ти, безперечно, культурна людина. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, страшенний невіглас. Словом, ти, Дмитрій Карамазов, недоносок тридцятих років... бо й самі ці роки історик схарактеризує тим же самим назвиськом... Ти, я гадаю, не ображаєшся на мене за цю характеристику?

Йому ображаться, звичайно, нічого, хоч — правду кажучи — характеристика така ж жорстока, як і несподівана. Але він усе-таки не розуміє, навіщо вона? Чому це їй прийшло в голову саме сьогодні говорити йому такі «компліменти»? Він ніяк не може цього втямити.

— Ти не розумієш? — сказала Аглая. — Шкода! А справа дуже проста. Милій мій, невже ти не розумієш? Невже ти не розумієш, що я маю бажання покинути гру в темну?

— Тепер не розумію, що ти хочеш сказати цією «грою в темну»? — промовив Карамазов і відчув, як йому знову повертається колишній настрій. Він бадьоро подивився на неї і навіть спитав її, чи не знає вона, що це з ним. Що це трапилось із ним за якусь секунду?

— Я знаю, мій милий, — сказала Аглая, помітивши зміну настрою у свого співбесідника. — Але давай все-таки повер-

немось до твоїх фамільярних справ. Скажемо, так: коли ти зійшовся з Ганною? Ну, коротенько.

— Коли я зійшовся з Ганною?

Аглая не помилилась. Карамазов постановив зробити ек-курс у минуле. Настрій зробив своє діло, й він несподівано навіть для самого себе почав. Він почав із того, що зустрівся він із своєю дружиною в обложеному місті, коли воно з тоскою дивилось на північ. Тоді стояв глибокий холодний вересень. Червона гвардія відступала й, відступаючи, ледве стримувала полки переможця. Снились далекі дні минулого: й городовий на розі, й голий осінній парк, і якась музика в кіно — нудна й невесела. Він прийшов у чека. В той час там готувались до побігу. На підлозі валялись стоси папірців, ганчірок і білизни. Він зупинився біля дверей і дивився на баришень, що рились у барахлі, напихаючи ним свої саквояжі. Саме тоді до нього й підійшла Ганна (він потім узнав, що це Ганна). Вона з тоскою здавила свою голову й притиснулась до дверей. Тоді він вийняв із кобури браунінга й підійшов до однієї скрині, де вовтузились барахольщики. Він вистрелив одній баришні в карк. Того ж дня чека розстріляла ще кількох мародерів, і того ж дня Ганна зійшлася з Дмитрієм.

— Це і все? — сказала Аглая, коли Карамазов зупинився. — Ти скінчив свою історію?

— Мабуть, усе! — кинув Дмитрій, знову відчувши якусь ніяковість («і справді, навіщо ця зайва одвертість?»).

— Коли все, то мені й цього досить... Я від тебе більше нічого не потребу.

— Ну, так як же: люблю я свою дружину чи ні? — вимушено усміхнувся Карамазов.

— Про це ти почувеш за якісь два-три тижні, — цілком серйозно сказала Аглая. — А поки що давай і справді перейдемо на іншу тему.

Вона взяла його голову й положила її на свої коліна. Карамазов здригнув: приїсний запах духів і троянд туманив йому мозок. Біла лапа південного сонця різала очі, й денна кімнатна тиша викликала млюсть. Дмитрій майже несподівано для себе почав обережно гладити Аглаїне коліно, й, можливо, тому, що вона ніяк не реагувала на це, він за кілька хвилин схопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, вп'явся зубами в її м'яке тіло.

— Що з тобою? — суворо сказала Аглая і з силою відштовхнула його від себе. — Що з тобою, Дімі?

Карамазов підвівся. Він блукав розгубленими очима по стелі, й здавалось, що він от-от кине́ться на підлогу й заб'ється в припадку епілепсії.

— Що з тобою, Дмитрій? — промовила Аглая вже ласкавим голосом. — Як ти зважився на такий вчинок?.. І до того з жінкою, що з нею порівняно так недавно познайомився? Знаєш, я не чекала від тебе такої хоробрості!.. Чи, може, ти мене прийняв за баришню легкої поведінки? Ну?.. Чого ж ти мовчиш?

— Пробач мені! — ледве промовив Карамазов. — Я це зовсім несподівано зробив.

Аглая поправила своє рожеве плаття, підвелася з канапи й сказала:

— А що буде, як я розповім про це Ганні? Ну?

Дмитрій не відповідав. Тоді Аглая підійшла до нього і взяла його обличчя в свої руки.

— Ну, нічого, — сказала вона. — Я на тебе не ображаюсь. Більше того — скажу одверто, — мені навіть приємно було, коли ти вкусив мене. Я переконалась, що ти є такий палкий, яким намалювала тебе моя уява. Чуєш?.. Я не ображаюсь!

Карамазову прийшла думка, що дівчина просто жартує з ним. Вона, мабуть, і справді не проти того, щоб він узяв її, але він, Карамазов, страшенно мамулуватий мужчина й не знає, як поводитись із такими цікавими жінками. Треба бути більш рішучим, впертим, і все буде гарно. Він узяв її руку й спитав:

— Ти дозволяєш мені говорити з тобою так, як я того хочу?

— Будь ласка! — кинула Аглая, не одриваючи очей від його обличчя. — Що ти думаєш мені сказати?

Дмитрій підійшов до вікна. За вікном в абрикосовому саду щось кричала хазяйка подвір'я й над одною з ваз дзижчала муха. На ліву віконницю сів єгипетський голуб і протуркотів своє ласкаве «супруг».

— Ну, я тебе слухаю, — сказала Аглая. — Як ти там хочеш говорити зі мною?

— Бачиш, — почав мамулувати Карамазов і почервонів. — Я страшенно хотів би мати... тебе...

Аглая засвистіла. Боже мій, як їй не свистіти, коли Дмитрій такий без кінця наївний. Що значить «мати»? Чи не думає він, що вона так і кинеться йому в обійми? Ні, це зовсім несерйозно! І коли б хтось інший сказав так, вона б зуміла реагувати. Але йому вона радить тільки покинути свою «карамазовщину» й поважати себе і її.

— Ти зрозумів мене? — сказала вона, кінчаючи. — Ну, говори ж, Дімі.

Він нічого не відповідав і мовчки дивився кудись у простір. Він почував себе дуже ніяково. Так пройшло кілька секунд. Але от раптом він зареготав сильним і цілком природним реготом.

— Знаєш що, — промовив він. — Дозволь мені поцілувати твою голову.

Аглая з зацікавленням подивилась на нього. Вона знову взяла в долоні його обличчя й промовила ласкавим, майже матернім голосом:

— Поцілувати мені голову?.. І цього не треба робити.

— Клянусь тобі, — раптом скрикнув Карамазов. — Клянусь тобі, що в мене й тіні не залишилось поганого почуття до тебе.

— Я дуже рада, — сказала Аглая. — Я вірю. *Dante avait bien raison de dire que l'Enfer est pavé de bonnes résolutions*¹. Але я дозволю тобі це зробити тільки тоді, коли трапиться те, про що я зараз думаю.

— А про що ти зараз думаєш?

— Дімі, не треба бути таким наївним, а то я зовсім розчаруюсь у тобі. Ти зараз дуже подібний до свого друга Вовчика.

Аглая підійшла до глечика з абрикосовою водою і зробила з нього кілька ковтків. Якось химерно вона виглядала зараз, і Карамазов відчув у ній щось надзвичайно рідне. Йому здавалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо. Карамазов дивився в її очі, стежив за її рухами, і йому ввижалось, що ці очі й ці рухи він бачив чи то уві сні, не то наяву. Але коли це було наяву, то це було тисячу років тому. Йому навіть прийшла

¹ Данте був правий, що дорога до пекла вистелена благими намірами (фр.).

мисль, що він, Карамазов, жив в якійсь іншій плоті ще далеко до Данте, що його допіру згадала Аглая.

— Чого це так довго нема наших від лікаря? — раптом сказала дівчина. — Як ти думаєш, Дімі?

— Очевидно, зуб виривають.

Карамазов вийняв портсигар і запалив нову папіросу. Повз вікон із криком пробігла дівтора й зникла за рогом. Знову затуркотів єгипетський голуб.

З дальнього дому відпочинку вдарили в дзвін: мабуть, скликали до другого сніданку. Біла лапа південного сонця полізла вище й поширилась.

У кімнаті стало ще душніш.

— Ну, Дмитрій, — сказала Аглая, — ти йшов би додому: я зараз думаю надягати купальний костюм.

Карамазов узяв капелюх і мовчки пішов до дверей.

— Я гадаю, що ми зустрінемося увечері? — сказала йому вслід Аглая.

Дмитрій повернувся. Вона стояла, заложивши руки за голову, й загадково дивилась на нього.

— Обов'язково! — сказав він і вийшов із кімнати.

«Щось почалось», — раптом прийшло йому в голову. Не той роман, що до нього він хотів утекти од нудоти буднів нудної Ганни, — почалось щось тривожне і — тепер він певний — трагічне. Але не жах викликало воно в нім, а почуття якоїсь безумної радості, ніби він мусив на днях відкрити цілком нову й надзвичайно цікаву сторінку в своєму одноманітному житті.

Карамазов пішов до ріки. Йому хотілось зараз кинутись у воду й попливти проти течії чорт знає куди — такими сильними й рішучими рухами розсікаючи дзеркальну поверхню.

IX

Він так ніколи не чекав вечірньої години, як того душного дня. І цілком нормальна людина не може уявити, як він мучився, коли Аглая не вийшла з дому.

Але вона не виходила й на другий та на третій день — у п'ятницю. В суботу товариш Вовчик, зустрівшись із тьотою Клавою біля квартири флоберівських дам, поставив таке рішуче запитання:

— Скажи мені от що: чому це не видно твоєї племінниці? Чи не посварилась вона з Дмитрієм?

— Не думаю, — сказала тьотя Клава. — Моя племінниця дуже розумна людина і з пустячка не буде робити трагедії.

— Ну так чому ж вона сидить дома?.. Чи, може, й вона захворіла?

Тьотя Клава посміхнулась і нічого не відповіла. Вона підійшла до акації, зірвала плід і, зробивши з нього дитячого пищика, взяла його в свої ярко-червоні губи. Товариш Вовчик підвів білі брови й сказав з обуренням:

— По-перше, я не розумію, чого ти мовчиш, а по-друге — таємність тут зовсім не до діла. Чому не сказати прямо?

— По-перше, — обурилась, у свою чергу, тьотя Клава, — я не знаю, що мені сказати прямо, а по-друге — я тобі не жінка, і ти так не кричи на мене! Чи, може, ти хочеш, щоб я покликала Євгенія Валентиновича?

Лінгвіст раптом зблід. Він зовсім не чекав такого несподіваного повороту в розмові і, як і треба було припускати, перелякався.

— Я прошу пробачення, — сказав він. — Ти... ви не зрозуміли мене.

Але тьотя Клава вже заспокоїлась. Вона не може довго гніватись на «свого чудачка». Її тільки дивують ці мужчини: не встигне поцілуватись два чи то три рази з тою чи іншою жінкою, як уже ту чи іншу жінку починає вважати за свою власність і починає на неї страшенно кричати. Ну, добре, вона дещо дозволила товаришу Вовчику... але хіба йому цього вже досить? Тьотя Клава ніяк не чекала, щоб лінгвіст міг так скоро розчарувати її.

— Подякуй моєму характерові! — сказала вона й подала свою руку для поцілунку.

Обличчя лінгвістові взялося червоною фарбою. Він мільйон разів дякує і запевняє, що більш ніколи й не подумає кричати на тьотю Клаву. Він крикнув, їй-богу, не навмисне, і його спровокував не хто інший, як Карамазов. За якісь три дні цього чудака й пізнати не можна. Він якось змарнів, і очі йому заблищали, безперечно, хоробливим блиском. Коли Вовчик спитав приятеля, що з ним, той одверто заявив йому, що закохався в Аглаю і закохався якось там надзвичайно.

Словом, «щось почалось». Вовчик як міг заспокоював його, але хіба божевільного заспокоїш?..

Він приблизно так заспокоював:

«Ну як це легенький флірт із випадковою жінкою та ще й за такий короткий термін може перетворитись несподівано в серйозну драму? Звичайно, Аглая — цікава дівчина, звичайно, Карамазов неврівноважена натура, але все-таки це ж занадто. Тільки винятковий процес у безперечно хворій психіці може так підкузьмити людину».

— Саме це ти й говорив йому? — спитала тьотя Клава.

— А що ж я міг говорити йому? Я взагалі не маю здібностей для такої невдячної ролі.

— А коли не маєш, — з обуренням промовила жінчина, — то не треба й брати її на себе. Хто тобі намолов, що це легенький флірт? Чого ти розписуєшся за Дмитрія?.. Чи, може, ти найнявся до Ганни за адвоката? Коли так, то можеш іти од мене.

Ах, Боже мій! Вовчику все-таки рішуче не везе. Все він якось не до речі говорить. Особливо йому не везе з жінчинами. Лінгвіст схоплює руку тьоті Клави й, оглядаючись (щоб не побачив Євгеній Валентинович), цілує цю руку п'ять, десять, двадцять разів. Тоді тьотя Клава викидає з рота зелений пищик і пропонує піти до Аглаї і поговорити ще з нею. По суті — це ж справа не її, а її племінниці, і, значить, розмовляти треба з племінницею. Тьотя Клава зараз піде в кімнату й покличе Аглаю, а товариш Вовчик мусить прямувати до абрикосового саду й там полежати в гамаку. Коли він не хоче зустрічатись з її чоловіком, йому слід перелізти через паркан, бо Євгеній Валентинович працює біля вікна і, значить, пройти непоміченим не можна.

— Тоді я краще перелізу через паркан, — враз погодився лінгвіст і, покликавши свого ловерака, пішов від хвіртки.

Стояв прекрасний південний вечір. І сьогодні перегукувались ті ж самі, що й кожного дня, занесені з Росії невгамовні гармошки. По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аранжированих і все-таки надзвичайних народних пісень.

У голубому небі прорізались срібні зорі, і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець. Коли товариш Вовчик, перекинувши через тин свого сетера, пішов до гамака, там уже сиділа Аглая.

— Ну, так що ти хотів мені сказати? — зустріла вона його запитанням.

— Я, власне, нічого не думав говорити, — несміливо почав лінгвіст, сідаючи на траву. — Мені наказала тьотя Клава порадитись із тобою з приводу Дмитрія.

— Я тебе слухаю.

Товариш Вовчик зам'явся. І справді: що він скаже Аглаї? Може, і їй він скаже не до речі — і тоді нова неприємність. Але не можна й мовчати: коли й далі Дмитрій буде викидати таких коників, то полювання — пиши пропало! І лінгвіст, плутаючись, починає говорити. І кінчає він тим, що Аглая мусить побачитись із Карамазовим.

— Ти так гадаєш? — спитала дівчина й серйозним поглядом подивилась на свого співбесідника.

— Коли правду говорити, я нічого не гадаю. Але мені здається, що Дмитрій захворів і ти можеш допомогти йому... хоч би тим, що будеш зустрічатись із ним.

— На твій погляд, він не закохався в мене, а просто захворів?

— Нічого я в цих справах не розумію, — занервувався товариш Вовчик. — Але думаю — так.

— А я от думаю інакше, — самовпевнено сказала Аглая. — Я думаю, що він і захворів, і закохався. Але захворів саме тому, що закохався в мене. Коли хочеш, я докажу це тобі хоч завтра. Завтра зустрінусь — і ніякої хвороби не буде. Ти віриш?

— Нічого мені доказувати, — нервово кинув лінгвіст, — бо я тобі все одно не повірю.

Аглая знаком запитання застигла в гамаку: вона не чекала такої сміливості від товариша Вовчика.

— Чому ж ти не повіриш? — спитала вона.

— А тому, що я не перший рік знаю Карамазова. Ти можеш його заспокоїти, але це все-таки паліатив.

— Хіба з ним уже були такі приступи?

— Звичайно, були, і незалежно від того, чи закохався він у когось, чи ні.

— Значить, це приступи божевілля, і я для нього тільки зачіпка?

— Не знаю, які це приступи. Але я знаю, що ти зовсім випадково попала в поле його зору й саме в момент рецидиву його ідіотської хвороби.

Аглая замислилась. Декілька секунд тільки цвіркун порушував тишу вечірнього абрикосового саду.

— Все-таки це не вияснення, — нарешті сказала вона. — Треба спершу дошукатись причин його хвороби, і тільки тоді можна говорити, чим я можу бути для нього: паліативом чи справжніми ліками.

— Тут про причини не доводиться говорити, — незадоволено промовив товариш Вовчик. — Причини ясні: психічна спадщина батьків.

— Звичайно, тут не без психічної спадщини батьків, але мати тільки її на увазі — це значить нічого не розуміти... А я от усе розумію.

Лінгвіст здвигнув плечима. Хоч він і чув від Карамазова, що Аглая розумна дівчина, але тепер він починає сумніватися у цьому. Як це вона все розуміє? Відкіля вона так знає Карамазова за якісь маленькі тижні? Чи, може, їй розповіли про нього провінціальні кумушки? Чи, може, сам Дмитрій говорив про себе? Так це ж несерйозно.

— Що ж ти розумієш? — іронічно спитав він. — Я от, наприклад, далі одмовляюсь переливати з пустого в порожнє.

— По-перше, — спокійно почала Аглая, — я беру від тебе слово, що про нашу розмову Дмитрій нічого не буде знати. По-друге, я одразу ж заявляю тобі, що я Карамазова краще тебе знаю. Знаю тому, що Карамазових сьогодні тисячі. Дмитрій Карамазов, хай буде тобі відомо, — тип. Це я підмітила вже з першої нашої з ним зустрічі, коли мені довелося розмовляти з ним. Що це за тип, я вже говорила самому Дмитрію, і тепер мені залишається тільки дещо додати. Ти мене хочеш слухати?

— Прошу! — поспішно промовив товариш Вовчик: спокійна Аглаїна самовпевненість уже примушувала його ставитись до неї з деякою повагою.

— Ну от. Будемо по черзі. Скільки, скажемо, років Карамазову? Мабуть, тридцять три — тридцять п'ять? Так?.. Я це знала. Це саме та людина, що, вискочивши з сірених гімназійних штанців, одразу ж ускочила в епоху війни й революції. Отже, по-перше, Карамазов недоучка. Далі: він опозиціонер? Так?.. Я й це знала. Карамазови не можуть бути не опозиціонерами, бо події вони прийняли крізь призму своєї романтичної уяви про світ. Вони не можуть за-

спокоїтись, бо їм на роду написано тривожити громадську думку.

— Ну, це вже ти чула від самого Дмитрія, — сказав товариш Вовчик, згадуючи характеристику новітньої карамазовщини як перманентного руху, що її дав сам Карамазов.

— Нічого я від нього не чула, — сухо промовила Аглая і продовжувала: — Отже, маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати широко людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусив себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собірателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо, на погляд Карамазова, цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму.

— Але це до нашої справи, здається, не має ніякого відношення? — обережно вставив товариш Вовчик.

— Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає? — з'язвила Аглая. — Тоді я буду мовчати.

— Будь ласка, — здвигнув плечима лінгвіст. — Чого мені боятися, коли я цілком радянська людина і всі це добре знають. Що я не люблю політики, так це зовсім інша справа.

— Ти, здається, не любиш і філософії?

— Це все одно.

— Ну так тоді я продовжую, бо це якраз і йде до справи. Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жажливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови поча-

ли філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі, й вовки не почувають голоду. Коротко кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і, таким чином, прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) не здібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Діцгени, що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси. Карамазов, завдяки романтичному складу своєї натури й завдяки, мабуть, революції, хоче таки розв'язувати проблеми універсального значення, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу і тому послідовно мусить прийти до розбитого корита.

— І все-таки я не розумію, до чого ти це говориш, — знову вставив товариш Вовчик.

— Зараз буде ясно, — сказала Аглая й запалила нову папіроску.

— Отже, я говорила про Карамазова як про певний тип нашого часу. Дмитрій теж належить до цього типу. Але, як відомо, правил немає без винятків, і не всі Карамазови придуть до жовтого дому. Дмитрій випадково найшов собі оддушину в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молодій нації, і ця оддушина може спасти його, йому тільки потрібний добрий пастир, і такого пастиря він уже відчув у мені. Я ще з ним мало розмовляла на цю тему, але вже один той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком широко підтримувати його захоплення новими ідеями, — один цей факт не міг не положити глибокого відбитку на його вразливу душу, і він закохався в мене. Закохався як у нового пастиря. Він так закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик. Я це вже перевірила на трьох днях розлуки. Отже, старої хвороби нема, є нова хвороба, але це вже хвороба остаточного видужання.

— Ти вже скінчила? — зітхнув із полегшенням товариш Вовчик.

— Скінчила.

— І все-таки я скажу, що й ти багато мудруєш і трохи подібна до того ж Дмитрія.

— Відкіля ж це видно? — всміхнулась Аглая.

— А хоч би відтіля, що ти надто вже просто говориш про кохання, ніби справа йде про якусь купівлю чи то продаж. Якось чи то надумано, чи то навіть меркантильно все це...

— А ти ж думав, що маєш справу з кисейною баришнею? Ні, друже, в наш вік можна кохати справжнім коханням тільки тоді, коли це кохання підігрівається полум'ям соціальної ідеї.

— Тоді мені буквально незрозуміло, як ти, московка, можеш зробитись якимось там пастирем.

— А чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні? — загадково посміхнулась Аглая. — В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо... коли в Киргизії є оддушина.

Товариш Вовчик раптом позіхнув і, розкинувши руки, ліг на траву.

— А все-таки, коли правду говорити, — сказав він, — нічого я не зрозумів із твоїх балачок. Якось дуже плутано, майже так, як у Дмитрія. Політика, політика й політика, і відсутність усякої ясності... Ти часом не комуністка?

Аглая засміялась. Їй все-таки Вовчик, їй-богу, подобається: поруч із безпримірною наївністю такий тонкий сарказм. Коли б вона належала до компартії, їй би від такої репліки, безперечно, не поздоровилось. Тепер вона розуміє Карамазова й розуміє, чому він не хоче покінчити з своєю КП(б)У.

— Ти, будь ласка, не приписуй мені того, що я й не думав говорити, — стривоженим голосом сказав лінгвіст.

— Ти одмовляєшся? — усміхнулась Аглая. — Тоді я прошу пробачення: мені здалося чомусь, що ти багато відважніш самого себе.

Товариш Вовчик широко позіхнув. Він підсвиснув своєму ловераківі й сказав:

— Ну, добре. Постановимо, що розмову скінчено. Тепер запитання: ти сьогодні вийдеш до Дмитрія?

— А ти дуже хочеш, щоб я вийшла?

— Звичайно.

— А чому тобі так хочеться, щоб я вийшла?

— Тому, що коли й далі Дмитрій буде з таким же настроєм, то з нашого полювання нічого не вийде... І потім, мені дуже обридли ці фокуси.

— Словом, ти хочеш, щоб я обов'язково вийшла?

— Звичайно.

— Ну, тоді я обов'язково не вийду.

— А я тоді з тобою й говорити не схочу, — обурився товариш Вовчик. — І взагалі я страшенно шкодую, що прогаяв стільки часу.

Аглая зареготала. Ах, який він смішний, цей Вовчик! Він «прогаяв стільки часу»! Хіба все його життя не є порожнє місце в світовому рухові? Відкіля це він узяв, що йому дано якось там «гаяти чи не гаяти час»?

— Проте ти на мене не гнівайся, друже. Це я жартую, — сказала вона.

Але Вовчик і без пробачення не ображається; він немало чув таких компліментів хоч би від того ж Дмитрія. Вони його зовсім не обходять, його тільки дивує, чому це «пастир» (він таки зіронізував) не хоче йти до своєї вівці... Словом, до побачення!

Вовчик підвівся вже і йде до паркану. Тоді з-за повітки вискакує тьотя Клава й бере його під руку. Вона запевняє лінгвіста, що й не думала підслухати його розмову, але вона ставить такі дві вимоги: перша — Вовчик дає чесне слово, що Дмитрій нічого не знає про те, як думає про нього Аглая («моя племінниця, бачиш, з одного боку, висококультурна людина, а з другого — якась дуже необережна і одверта до безумства»).

— Таке слово я вже дав Аглаї, — незадоволено сказав лінгвіст.

— А друга, — продовжувала тьотя Клава, — я тебе прошу поцілувати мене по секрету в оце праве вушко й піти зі мною до Євгенія Валентиновича. Тепер тобі нічого турбуватись: Женя вже знає, що ти сидиш з Аглаєю, і хоче зіграти з тобою в шахи.

Вовчик зараз не має бажання грати в шахи: йому треба піти до Дмитрія. Але він не може відмовитись, бо тьотя Клава все одно постановить на своєму і все одно йому доведеться грати в шахи. Він повертається до гамака й раптом бачить у ньому Аглаю. Вона зараз маячить там неясним силуетом.

«Що думає ця чудна дівчина?» — приходить йому в голову. Але питання цього він і не думає розв'язувати... та й прийшло воно зовсім випадково.

Тьотя Клава, як і треба було чекати, спершу влаштувала з ним подорож у глибину абрикосового саду й там, під пишною бузиною, притиснула його до своїх грудей. І тільки коли все було зроблено, вона взяла його під руку й, трохи похитуючись від задоволення, пішла з ним до Євгенія Валентиновича.

— О баядерка!.. — наспівувала вона, наближаючись до дверей.

На порозі їх зустрів мужчина в золотому пенсне і простягнув Вовчикові обидві руки:

— А... я дуже радий! — сказав він і дав дорогу трохи збентеженому лінгвістові.

KOMENTAPI

* * *

ВСТУПНА НОВЕЛА

Цей твір письменник написав спеціально для свого першого (й останнього) тритомного видання: Хвильовий Микола. Твори: В 3 т. — Х.: ДВУ, 1927. — Т. I (Етюди). — С. 5—12. Том другий під назвою «Осінь» вийшов у 1928 р., а третій, знову ж із заголовком «Етюди», — у 1930 р. Перші два томи без жодних композиційних змін перевидані вдруге — обидва у 1929 р. При підготовці цього видання ми користувались насамперед останнім прижиттєвим виданням: Хвильовий Микола. Вибрані твори [В 2 т.]. — Х., 1932. — Т. I. Тексти творів, відсутніх у цій книжці, брались за другим виданням томів I і II 1929 р. та третім томом тритомного зібрання. У всіх конкретних випадках джерела обумовлюються у примітках до творів. Подаються і всі відомі нам найголовніші перевидання. Подаємо за першодруком.

С. 25. «Седі» — п'єса відомого англійського письменника В.-С. Моема (1874—1965), ставилась у сезоні 1927—1928 рр. трупою театру «Березіль» і користувалась неабияким успіхом.

Ужевій Наталія (1898—1986) — українська актриса, народна артистка СРСР, Герой Соціалістичної Праці, на той час у спектаклях «Березоля» з успіхом виконувала головну роль дівчини Седі в однойменній драмі В.-С. Моема.

«Березіль» — новаторський театр, заснований видатним режисером-реформатором української сцени Лесем Курбасом (1887—1937). Створений у 1922 р., театр до 1926 р. працював у Києві, з 1926 р. — у Харкові. Після арешту Леся Курбаса у грудні 1933 р. «Березіль» фактично розпався, згодом відроджений під назвою Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка (1935).

Тропік Козерога — південний тропік або ж паралель з широтою 23° 27', де перебуває сонце опівдні в день зимового сонцестояння 21—23 грудня. Тут вжито цю назву в значенні звичайних тропіків.

Лопань — мала річка у Харківській області, яка протікає і через саме місто. Вже й на той час ледь животіла (у романі «Вальдшне-

ли» — «гнила Лопань»), що дало підстави М. Хвильовому не один раз гірко зіронізувати — «молода лопанська столиця».

Шпол Юліан (справжн. Михайло Яловий; 1891—1934) — прозаїк, драматург, поет. Друг і однодумець М. Хвильового. Автор поетичної збірки «Верхи» (1923), роману «Золоті лисенята» (1929), драми «Катина любов, або Будівельна пропаганда» (1928) та ін. Перший президент творчої організації ВАПЛІТЕ. Тривалий час був головним редактором ДВУ. Одним із перших був арештований у квітні 1933 р. Це стало ніби останньою краплею для М. Хвильового.

Професор Канашикін — саркастичне перейменування активного на ті часи псевдокритика і вченого вульгарно-соціологічного напрямку Анатолія Машкіна, який у своїх публікаціях висловлював своє рішуче неприйняття ідейно-естетичної платформи ваплітян, особливо ж гостро засуджував позиції М. Хвильового.

Кав'ярня Пока (Сумська вул.) — у 1920-ті рр. улюблене місце зустрічей творчої інтелігенції Харкова.

С. 26. Досвітний Олесь (справжн. Олександр Скрипаль; 1891—1934) — український письменник, близький друг М. Хвильового, член ВАПЛІТЕ. Автор книжок: «Новели» (1920), «Тюнгуї» (1924), «Американці» (1925), «Гюлле» (1927), «Нас було троє» (1929), «Кварцит» (1932) та ін. У червні 1933 р. арештований і знищений.

Рінальдо Рінальдіні тощо — навмисне абсурдне переплетення М. Хвильовим різноманітних прізвищ, назв творів тощо. Застосовується для висміювання повної безграмотності тодішніх «стовпів науки» на зразок одного з типових її представників А. Машкіна.

Олесь Слісаренко — йдеться про Слісаренка Олексу (справжн. Снісар; 1891—1937), українського письменника, активного члена ВАПЛІТЕ. Автор поетичних збірок: «На березі Кастальському» (1919), «Альманах трьох», «Поеми» (1923), «Байда» (1928, 1931), збірок прози «Сотні тисяч сил» (1925), «Камінний виноград» (1927), повістей «Плантації» (1925), «Бунт» (1928), роману «Чорний ангел» (1929) та ін. Репресований, загинув.

Семенко Михайль (1892—1937) — український поет, лідер українського футуризму, організатор Аспанфуту (Асоціація панфутуристів), «Комункульту», «Нової генерації». Під його егідою виходили журнали та альманахи «Семафор у майбутнє» (1922), «Жовтневий збірник панфутуристів» (1923), «Гольфштром» (1925), «Альманах трьох» (1923), «Нова генерація» (1927). Непримиренний противник поглядів М. Хвильового під час літдискусії 1925—1928 рр. Заарештований у 1934 р. і був знищений.

«Зустріч трьох» — йдеться про широковідому на той час книжку «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох» (К.: Бумеранг, 1927), у якій символічно зображена зустріч М. Семенка, М. Бажана і Г. Шкурупія на перехресті доріг української літератури в майбутнє.

С. 27. *Любченко Аркадій* (1899—1945) — український письменник. Автор повістей, оповідань, драм «Буремна путь», «Вертеп», «Образ», «Земля горить» та ін. Близький друг і одиодумець М. Хвильового. Член «Гарту», ВАПЛІТЕ, Пролітфронту, ВУСППу, постійний секретар ВАПЛІТЕ та редактор видавництва художньої літератури ДВУ. Восени 1943 р. заарештований гестапівцями, у 1944 р. виїхав до Німеччини, де й помер.

Пилипенко Сергій (1891—1937) — український байкар і публіцист, автор книжки «Байківниця» (1922), збірки оповідань «Скалки життя» (1925) та ін. Організатор і багаторічний голова Спілки селянських письменників «Плуг», директор ДВУ, один із основних опонентів М. Хвильового у дискусії 1925—1928 рр. Заарештований 1934 р. Роману «Малоросія» С. Пилипенко ніколи не писав.

Азарх Раїса (1898—?) — письменниця, впливовий член дирекції ДВУ, член РКП(б) з 1917 р., активна учасниця Громадянської війни, бойова соратниця і дружина В. Примакова — командира дивізії Червоного козацтва. Перебуваючи у 1920-ті рр. на керівній партійній і культурно-видавничій роботі, протегувала українському письменству, зокрема М. Хвильовому та його друзям, сприяла поїздки М. Хвильового за кордон. Була автором популярної на той час книги «Боротьба продовжується», романів «Гуманісти», «Дорога честі» та ін. Після арешту і розстрілу в 1937 р. В. Примакова звинувачена у троцькізмі. Подальша доля невідома.

С. 28. *Пільняківщина* — стильовий вплив поезики російського письменника Бориса Пільняка (справжн. Вогау; 1894—1941), одного з яскравих представників пореволюційної орнаментальної прози.

«*Сераніонові брати*» — петроградське угруповання російських письменників початку 1921 р. при видавництві «Світова література». Назву товариство прибрало за заголовком книжки німецького письменника-романтика Е.-Т.-А. Гофмана (1776—1822). Очолював групу В. Шкловський, до якої ще входили І. Груздев, М. Зошенко, Вс. Іванов, В. Каверін, Л. Лунц (теоретик та ідеолог групи), М. Тихонов, К. Федін та інші.

С. 29. «*Удари молота і серця*» — збірка поезій Василя Еллана-Блакитного (справжн. Елланський; 1894—1925), українського поета, публіциста, громадського й політичного діяча, одного з провідних членів Української партії соціалістів-революціонерів. Після входження боротьбистів до складу Компартії України став членом ЦК КП(б)У, редактором центрального щоденного органу ВУЦВК «Вісті», одним із організаторів і керівником «Гарту». Перша і єдина прижиттєва збірка поезій «Удари молота і серця»

вийшла 1920 р., посмертний однотомник «Поезія» (1926) включив усю творчість митця. Згодом звинувачений у буржуазному націоналізмі. Реабілітований після XX з'їзду КПРС.

РЕДАКТОР КАРК

Уперше оповідання з'явилося у «Синіх етюдах», а вже наступного року видруковане окремою книжечкою у Львові.

Подаємо за виданням 1929 р.

С. 31. *Павлюк* (справжн. Бут Павло; ?—1638) — гетьман нереєстрових запорозьких козаків, провідник народного повстання 1637—1638 рр. проти прихильної шляхті старшини реєстрових козаків. Після його поразки схоплений і страчений у Варшаві.

Трясило Тарас (справжн. Федорович; ?—?) — гетьман запорозьких нереєстрових козаків із 1629 р., коли очолив похід на Кримське ханство. Наступного року під його проводом вибухнуло повстання на Придніпров'ї, викликане кріпосницьким і релігійним гнобленням з боку Польщі. Після його придушення зник з політичного горизонту.

С. 35. *Центральна Рада* — український ліберально-демократичний парламент, створений після Лютневої буржуазно-демократичної революції у березні 1917 року. Більшість у ній становили представники Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), водноряд з Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП) та Українською партією соціалістів-федералістів (УПСФ). Головою був історик М. С. Грушевський, членами — В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов, І. Стещенко, П. Христюк та ін. Унаслідок гетьманського перевороту Центральну Раду 29 квітня 1918 р. розігнали. Більшість членів було заарештовано.

Трудовий конгрес — з'їзд представників заможного селянства і ліберальної буржуазії під проводом Директорії 23 січня 1919 р., коли з Києва було вигнано німців і повалено владу гетьмана Скоропадського. З'їзд проголосив об'єднання Західноукраїнської Народної Республіки й Української Народної Республіки.

С. 38. *Бельше Вільгельм* (1861—1941) — німецький письменник, історик літератури.

С. 46. *Волинці та ізмаїльці* — йдеться про розташовані у Петрограді запасні полки, Волинський та Ізмаїльський, які одними з перших приєдналися вже у березні 1917 р. до повсталих робітників.

КІТ У ЧОБОТЯХ

Вперше оповідання надруковане у зб. «Дочери Октябрю» (Х., 1922), згодом у «Синіх етюдах» та двічі — 1924 і 1925 рр. — окремими виданнями. У «Вибраних творах» М. Хвильовий додав до твору

такий вступ: «Новела «Кіт у чоботях» давно ввійшла в хрестоматії й не потребує коментарів. Написано 1921 року».

Подаємо за т. I «Творів».

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

Надруковане вперше у «Синіх етюдах», згодом разом із оповіданням «В очереті» (1924) і окремо — у ДВУ в 1926 р. Згодом у т. I тритомників 1927 і 1929 рр. та у «Вибраних творах» 1932 р., окремою книжечкою 1940 р. у Празі.

У «Вибраних творах» був невеличкий вступ М. Хвильового: «Солонський Яр» став теж хрестоматійним оповіданням. Написано 1921 року».

Подаємо за виданням 1929 р.

С. 63. *Холодний Яр* — урочище в лісі неподалік м. Чигирин (Черкаська обл.). У XVIII ст. звідси стартувала коліївщина — національно-визвольне повстання українського народу. Відоме й під час антибільшовицького повстанського руху 1917—1921 рр.

СИНІЙ ЛИСТОПАД

Надруковане оповідання вперше у «Синіх етюдах», згодом окремим виданням у ДВУ 1926 р. та у т. I тритомників.

Подаємо за останнім виданням.

С. 75. *Фігнер Віра* (1852—1942) — російська революціонерка-терористка з групи «Народна воля», учасниця кількох гучних замахів. Засуджена на довічне ув'язнення, двадцять років перебувала у Шліссельбурзі в одиночній камері. 1900 р. утекла з архангельського поселення за кордон.

С. 83. *Шаміль* (1799—1871) — третій і останній імам (релігійний правитель) Дагестану і Чечні (1834—1859), вождь національно-визвольної боротьби горців Північного Кавказу проти російського колоніалізму, засновник імамату. В 1859 р. підступно взятий у полон і засланий у Калугу. Тільки 1870 р. йому вдалося втекти із заслання. Помер Шаміль поблизу Медіни (Аравія) по дорозі в Мекку.

ЗАУЛОК

Це оповідання вийшло вперше окремим виданням у масовій серії бібліотеки «Гарт» 1923 р., згодом входило до збірки оповідань «Осінь» (1924) та до т. I «Творів».

Подаємо за виданням 1929 р.

С. 90. *Раковський Християн* (1873—1941) — голова Раднаркому України (1919—1924). Пройшов еволюцію від позицій цілковитого ігнорування національних проблем до гострої незгоди зі сталін-

ською національною політикою. Внаслідок незгоди зі Сталіним та участі у внутріпартійній боротьбі на боці «лівої» опозиції був усунутий з високих постів. Засуджений і розстріляний. Реабілітований у 1988 році.

ДОРОГА Й ЛАСТІВКА

Вперше новела з'явилася у збірці «Сині етюди», згодом — у т. I тритомників.

Подаємо за другим виданням.

АРАБЕСКИ

Оповідання друкувалось тільки у т. I «Творів» М. Хвильового.

Подаємо за виданням 1929 р.

С. 100. *Сієрра Мартінес* (1881—1947) — іспанський поет, драматург, режисер модерного театру. Зажив широкої популярності у багатьох країнах постановкою п'єси «Пісня про колиску» (1911).

С. 102. *Карейл* (Томас Карлейль; 1795—1881) — англійський історик, публіцист і філософ, апологет «культу героїв», особливо у головній своїй праці «Герої, шанування героїв і героїчне в історії» (1841), яких уважав єдиними творцями і рушіями історії.

С. 110. *Мандрагора* — пасльонова багаторічна рослина, у народній фітотерапії застосовується для тамування болю. Корені її нагадують іноді людину, тому в давнину мандрагорі приписували магичну силу.

С. 118. *Квакери* (англ. quakers — тремтячі, самоназва «Товариство друзів») — члени християнської протестантської секти, заснованої у середині XVII ст. в Англії. Заперечують зовнішні форми релігійності, сповідують пацифізм. Нині організації квакерів існують у США, Англії, Східній Африці. У 1937 р. створена міжнародна організація квакерів.

Я (РОМАНТИКА)

Новела вперше видрукувана в альманасі «Гарт» (Х., 1924), невдовзі у збірці «Осінь» (1924), згодом у двох виданнях т. II тритомника 1928 і 1929 рр.

Подаємо за виданням 1929 р.

С. 121. *Синедріон* — збори, рада старійшин у давній Іудеї. У християнські часи частіше вживається іронічно як зборище, неправедний суд (наприклад, над Ісусом).

С. 127. *Штаб Духоніна* — йдеться про генерал-лейтенанта М. М. Духоніна (1876—1917), начальника штабу, а згодом і головнокомандувача царської армії, який не визнав революції. Наприкінці листопада 1917 р. заарештований у Могилеві, згодом убитий. Звідси й походження евфемізму — «відправити у штаб Духоніна».

Надруковане оповідання вперше у журн. «Червоний шлях» (1923. — № 2), згодом у збірці «Осінь» та з оповіданням «Лілюлі» (1926), а 1930 р. окремою книжкою (Х. — Одеса; ДВУ). Згодом у т. I тритомника і «Вибраних творах».

Подаємо за виданням 1932 р., де М. Хвильовий вмістив передмову: «Сіль оповідання «Пудель» в розмові Сайгора з Тетяною. Ще точніше: в «філософствуванні» Тетяни про людину. Це — відбиток чехівських настроїв дрібнобуржуазної інтелігенції відбудовчого періоду (оповідання написано 1923 року). Мораль: романтично намовленим «матеріалістам» Сайгорам не рекомендується вести інтимні розмови з Тетянами».

С. 139. *Лассаль Фердинанд* (1825—1864) — діяч німецького робітничого руху, філософ, публіцист. Засновник опортуністичної течії однієї з форм дрібнобуржуазного соціалізму, організатор і президент першої робітничої партії Німеччини (1863—1875). Убитий на дуелі.

«ЛІЛЮЛІ»

Надруковане вперше у журналі «Червоний шлях» (1923. — № 6—7), згодом у збірці «Осінь», виходило також окремо з оповіданням «Пудель» 1926 р.

Подаємо за т. I «Творів» (1929).

С. 157. «*Лілюлі*» — драматична сатира Р. Роллана гостро антивоєнного спрямування, написана 1919 р. у стилі народного лубка. У перші пореволюційні роки набула значного поширення в Україні. Численні переробки на «новий лад», а то й відверті пародії у дусі пролеткультівських інтерпретацій викликали саркастичну реакцію М. Хвильового на ці вульгаризації.

Сіденхем Томас (1624—1689) — англійський лікар, один із фундаторів клінічної медицини, активно впроваджував і вдосконалював систему практичної медицини.

С. 173. «*Артемівці*» — студенти Комуністичного університету ім. Артема, який існував у Харкові в першій половині 1920-х рр. для підвищення загальноосвітніх і політичних знань комсомольського та партійного активу.

Сведенборг Емануель (1688—1772) — шведський філософ-ідеаліст, письменник, теософ-містик. Створив відому теософську систему «потойбічного життя» і поведінки духів. Мав значний вплив на теорії романтиків, зокрема його ідеї позначались на творчості Блейка, Кольріджа, Емерсона, Бальзака, Стріндберга. Вченням Е. Сведенборга особливо цікавились російські релігійні філософи XIX — поч. XX ст.

Вперше під такою назвою повість надрукована у журналі «Червоний шлях» (1924. — № 3), того ж року вийшла у збірці «Осінь». Востаннє, вже під назвою «Повість про санаторійну зону», з присвятою С. Пилипенкові видана у т. II «Творів».

Подаємо найповніший текст за першодруком з урахуванням деяких подальших стилістичних авторських виправлень (переважно на шляху уникнення кальок з російської).

С. 182. *Вишиваний Василь* (справжн. Габсбург-Льотрінген Вільгельм; 1895—1948) — австрійський принц. У 1918 р. очолював загони Українських січових стрільців, які у складі австро-угорських військ воювали проти Росії. У період Директорії — полковник січових стрільців, був у військовому міністерстві петлюрівців. Автор збірки поезій «Минають дні» (українською мовою). Заарештований 1948 р. сталінськими агентами у Відні. Після тривалих допитів помер 18 серпня 1948 р. в Лук'янівській лікарні Києва.

С. 183. *Савонарола Джіроламо* (1452—1498) — італійський монах, проповідник, релігійно-політичний реформатор у Флоренції. Після падіння тиранії Медичі очолив уряд і провів ряд корисних реформ. Водночас закликав до аскетизму, нищив гуманістичну культуру. Це викликало обурення народних мас, внаслідок чого Савонарола був відлучений від церкви і страчений.

С. 187. *Махайщина* — дрібнобуржуазна анархістська течія у російському революційному русі кінця XIX ст. Названо за іменем польського соціал-демократа В. К. Махайського (1867—1926), який вважав інтелігенцію ворожим пролетаріату паразитичним класом, а декласовані елементи — базою революції.

С. 193. *Муравйов Михайло* (1880—1918) — авантюрист, підполковник царської армії, що перейшов на бік Радянської влади, лівий есер. Відомий своїми антиукраїнськими настроями. У січні 1918 р. завоював Київ, застосувавши терор до українського населення, знищував культурні осередки. Наприкінці 1918 р. командував військами Східного фронту. Зрадив Радянську владу, влаштувавши бунт у Сибірску. Вбитий при арешті.

С. 194. *Мендель Грегор Йоганн* (1822—1884) — австрійський природодослідник, засновник учення про спадковість, витоків сучасної генетики.

С. 196. *Річардсон Семюель* (1689—1761) — англійський письменник. Автор сімейно-побутових романів «Памела», «Кларісса», «Історія сера Чарлза Грандісона».

С. 198. *Шпенглер Освальд* (1880—1936) — німецький філософ-ідеаліст, автор популярної у 1920-х рр. праці «Сутінки Європи».

Бергсон Анрі (1859—1941) — французький філософ-ідеаліст, соціолог, найвиразніший представник інтуїтивізму та філософії життя (вітаїзму). У 1927 р. Бергсон був відзначений Нобелівською премією в галузі літератури як блискучий стиліст. М. Хвильовий у своїх естетичних поглядах відштовхувався від його концепції «філософії життя».

С. 204. *Штейнахівське «омоложення»* — йдеться про теорію омолодження австрійського фізіолога Ейгена Штейнаха (1861—1944), що працював над омолодженням ссавців.

С. 258. *Ель-Харам Кааба* — найсвятіша реліквія мусульман, міститься у храмі Кааба (Мекка).

СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ

Друкувалася тільки у т. II «Творів» 1928 і 1929 рр.

Подаємо за останнім виданням.

С. 294. *Кочубей Марія* — дочка полтавського полковника Василя Кочубея, в яку, ще юну, був закоханий старіючий гетьман Іван Мазепа. Згодом одружена з сином ніжинського полковника Степана Забіли. Любов Мазепа до Марії певним чином сприяла появі доносу Кочубея та Іскри про зрадливі заміри гетьмана Мазепа Петрові І.

С. 297. *«Пісня про Нібелунгів»* — найдавніший німецький героїчний епос (датується прибіл. 1200 р.), у якому використані історичні перекази про знищення гунами держави бургундів (нібелунгів), подвиги і смерть лицаря Зіґфріда та криваву помсту його дружини Кримхільди за його вбивство.

С. 342. *Епікурейці* — послідовники вчення давньогрецького філософа Епікура (341—270 до н. е.), за яким жити треба самотником, щоб уникнути страждань, досягти тілесного здоров'я і стану повної безтурботності духу. За Епікуром, пізнання природних законів звільняє від страху смерті, забобонності та й релігійних марновіров загальною.

МАТИ

Надруковане вперше у т. III «Творів», згодом у т. I «Вибраних творів» з такою передмовою Миколи Хвильового: «Це оповідання дехто плутає з новелою «Я». Між ними нічого спільного нема. Основна думка оповідання «Мати» така: поділення людей капіталістичного суспільства на класові табори є така ж неминучість, як неминуча загибель світогляду «старосвітських» людей. Проте думку автору почасти видно й з епіграфа.

Написано 1927 року.

Подаємо за другим виданням.

Повість надрукована вперше у журналі «Літературний ярмарок» (1929. — № 7), згодом у томі III «Творів» (1930).

Подаємо за останнім прижиттєвим виданням.

С. 358. «Хуліо Хуреніто» і «Любов Жанни Ней» — романи російського письменника Іллі Еренбурга (1891—1967), який на той час перебував у еміграції. Перший із названих творів (повна його назва — «Надзвичайні пригоди Хуліо Хуреніто та його учнів») був популярний у пореволюційні роки завдяки схвальній рецензії М. Бухаріна.

С. 360. *РСІ* — робітничо-селянська інспекція; *Ка-Ка* — Контрольна Комісія КП(б).

«Друг дітей», «Повітрофлот», «Доброхім» — добровільні громадські організації, до яких входили радянські службовці, що об'єднувалися для опіки над безпритульними дітьми, сприяли розвитку авіації та добривно-хімічної промисловості.

С. 394. *Іона Вочревісууций* — псевдонім відомого на той час одіозного публіциста і фейлетоніста газети ВУЦВК «Вісті» Миколи Новицького.

РЕВІЗОР

Надруковано вперше у журналі «Літературний ярмарок» (1929. — № 9), згодом у т. III «Творів» та т. I «Вибраних творів» із такою передмовою:

«Оповідання «Ревізор» належить до серії тих же етюдів, що й «Пудель». «Всі ми вирости з гоголівської шинелі», — сказав колись Достоевський. Леся теж має багато спільного і з Акакієм Акакієвичем, і з «Бідними людьми», і з багатьма чехівськими героями. Але вона безперечно нічого не має спільного зі збірним типом сучасної радянської жінки. Що й говорити, по глухих закутках такі люди, як її чоловік Бродський, ще існують, існують і такі, як Топченко (в противному разі Контрольній Комісії не приходилося би працювати над перевихованням «партійців»), звичайно, Леся має рацію рватися від пелюшок, від «добровільного рабства», і з цього боку вона — позитивний тип, але бачити, що «люди цього життя всюди, завжди й до смішного однакові», — так бачити могла все-таки лише міщанка. Оповідання написано 1928 року. Оцінювати його треба як відбиток побуту й настроїв тогочасного «партійного» міщанства».

Подаємо за останнім виданням.

ВАЛЬДШНЕПИ

Єдиний раз перша частина роману вийшла друком у журналі «Валпите» (1927. — № 5), другу ж частину в наступному числі журналу цензура конфіскувала і повністю знищила.

Подаємо за виданням Хвильовий М. Твори: У 2 т. Т. 2. — К.: Дніпро, 1990.

С. 437. *Потебня Олександр* (1835—1891) — український і російський філолог, основоположник психологічного напрямку у вітчизняному мовознавстві.

С. 439. *Прованс* — курортна провінція Франції на південному узбережжі Середземного моря, де зародилась провансальська література.

С. 446. *Жансемен Жан* (Жансемон Жаку; 1798—1864), *Обанель Теодор* (1829—1886) — провансальські поети.

С. 490. *Діцген Йосиф* (1828—1888) — німецький робітник, соціал-демократ, марксист. Один із засновників I Інтернаціоналу.

Микола Жулинський

ЗМІСТ

Романтик «в діадемі червоного страждання». *Микола Жулинський* . . . 3

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

Вступна новела	25
Редактор Карк	30
Кіт у чоботях	49
Солонський Яр	63
Синій листопад	73
Заулок	88
Дорога й ластівка	96
Арабески	100
Я (Романтика)	120
Пудель	139
«Лілюлі»	157
Санаторійна зона	180
Сентиментальна історія	292
Мати	344
Іван Іванович	356
Ревізор	401
 ВАЛЬДШНЕПИ. <i>Роман</i>	 427
 Коментарі. <i>Микола Жулинський</i>	 495

Літературно-художнє видання

ХВИЛЬОВИЙ Микола
САНАТОРІЙНА ЗОНА

Повісті, оповідання, роман

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Комп'ютерна верстка: *О. М. Правдюк*
Коректор *О. А. Кравець*

ISBN 978-966-03-4688-8

Підписано до друку 08.12.08. Формат 84х108 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 26,88. Умов. фарбовідб. 27,30. Облік.-вид. арк. 26,11.
Тираж 1000 прим. Замовлення № 0-124

ТОВ «Видавництво Фоліо»

Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61002, Харків, вул. Чубаря, 11
Свідомство про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Хвильовий М.

Х-30 Санаторійна зона: Повісті, оповідання, роман / Передмова, примітки М.Г. Жулинського; Худож.-оформлювач Б.П. Бублик. — Харків: Фоліо, 2010. — 506 с. — (Укр. літ-ра. Колекція).

ISBN 978-966-03-4688-8.

До збірки видатного майстра українського слова Миколи Хвильового (1893—1933), якого ще за життя називали революційним романтиком, «міцно зв'язаним з кращими традиціями української літератури» (М. Рильський), увійшли оповідання та новели («Я (Романтика)», «Кіт у чоботях», «Арабески», «Солонський Яр» та ін.), повісті «Санаторійна зона», «Сентиментальна історія», «Іван Іванович» і незакінчений роман «Вальдшнепи».

Передчуття страшних сталінських репресій (недарма герой Хвильового бачить бюст «чорного папи комуні» на фоні заграви) та страждання поневоленого народу України в часи голодомору 1932—1933 рр. підштовхнули письменника до відчайдушного протесту — він пішов з життя, як один з його улюблених героїв, який своєю смертю спробував закликати революцію до милосердя.

ББК 84(4УКР)6

